

2020/1

XXIX. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és a Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020
© A kötetben publikáló szerzők, 2020

Kiadja a TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel a Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.

ISSN 1216-1438 (Nyomtatott)
ISSN 2064-6550 (Online)

Megjelenik a Compositio Libri Kft. gondozásában
Tördelő- és olvasószerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@tk.mta.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit
Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

TARTALOM

KONZERVATÍVAN

- *Tóth Miklós Bálint*: Dessewffy, Asbóth, Tisza.
Fontolva haladás és demokrácia konzervatív szemszögből 7

VEZETŐ ÉS VEZETÉS

- *Bretter Zoltán*: Machiavelli – a művész 31
- *Metz Rudolf*: Demokratikus vezetés
mint „bálványfogalom”? 48

CENTRALIZÁCIÓ ÉS DECENTRALIZÁCIÓ

- *Bordás Péter–Bartha Ildikó–Horváth M. Tamás*: Jobban teljesít.
Centralizáció és minőség 73

KITEKINTŐ

- *Ágh Attila*: A globális demokratizálás válsága. Az amerikai
demokráciakutatás fősodrának konceptuális kudarca 99

RECENZÍÓ

- *Paár Tamás*: A liberalizmus architektúrája
és az illiberalizmus dilemmája 121

KÖNYVFIGYELŐ 131

ABSTRACTS 136

Szerkesztők:

Szabó Andrea, (2014–, főszerkesztő 2019 –)

Arató Krisztina (2019–)

Szűcs Zoltán Gábor (2014–)

Szerkesztőbizottság:

Szabó Márton (elnök)

Ágh Attila

Balogh István

Balogh László Levente

Bayer József

Boda Zsolt

Bozóki András

Csizmadia Ervin

Enyedi Zsolt

Ilonszki Gabriella

Körösényi András

Kurtán Sándor

Lánczi András

Pálné Kovács Ilona

Szabó Máté

Tóka Gábor

A folyóirat szerkesztői voltak:

Alapító szerkesztők:

Bozóki András (1992–1999)

Szabó Márton (1992–1994)

Szabó Máté (1992–1999)

Balázs Zoltán (2011–2012)

Boda Zsolt (2008–2018)

Csizmadia Ervin (2000–2013)

Fricz Tamás (1994–2013)

Kurtán Sándor (2000–2010)

Lánczi András (2000–2002)

KONZERVATÍVAN

Tóth Miklós Bálint

Dessewffy, Asbóth, Tisza. Fontolva haladás és demokrácia
konzervatív szemszögből

DESSEWFFY, ASBÓTH, TISZA

Fontolva haladás és demokrácia konzervatív szemszögből*

Tóth Miklós Bálint

(BCE Politikatudományi Doktori Iskola)

*A tanulmány beérkezett: 2019. január 9. – opponálás: 2019. január 9–22. –
véglegesítve: 2019. március 15.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy létezik-e a magyar politikai gondolkodásban a liberális demokrácia bevett és széles körben használt fogalmának analógiájára olyan elképzelés, amely egyszerre magán viseli a konzervatív és a demokratikus világnézet jegyeit. Másképp fogalmazva: létezik-e olyan, hogy konzervatív demokrácia?

A szerző feltételezése szerint a fontolva haladás elgondolását felfoghatjuk a konzervatív demokrácia sajátos formájaként. A tanulmány felépítése háromszintű: először azt tisztázza, hogy milyen értelemben beszélhetünk magyar konzervatív hagyományról, ezután a fontolva haladás konzervatív karakteréről lesz szó, végül pedig arra mutat rá, hogy a fontolva haladók bizonyos körülmények fennállása esetén elfogadhatónak, sőt támogatandónak tartják a demokráciát. Ennek bizonyításához Dessewffy Aurél, Asbóth János és Tisza István műveire támaszkodik.

Kulcsszavak: konzervatív demokrácia ■ fontolva haladás ■ Dessewffy Aurél ■
Asbóth János ■ Tisza István

A liberális demokrácia mint politikatudományi kifejezés vitatottsága ellenére bevett és széles körben használt fogalma a szakirodalomnak. Két elem együttes meglétét feltételezi: egyszerre jelen vannak benne a liberalizmus általános vonásai és a demokratikus eszme jellemzői. Tocqueville-től (1993) Zakariáig (1997) rengeteg szerző szentelt figyelmet a két idea közti feszültségnek, ám ennek ellenére elméleti és gyakorlati szinten is azt mondhatjuk, hogy a kizárólagosságra törekvő népakarat liberális korlátozásának elve koherens eszmében, illetve létező politikai rendszerben ölt formát.

* Jelen publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségből fiatal kutató- A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

Jóval nehezebb a dolgunk, amikor azt akarjuk megállapítani, hogy a konzervativizmus mint a liberalizmus hagyományos ellenfele milyen viszonyban áll a demokrácia elképzelésével. Kérdés egyáltalán, hogy a konzervatív gondolkodás széttartó mivolta lehetővé teszi-e efféle átfogó magyarázat megalkotását: nyugodtan állíthatjuk, hogy a liberalizmussal összevetve a konzervativizmus sokkal inkább adaptálódik az adott politikai közösséghez és az éppen fennálló politikai körülményekhez. Írásomban ezért csupán a magyar konzervatív hagyomány – pontosabban fogalmazva annak egyik ága – és a demokrácia kapcsolatára szorítkozom. Állításom szerint a fontolva haladás gondolata értelmezhető úgy, mint egy sajátos kísérlet a konzervativizmus és a demokrácia szintén nem súrlódásmentes relációjára.

A következőkben kifejtett gondolatmenet felépítése háromszintű. Először azt szükséges tisztázni, hogy milyen értelemben beszélhetünk magyar konzervatív hagyományról. Ezt követően amellettt érvelek, hogy a fontolva haladás elképzelése voltaképpen ezen hagyomány egyik megnyilvánulási formája, majd ugyanazon szempontrendszer mentén rámutatok arra, hogy ilyen specifikus alakban – vagyis a fontolva haladás és a demokratikus elgondolás összehangolhatóságában – fedezhetjük fel a konzervatív demokrácia mint koherens idea lehetségeségét. Ennek rekonstruálásához három szerző gondolkodását veszem alapul: Dessewffy Aurél, Asbóth János és Tisza István művei lehetőséget teremtenek arra, hogy mozaikszerűen felvázoljuk eme intellektuális irányzat elméleti kereteit.

MAGYAR KONZERVATIVIZMUS

A hazai konzervatív politikai gondolkodáson egyértelműen nyomot hagyott a magyar történelem elmúlt kétszáz évének viharos jellege. A forradalmakkal, rendszerváltozásokkal, politikai és gazdasági krízisekkel terhelt utóbbi két évszázad nem tette lehetővé, hogy egységes és stabil szellemi fejlődést írjon le a magyar konzervativizmus. Ez természetesen nem egy különösebben eredeti felismerés: a radikálisan eltérő politikai feltételrendszerek magától értetődően más válaszokat igényelnek. A bizonytalan, válságos időszakokban értelemszerűen más problémák jelentkeznek, mint amikor a politikai viszonyokat kiszámíthatóság és folytonosság jellemzi. A felvetődő kérdések különbözősége implicálja azt, hogy az adott kor konzervatívjai által megfogalmazott válaszok látszólag ellentmondanak vagy egyenesen tagadják a korábbi korok szintén konzervatívként elkönyvelt eszméit.

Schlett István a fenti jelenség kapcsán arról ír, hogy a különböző időszakok konzervatív gondolkodása közti szakadék okán helyesebb, ha nem is magyar konzervativizmusról, hanem konzervativizmusokról (Schlett, 2009: 5.) beszélünk. Hozzáteszi, hogy igencsak kétséges azon politikai filozófiai vállalkozások sikere, amelyek arra törekszenek, hogy megleljék a mindegyikben meglévő

közös vonást, azaz – ahogy ő nevezi – „az igazi konzervativizmust”. Gondolatmenete távolról kapcsolódik a politikai gondolkodás cambridge-i iskolájához. A Quentin Skinner nevéhez köthető felfogás – az úgynevezett kontextualista megközelítés – állítása szerint bizonyos szerzők vagy egyes intellektuális jelenségek csupán az adott politikai–társadalmi–gazdasági szituáció nézőpontjába helyezkedve érthetőek meg, és csak az alapján vagyunk képesek rekonstruálni őket. Ebből következik, hogy a politikai gondolkodás kutatója alapvető hibát követ el akkor, amikor saját korának problémáit, konfliktusait, fogalmait próbálja beilleszteni a megelőző történelmi helyzetekbe (Skinner, 2002: 58.).

A politika helyhez, időhöz, sajátos történelmi körülményekhez való kötöttségét nem felejtve mégsem céltalan vagy helytelen törekvés annak meghatározása, hogy vajon miféle szellemi gyökerei vannak a különböző korokban megjelenő konzervatív elképzeléseknek. A kontextus adta feltételeken túl ugyanis a tágan értelmezett politikai cselekvés¹ mint gyakorlati tevékenység feltételez bizonyos előzetes meggyőződéseket és intellektuális alappontokat. Az intellektuális tájékozódás keretrendszere általában jellemezhető bizonyos vissza-visszatérő gondolati irányokkal és következetesen megjelenő eszmei alapokkal. Oakeshottól (2001) kezdve Nisbeten (1996) át Scrutonig (2017) számos szerző igyekezett meglelni a tökéletlenség politikájának (Quinton, 1995) gondolati magvát. Ahogy azt Balázs Zoltán (2010: 95–96.) is leírta a magyar konzervativizmus karakteréről szólva, a felfogások különbözősége ellenére a következő pontokat nyugodtan tekinthetjük a tágan értelmezett konzervatív világvég jellemzőinek:

1. antropológiai pesszimizmus,
2. a rossz komolyan vétele, de viszonylagos tolerálása,
3. az értékek és erények egyénekhez kötése az intézményekkel, struktúrákkal szemben,
4. a teóriákkal és a lehetőséggel kapcsolatos viszonylagos szkepszis,
5. a gyakorlati tudás magasabbra értékelése az elméletivel szemben,
6. a hagyományok előnyben részesítése az új ötletekkel szemben,
7. a kulturális, civilizációs, esztétikai értékek elkülönítése és megkülönböztetett féltése az absztrakt morális elvekhez képest,
8. a politikai tudás speciális tudásformának (kormányzás) való föltételezése.

A magyar konzervatív gondolkodás heterogén mivoltából adódóan a fenti pontok egymástól markánsan eltérő eszmei irányzatok sarokköveit jelentik. Ezen sokszínűség okozza azt is, hogy az alapkérdésekben egyetértő felfogások közt gyakorta éles ellentmondás mutatható ki jelentős politikai problémák esetén is. A paradoxon feloldása érdekében valószínűleg az a helyes megközelítés, hogyha a magyar konzervativizmust egy olyan intellektuális hagyománynak

tételezzük fel, amelynek egymással is vitában álló leágazásai mégiscsak visszavezethetőek megfogható és jól körülírható szellemi eredőkre.

Az sem teljesen egyértelmű, hogy a hagyomány különböző leágazásai miként viszonyulnak egymáshoz. Amikor magyar ókonzervativizmusról, tradicionálisizmusról vagy éppen fontolva haladásról beszélünk, akkor látnunk kell, hogy ezen elképzelések tágassága és rugalmassága – azaz az adott történelmi viszonyokra és specifikus politikai konstellációkra való adaptálhatósága – nem feltétlenül ugyanolyan. Amíg példának okáért a 19. század elején az ókonzervatív gondolat egy létező és életteli elképzelés volt, addig manapság aligha beszélhetünk róla ebben a formában. Ezzel szemben a fontolva haladás koncepciója eltérő társadalmi-politikai feltételek mellett is a politikai gondolkodás meghatározó iránya volt.

A konzervativizmusnak az átfogó világmagyarázatokat nyújtó elméletekkel szembeni szkepsziséből adódik, hogy nemigen találhatunk olyan műveket, amelyek kimerítően és teljes körűen összegeznék ezen világnézetet. Az alaposan kidolgozott, konzisztenciát hirdető filozófiai munkákkal szemben a konzervatívok hajlamosabbak olyan műfajokat választani gondolkodásuk kifejezésére, amelyek nagyobb szabadságot és kötetlenebb megfogalmazást engednek. A közéletben aktív politikai gondolkodók számára kiváltképp alkalmas a tanulmánykötet, az esszé és a publicisztika.

Jogosan merül fel a kérdés, hogyan vagyunk képesek rekonstruálni egy-egy szerző világnézetét az egymással laza összeköttetésben álló írásai alapján. Milyen választ adjunk arra a problémára, amikor jobb esetben félreérthető megfogalmazásokkal, rosszabb esetben belső ellentmondásokkal szembesülve kételyek merülnek fel azzal kapcsolatban, hogyan értelmezhetjük őket egységes egészként. Dessewffy Aurél a publicisztikai írásait tartalmazó művében, amelynek címe *X. Y. Z. könyv*, szintén érzékeltette a kérdés jelentőségét, ahol a következőket írta: „Egy összefüggő politikai gondolat-összevagyókifolyásai talán, ám mégis csak újságírói rögtönzések, mellyeknek belső értéket s benső becsét szerzőjük maga legkevésbé hajlandó tulajdonítani. Nem is annyira lényegét érdeklik napi renden lévő kérdéseinknek, mint inkább előleges elmélkedések az irány felett, mellyel e kérdéseknek adni, az elvek felett, mellyeknek befolyása alatt azokat elhatározni szükséges.” (1841, nincs oldalszám)

A fent elmondottak igazak Asbóth és Tisza vizsgált műveire is, vagyis habár mindhármójuk konkrét és aktuális politikai ügyek mentén fejtették ki véleményüket, az általuk leírtakból mégis egyértelműen kiolvashatjuk a fontolva haladás eszmei alapvetéseit. Ez – ahogy Dessewffy is elmondta – abszolút tudatos szerzői döntés eredménye, ugyanis elképzelése szerint a politikai szereplők mindennapi kérdésekben vállalt pozíciója és az azokban bemutatott álláspontja nem önmagukban állnak, hanem együttes vizsgálatuk alapján képesek vagyunk kirajzolni a mögöttük húzódó mélyebb megfontolásokat is. Sőt lényegi céljuk pontosan ebben rejlett: rámutatni arra, hogy helytelenül járnak el azok,

akik ugyanazon személy látszólag különálló politikai állásfoglalásait elemezve nincsenek tekintettel a köztük meglévő összefüggésekre. Fontos látnunk, hogy a politika végeredményben felfogások és világértelmezések ütköztetése,² ezért a róluk való elmélkedés nem öncélú filozofálás. Éppen ellenkezőleg: amennyiben józanul és kellő alapossággal vetjük össze a vélekedéseink fundamentumát képező ideákat, az jótékony hatással lesz a később meghozandó politikai döntések minőségére is.

Amikor a különböző korokban élő konzervatív gondolkodók demokráciáról való vélekedését szeretnénk egy keretben értelmezni, szembe kell néznünk azzal a részben nyelvi, részben politikai problémával, hogy ezen szerzők nem feltétlenül ugyanazt értették alatta. Míg Tisza idejében ezen dilemma jól megfogható módon az általános választójog formájában merült fel, addig Dessewffyék számára még sokkal inkább a politikai részvétel kiterjesztését jelentette. A problémafelvetés széttartóságát akkor tudjuk kezelni, ha ismételten a közös gondolati magra koncentrálnak. Ennek megfelelően tanulmányomban demokrácián azt a politikai eszmét értem, amely a tömegek politikai participációjának kiszélesítését tűzi ki célul.

A FONTOLVA HALADÁS KONZERVATÍV KARAKTERE

A fontolva haladás eszméjének összetettségét remekül fejezi ki a fogalom ketős mivolta. Talán érdemes a második elemmel kezdeni: a progresszió vitathatatlanul a liberalizmus egyik kulcsfogalma, így az ehhez párosuló „fontolva” előtag csupán a folyamat mérséklésére irányuló kísérletnek tűnik. Ezt az álláspontot jól illusztrálja Romsics Ignác állítása: „A magyar nyelvben »fontolva haladóknak« is nevezett konzervatívok álláspontja csak mértékben, ütemben és módban, de nem alapjában és minőségében tért el a liberális felfogástól.”³ (Romsics, 2016: 9).

Noha Romsics konzervatívoknak nevezi ezen gondolat képviselőit, összességében ebből a megközelítésből az következik, hogy voltaképpen a liberálisok és a fontolva haladók is ugyanazon politikai elvekkel rendelkeznek, csupán a megvalósítás sebességében tér el álláspontjuk. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a fontolva haladás valójában a liberális világkép egy tompított variánsa, amely bizonyos fokú különbözősége ellenére alapvetően osztja annak eszmei kiindulópontjait.

Ebben a fejezetben pontosan arra akarok rámutatni, hogy nem fokozatbeli eltérésről van szó, hanem a világ megértéséhez és a kitűzött politikai célok megfogalmazásához elengedhetetlen premisszái is mások. Állításom szerint lényegi mondanivalóját tekintve sokkal közelebb áll a konzervatív, mint a liberális gondolkodáshoz. A megfontoltság és a mértékletesség tehát nem kiegészítés vagy jelentéktelen módosítás, hanem a felfogás magvát meghatározó idea.

Annak ellenére, hogy Dessewffy Aurél, Asbóth János és Tisza István más korban élt, különböző társadalmi és politikai feltételekkel néztek szembe, továbbá nézeteik számos ponton eltértek, gondolkodásuk összevetésekor láthatjuk, hogy mindhárman konzervatív nézőpontból érvelnek amellett, hogy a haladás szükséges, ám keretek közé szorítandó. Nem kívánom életművüket a maga teljességében értékelni és értelmezni, csupán azt szándékozom bemutatni, hogy mindannyiuk nyomát adta valamilyen formában annak, hogy a progresszió visszafogott változata igazából a konzervativizmus jegyeit mutatja. Ennek demonstrálására Dessewffy *X. Y. Z. könyv* című művét (1841), Asbóth *Magyar conservatív politika* (1875) és Tisza összes művének első kötetéből (1923) a *Választójog* című fejezetet veszem górcső alá.

Írásomban nem állítom, hogy a három vizsgált szerző egyéb szövegei alapján ne lenne kimutatható más eszméknek a gondolkodásukra gyakorolt hatása. Sőt – ahogy arra Szalai Miklós (2017) is rávilágított – Asbóth például kifejezetten hosszú intellektuális pályát írt le, mire életműve kezdeti liberális szakasza után egy határozott konzervatív fordulatot vett. Azonban elméleti igényessége okán a kiválasztott három mű jól kirajzolja a fontolva haladás ideájának főbb karakterisztikumait.

A konzervativizmus korábban említett jellegzetességeit nem szem elől tévesztve négy alfejezetben fejtem ki, hogy a fontolva haladás karaktere a lát-szattal szemben nem követi a liberalizmus alapvonásait. Az *emberkép*, az *episztemológiai sajátosságok*, a *hagyomány és haladás*, valamint a *politikum jellemzői* alfejezetek segítségével előbb megérthetjük, hogy ezen idea milyen szervesen bele van ágyazva a magyar konzervativizmus hagyományába, majd ugyanezen szempontrendszer alkalmazva rámutatunk arra, hogy a demokratikus és a konzervatív világnézet nem feltétlenül áll kibékíthetetlen konfliktusban egymással.

Emberkép

A fontolva haladók gondolkodását szervesen meghatározza az, hogy miként vélekednek az ember alapvető természetéről. Meggyőződésük kulcsfontosságú elemét adja, hogy vissza-visszatérően megemlítik rosszra való hajlamunkat. Dessewffy a gyarló emberről beszél (1841: 43.), Asbóth tovább megy, amikor már-már Machiavellit idézi: „Mert miután az emberek általán hitványok, a jótétemény többnyire csak addig köti őket, míg hasznodat vehetik, de elhagynak akkor, mikor leginkább rájuk szorultál.” (Asbóth, 1875: 115.) Érzékelik, hogy az ember életének talán legmeghatározóbb mozgatórugója a saját érdekeinek szem előtt tartása. Ennek megfelelően gyakorta figyelmen kívül hagyja azt, hogy egy-egy döntés esetében mi lenne az erkölcsileg igazolható lépés és ehelyett sokkal inkább arra koncentrál, hogy számára (elsősorban materiális értelemben) kedvező helyzet alakuljon ki.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az emberi cselekvést kizárólag önös szempontok határoznák meg. A fontolva haladás képviselői szerint szintén megtalálható bennünk a jóra való fogékonyság is. Ennek alapja erkölcsi lény mivoltunk: tisztában vagyunk azzal – még ha nem is mindig ezek mentén döntünk –, hogy legtöbb cselekedetünknek igenis van morális jelentősége. Nem feltétlenül tudatos kalkulációra kell itt gondolnunk (ez nyilvánvalóvá válik, amikor az episztemológiai sajátosságokról lesz szó), hanem arra, hogy cselekvésünk pillanatában felmerül egyáltalán az alternatíva lehetősége. A fontolva haladás pontosan ezen vonásunkra reflektál: érzékeli, hogy az emberi gyengeség szükségessé teszi a szélsőségektől való távolságtartást. Ez voltaképpen az arany középút klasszikus elképzelését értelmezi az antropológiai jellemzőink tekintetében. Arra utal, hogy az önös érdekeink érvényesítésére irányuló hajlamunkat akkor tudjuk kordában tartani, ha tudatosan törekszünk ellenállni a rossz bármely irányból érkező csábításának.

A fontolva haladók gondolkodása szerint akkor járunk el helyesen, ha nem engedjük szem elől téveszteni az emberi természet kettős jellegét, vagyis azt, hogy magatartásunkat a jó és a rossz konstans vonzásában kell kialakítanunk. A felfogás konzervatív karaktere tehát nem az emberi esendőség kizárólagosságában nyilvánul meg, hanem annak felismerésében, hogy jellembeli hiányosságaink nem kiiktathatóak vagy megszüntethetőek. Másképp fogalmazva: a fontolva haladás eszméit vallók antropológiai pesszimizmusának kulcsa alaptermészetünk tökéletesíthetőségének tagadása, vagyis nem a javulás és a morális fejlődés lehetőségét zárja ki, hanem azt, hogy ezen folyamat valaha is egy lezárt és hibátlan állapotot eredményezhet. Ezen gondolat szoros kapcsolatban áll a konzervativizmus utópiaellenességével: meggyőződése szerint a jó és a rossz nem megszüntethető dualitásából fakadóan cselekvéseink többsége egyben erkölcsi döntés is, amelyek közti választás szükségszerűen kontingens helyzetet eredményez.

A fentiekben kifejtettek ellenére azt mondhatjuk, hogy más politikai eszmékkel szemben ezen világnézet meglepően kevés figyelmet fordít az emberkép részleteinek kidolgozására. Ez a vonás valószínűleg nagyban hozzájárult ahhoz a tényhez, hogy igen különböző politikai és társadalmi környezetben is releváns intellektuális alternatívát jelentett.

Episztemológiai sajátosságok

A rendelkezésünkre álló tudás természetére vonatkozó feltevések kulcsfontosságú elemét adják a fontolva haladók világnézetének. Erőteljesen meghatározza gondolkodásukat, hogy más konzervatívokhoz hasonlóan ők is bizalmatlansággal tekintenek az átfogó elméletek gyakorlati alkalmazására irányuló törekvésekre.

Dessewffy, Asbóth és Tisza egyaránt abból indul ki, hogy nem lehetséges helyes döntések meghozatala anélkül hogy előtte megfontoltan végiggondolnánk azt, hogy pontosan milyen célt is szeretnénk elérni az adott cselekedettel, és különösen fontos, hogy számba vegyük az esetleges negatív következményeket. Különösen igaz ez a megállapítás a politika világára, ahol egy-egy mélyreható változásnak jelentős hatása lehet a közösség egészére nézve is.

Mindhárman tisztában vannak azzal, hogy a legtöbb ember nem a józan ész alapján cselekszik, hanem befolyásos véleményformálók álláspontját vagy csupán az uralkodó eszméket követve másolja azt a mintát, amelyet maga előtt lát. Ahogy Asbóth fogalmaz: „úgy szerzik be nézetüket, meggyőződésüket és mindazt, a mit elveiknek neveznek, mint a hogyan a szabótól veszik a ruhát”. (1875: 2.) Ugyanakkor fontos látni, hogy a politika folyton változó természetéből fakadóan a helyes döntések megalkotása igényli azt, hogy a felelős pozícióban tevékenykedő politikusok kellő alaposággal nyúljanak hozzá a szélesebb rétegeket érintő jogszabályokhoz.

A fontolva haladás képviselői rendszeresen bírálják, sőt azt is mondhatnánk, hogy időnként kajánul élcelődnek a liberális felfogásra jellemző doktriner gondolkodáson. Észrevételük szerint a hazai *sablon-liberalismus* (Asbóth, 1875: 15.) képviselői mindenféle reflexió nélkül veszik át az általuk felvilágosultnak tartott nyugati országok berendezkedésének egyes elemeit. Ennek megfelelően kizárólag arra törekednek, hogy minél alaposabban megfigyeljék a haladás következő stádiumában lévő államok politikai rendszerét, és azok legfőbb jellemzőit átültessék a magyar gyakorlatba. Különösen igaz ez a politikai intézményekre: a liberálisok szerint a fejlett és látszólag jól működő országok azért tartanak előrébb a modernitás centrális vonását képező progresszió útján, mert megtalálták az ideális politikai szisztéma kulcsát. Állítják, hogy léteznek olyan univerzális politikai megoldások, amelyek minden politikai közösség javára válnának, függetlenül annak sajátos történelmi és kulturális háttérétől. Ezen elképzelés arra épül, hogy gyakorlati cselekedeteink helyesége az azoknak fundamentumot adó absztrakt tervek minőségén múlik.

Az imént jellemzett *ideolog* (Asbóth, 1875: 9.) felfogással szemben a fontolva haladók azt vallják, hogy a helyes politikai berendezkedés nem érhető el a máshol már bevált minták másolásával és magyar környezetbe ültetésével, mert a politika szükségszerűen nem elvont eszmék gyakorlatban történő alkalmazása, hanem a ténylegesen létező emberi együttélés kereteinek kitalálása és megszervezése. Ebben az értelemben a politikai elvek absztraktságával szemben a valóság konkrétságát hangsúlyozzák. Rámutatnak arra, hogy ami esetleg az elmélet szintjén tökéletesen megalkotott és egyben jól kivitelezhető ötletnek is tűnik, az a realitás keretei között könnyen kudarcba fulladhat. Sőt előfordul, hogy nem pusztán egy sikertelen politikai kísérletnek leszünk szemtanúi, hanem – ahogyan megannyi történelmi példát tudnánk említeni – a társadalom radikális átalakítására irányuló törekvések szinte mindegyike rend-

kívül súlyos, legtöbbször maradandó károkat okozott az adott nemzetnek. Ennek oka, hogy az akár még pusztán jó szándék vezérelte teoretikusok sem képesek tökéletes, minden körülményre figyelemmel lévő koncepciókat alkotni. Ez önmagában nem okoz katasztrofális következményeket. Akkor válik igazán veszélyessé, amikor az elméletalkotók és az ő eszméiket megvalósítani igyekvő politikusok megfélemlennek az emberi tudás korlátolt mivoltáról.

A fontolva haladók meglátása szerint a liberalizmus inkább értelmezhető egyfajta hitként, semmint racionálisan végiggondolt világnézetként. Dessewffy az általa sokat bírált Kossuth Lajos gondolkodását egyenesen politikai valálasként (Dessewffy, 1841: 72.) aposztrofálta. Ezzel arra utal, hogy a liberálisokat azért rendkívül nehéz meggyőzni arról, hogy elveik milyen káros következményekkel járnak az egész politikai közösség életére nézve, mert állításuk ellenére végletesen absztrakt elméleteik nem ésszerűsége, hanem azon a hitbéli meggyőződésen nyugszanak, hogy gondosan kimunkált teóriáik segítségével képesek tökéletlen világunk minden hibáját kijavítani. A józan ész nevében fellépőknek tehát azért van nehéz dolguk, mert nem egyszerűen azt kell beláttatni velük, hogy koncepciójukban itt-ott ellentmondások vagy egyéb tévedések lelhetők fel, hanem arra kellene felhívni figyelmüket, hogy a liberalizmus kiindulópontjai is helytelen eszmei fundamentumokon állnak. Itt is megjelenik a liberális gondolkodás már korábban említett utópikus vonása: úgy tartják, hogy amennyiben birtokába jutunk a világunkról megszerezhető tudás összességének, továbbá amennyiben képesek vagyunk megfelelően alkalmazni azt a politikai játékszabályok meghatározásánál, akkor lehetőségünk nyílik megszabadulni a korábbi történelmi korokra jellemző megannyi társadalmi konfliktustól és az egyének életében jelen lévő szenvedéstől. Röviden: a liberalizmus által felvázolt jövőkép megvalósításával automatikusan olyan fejlődési pályára állunk, amelynek köszönhetően le fogjuk tudni zárni a történelem problémáktól terhelt időszakát és amely végén – még ha igencsak távol is, de – ott áll a tökéletes politikai berendezkedés képe.

A fontolva haladók ezzel szemben azt vallják, hogy az emberi tudás korlátokkal teli mivoltából fakadóan személyes kérdésekben és a politikai színtéren is nyilvánvalóan hibázunk és tévedünk időnként, és ez a jövőben sem lesz másként. A helytelen politikai döntések okozta társadalmi károk csillapítására viszont minden felelősen gondolkodó vezetőnek határozottan törekednie kell, mert minden egyes ígéretesnek tűnő, ám végül kudarcba fulladó reformkísérlet roncsolja az adott politikai közösség szövetét.

Szó esett már arról, hogy a fontolva haladás képviselői mennyire aggályosnak tartják azon, elsősorban a liberalizmusra jellemző gyakorlatot, amely a fejlettség magasabb lépcsőfokán álló nemzetek berendezkedésének kritikátlan másolásában látja az elmaradottnak tartott országok felemelkedésének útját. Ezen felfogás elutasításából azonban nem feltétlenül következik a nemzetközi perspektíva hiánya. Épp ellenkezőleg: mindhárom szerző kifejezetten szí-

vesen veszi górcső alá a mintának kikiáltott politikai rendszereket annak érdekében, hogy rámutasson a magyar környezetbe történő átültetésük nehézségeire. Akár Dessewffy (1841: 8.), akár Asbóthot (1875: 169.) nézzük, azt láthatjuk, hogy előszeretettel vetik össze hazánk és az ideálnak gondolt nyugati államok sajátosságait. Az összehasonlító metódus Tiszánál egyenesen központi szerepet tölt be: részletesen ír az osztrák (1923: 146–176.) és a német (1923: 176–183.) választásokról a célból, hogy a hibáikból okulhassunk és mi magunk ne kövessük el azokat. A komparatív módszer használatával arra hívják fel a figyelmet, hogy a nyugati országokban bevált megoldások csak igen óvatosan, alapos végiggondolást és magyar feltételekhez való igazítást követően adaptálhatóak, mert minden, látszólag sikeres intézményt csak a tágabb politikai rendszer ismeretében ítéltünk meg.

Hagyomány és haladás

A tradíció és a progresszió összehangolhatóságának kérdése központi helyet foglal el a fontolva haladás elvrendszerében. Ahogy a neve is mutatja, ezen eszme képviselői arra törekednek, hogy a fejlődés okozta gyökeres változások életét a megfontoltság eszközével tempítsák.

Kiindulópontjukat az a felismerés adja, hogy az adott politikai helyzet és az adott politikai közösség sohasem önmagában áll, hanem a múlt eseményei által formálódott jelen adja a tekintetbe veendő körülményeket. Amikor a politikusok arról gondolkodnak, hogy milyen irányba szeretnék kormányozni az országot, akkor az első lépésnek annak kell lennie, hogy tanulmányozzák a nemzet történelmét és hogy leszűrjék az abból a mára vonatkozó tapasztalatokat. Ez azért különösen fontos, mert a holnapot alakító politikai döntések helyessége elképzelhetetlen, ha nem veszünk tudomást a múlt–jelen–jövő egymáshoz szétbogozhatatlanul kötődő viszonyrendszeréről.

A magyar politikai fejlődés ebből a szempontból kifejezetten szerencsés volt, mert a történelmi változásokat hosszú időn keresztül sikerült egy olyan, részben intézményes, részben informális mederbe terelni, amely biztosítja a nemzet sorsának folyamatosságát. A brithez sok tekintetben oly hasonló magyar alkotmányosság évszázadokon át képes volt arra, hogy korlátozza a politikai közösség stabilitására nézve veszélyes folyamatokat. A fontolva haladók meggyőződése szerint büszkének kell lennünk ezen hagyományra és minden erőnkkel azon kell munkálkodnunk, hogy ezt alapként kezelve organikusán építsük tovább a nemzetet.

Itt is megjelenik a konzervatív gondolkodás nélkülözhetetlen vonása, a hátrózott forradalom-ellenesség. A fontolva haladók úgy látják, hogy a radikális reformok a társadalom stabilitását jelentő rendet ássák elő. Dessewffy a következőképpen mutat rá a túlzásba vitt újítások veszélyeire: „Haladtok újítási

pályátokon; lebontják a közfalakat, egyes hurkokon oldotok, kisikamlotok egy két gyűrűzet szorongásaiból; s nem veszitek észre, hogy ezen működés, ha csak új kezességek a rendnek nem adatnak, ha csak új kapcsok nem lépnek a társasági szövédébe, nem haladás, hanem csak a desorganisatio szomorú munkája, szomorú előfutója egy siralmas tabula rasanak.” (1841: 76.) Ahogy érzékletesen kifejti, tévedés azt hinni, hogy a mégoly ígéretes víziókat felvázoló politikai látatok és a megvalósításukra törekvő forradalmárok képesek teljességgel átalakítani, saját képükre formálni a társadalmat. Sőt, amikor azt gondolják, hogy egy minden ízében egységes rendszerré formálódó koncepciót valósítanak meg, akkor voltaképp csak annyit érnek el, hogy egy olyan berendezkedést bontanak meg, amely nehézségekkel és fennakadásokkal ugyan, de hosszú évszázadok óta élhető és működőképes kereteit nyújtja egy politikai közösségnek.

Azonban a radikális politika kritikája egyáltalán nem jelenti a fejlődés és a haladás tagadását. Dessewffyék felfogása szerint teljesen természetes és legitim, sőt támogatandó törekvés a politikusok részéről, ha a politikai közösség életének javítását és jobbá tételét tűzik ki célul. Elvégre is beszéljünk akár melyik fajta politikai berendezkedésről, annak mélyében – kimondva vagy kimondatlanul – megtalálható az az elvárás, hogy a döntéshozók igyekezzenek az általuk vezetettek problémáit mérsékelni.

Mindazonáltal a fontolva haladók felhívják a másik szélsőség kockázataira is a figyelmet. Ahogy Asbóth írja: „A politikai conservatio nem lehet tespedés.” (1875: 35.) Ezzel a kijelentésével azon, magukat konzervatívnak tartó embereknek üzent, akik a helyes politikai cselekvés irányát a változatlanságban és minden fennálló intézménynek a megóvásában látják. Ezen maradiságot hirdető eszmék képviselői összetévesztik a célt az eszközzel, ugyanis nem önmagában az a fontos, hogy az összes, egykor sikeres politikai megoldást védelmezzük és tovább élteszük, hanem az, hogy a múltból átmentsük az értékes és ebből fakadóan a jelen körülményei közt is a közösség javát szolgáló elemeket. Ám valójában még ennél is többről van szó: a korábbi időkben kielélt elképzelések akkor élnek igazán tovább, ha azokat a ma feltételrendszerébe integráljuk és folyamatosan megújítjuk őket. Ha nem így teszünk, akkor nem is a tradíciót ápoljuk, hanem egy élettelen politikai rendszert működtetünk tovább.

Desorganisatio és dissolutio helyett conservatio és consolidatio (1875: 14.) Asbóth János ezen négy fogalom köré csoportosítva fogalmazta meg velősen gondolkodásának lényegét. És valóban, ez a szinte programszerű állítás kitűnően lefedi a fontolva haladásnak a hagyomány és haladás kérdéskörében vallott nézeteit. Ez azt jelenti, hogy képviselői a tradíciók tiszteletén alapuló organikus fejlődésben hisznek, és csupán ebből kiindulva tartják lehetségesnek egy olyan politikai rendszer felépítését, amelyben az élet velejárójaként számon tartott változások nem feszítik szét a mindennapok nyugodt megéléséhez elengedhetetlen stabil és kiszámítható kereteket.

A politikum jellemzői

A fontolva haladás eszmerendszere a politika természetét illetően is a konzervatív világnézet főbb állításait vallja. Ennek megfelelően elmondhatjuk, hogy számukra a politikai gondolkodás mindenkor kizárólag a valóság talaján állva és annak követelményeit figyelembe véve képzelhető el. Ez összefüggésben áll azzal, hogy miért kritizálják⁴ oly hevesen az ideologikus felfogások megalkotóit: ők nem a realitás gazdag komplexitását tartják szem előtt, hanem a lényegi problémákat megkerülve egy erősen szűkített világot alkotnak meg és erre próbálják meg ráhúzni saját elméletüket. Szintén ide kapcsolódik, hogy a politika mindenekelőtt gyakorlati tevékenység, azaz a közösség mindennapjainak szervezése és igazgatása alapvetően cselekvésorientált beállítódást követel meg. A fontolva haladás elképzelése szerint a politikum kérdései a maguk teljességében csak a praxis világában tehetőek fel és válaszolhatóak meg.

„Bármilyen fogtunk volna, sohasem mulasztottuk el gondos lelkiismeretességgel kérdezni: mit mond éhez a liberálizmus kátéja, mit az angol gyakorlat, mit a francia doctrina, mit a német szobatudósok okoskodási asszkóiban sinlődő theorémája, mit a misericordianus humanizmus érzélgése; csak azt nem kérdeztük soha: mit mond hozzá a magyar érdek?” (Asbóth, 1875: 5–6.) Asbóth igen érzékletesen mutat rá arra, hogy meglátása szerint a magyar nemzetnek miért kell oly gyakran kudarcokkal szembesülnie. Ennek okát a politika félreértésében találja meg: hosszú időn keresztül idegen népek gondolkodását és elvont ideológiákat követtünk ahelyett hogy a saját szempontjainkat tartottuk volna szem előtt.

Mit jelent valójában Asbóth művének egyik kulcskifejezése, a sokat emlegetett magyar érdek? Elsőre egy meglehetősen semmitmondó fogalomnak tűnik, azonban ha jobban mögé nézünk, akkor azt láthatjuk, hogy mindkét tagja igen nagy jelentőséggel bír. Amikor azt hangsúlyozza, hogy céljaink megfogalmazásakor a magyarságra kell koncentrálnunk, akkor azt a jellegzetesen konzervatív meggyőződést teszi magáévá, amely a politika természetes terepének az emberiség helyett a nemzetet, a globális helyett a lokálist, az univerzális helyett a partikulárist jelöli meg. Ezen a ponton jelenik meg az érdek fogalma, ugyanis világunk komplexitásából fakadóan a különböző nemzetek számára más és más politikai berendezkedés lesz az ideális. Innen nézve valakinek vagy valaminek az érdekét figyelni annyit tesz: arra koncentrálni, hogy mi a jó az adott illetőnek vagy közösségnek. A magyar érdek kiemelésével tehát Asbóth amellet foglal állást, hogy a magyar politikai vezetők elsődleges kötelessége mindenkor abban rejlik, hogy nemzetük szempontjainak érvényesítésére törekedjenek még akkor is, ha azok sok esetben tiszteletre méltó morális elvekkkel vagy sikeres nyugati országok gyakorlatával mennek szembe.

Az előbbieken vázolt felfogás egyáltalán nem egy új gondolkodásmód lenyomata. Épp ellenkezőleg: alapjai egészen a jó kormányzás klasszikus kon-

cepciójáig visszavezethetőek. Ennek megfelelően a politikusok feladata az, hogy kitalálják és a mindennapokban megszervezzék, hogy politikai közönségük milyen keretek közt és hogyan élje életét. A tevékenység sajátos mivoltából adódóan mindig kizárólag az éppen fennálló viszonyok közepette fogalmazható meg valamiféle kormányzási alternatíva, vagyis a politikai szituációnak a valósághoz való kötöttsége nem teszi lehetővé a politikum kiváltását vagy helyettesítését más típusú cselekvésformákkal.

FONTOLVA HALADÁS ÉS DEMOKRÁCIA

Emberkép

A fontolva haladók meglátása szerint a demokrácia kiterjesztését pártoló politikai erők a demagógia eszköztárát hívják segítségül, amikor az emberi gőgre apellálva követelik a népakarat mindenre kiterjedő figyelembevételét. Nyilvánvaló, hogy a tömegek számára roppant imponáló, amikor a nevükben fellépő politikai szereplők a többség igazáról és kollektív bölcsességről beszélnek. Asbóth Benjamin Disraeli rektori beszédét idézve a következőképpen szól a kérdésről: „[Disraeli] kiemeli, hogy mily fontos ismerni a korszellemet. De a korszellem téves is lehet, és ez ellen küzdeni a belátó és becsületes férfiúnak kötelessége. Utal a keresztes háborúkra, melyek a korszellemben, de azért mégis haszontalanok és kárhozatosak voltak. Végre a mi korunk szellemének az egyenlőséget mondja és inti hallgatóit, hogy a helyestől a tévest különböztessék meg.” (Asbóth, 1875: 177.)

Minden történelmi időszaknak van tehát egy általános szellemi karaktere, amely leképezi az akkor élő emberek túlnyomó részének gondolkodását. Azonban óriási hibát követünk el, ha azt feltétlen követendőnek állítjuk be. Különösen veszélyes, ha a népakarat megfellebbezhetetlen helyességét hirdető elképzeléseket tesszük meg mércéül, mert ezek az emberi természetben inhereensen meglévő gyengeséget és rosszra való hajlamot hagyják figyelmen kívül.

Ezek az alapvetések adják a fontolva haladók demokráciával szembeni kétélyeinek kiindulópontját. Úgy látják, hogy az erőltetett progresszió propagálói egy olyan ideológia terjesztésén munkálkodnak, amely nem vesz tudomást az emberi jellem alapvető hiányosságairól. Természetünk félreértése ráadásul nem elvont, valóságos relevanciával nem bíró tévedés, hanem olyan hibás meggyőződés, amely a mindennapokban komoly következményeket von maga után. A tömegek mindenféle kontrolltól megszabadított akarata nem képes kezelni saját korlátait és így módon szeszélyeinek kiszámíthatatlan változékonysága rendszeresen erkölcsi tévutakra vezeti a közösséget.

A fontolva haladás elképzelése szerint a politikai cselekvés egyik lényegi feladata pontosan abban áll, hogy ezen defektusok kordában tartásával a ben-

nünk meglévő jót helyezze előtérbe. Ebben az értelemben a demokrácia irányába történő elmozdulást egy tanulási folyamatként fogja fel, amely akkor mondható sikeresnek, ha a végén a nép tisztában lesz erkölcsi gyengeségeivel és számolni fog velük. Itt jelenik meg a konzervativizmus antiutópikus karaktere: ne azt tűzzük ki a demokratikus átalakulás céljának, hogy a folyamat végén a tömegek minden esetben helyesen döntsenek, hanem azt, hogy minél inkább érzékeljék korlátoltságukat és ezzel összhangban a morális javulás az önmérséklet erényében manifesztálódjon.

Episztemológiai sajátosságok

„Jelenleg Magyarországon népszerű azon politikai iskola, melyet kat exochen a mozgalom pártjának lehet nevezni: népszerűtlen az, melly a mozgalmat mérséklenni, a törvényes formákhoz kötni, bizonyos elveket tiszteletben tartani, s haladásunkat a rögtönzés veszélyeitől megőrizni ohajtja.” (Dessewffy, 1841: 14–15.).

A fontolva haladás védelmezői úgy érzik, hogy a felfogásuk politikai térben való érvényesülését leginkább az nehezíti, hogy egy aszimmetrikus pályán kell „megmérkőznie” a nép kegyét és hiúságát kereső radikális eszmével. Az antropológiai alapvetéseket vizsgálva már láthattuk, hogy az immorális döntések gyakorta nagyobb népszerűségnek örvendenek a tömegek körében, mint az erkölcsileg helyes megoldások. Ez nincs másként a világról szerzett vagy megszerzhető tudással kapcsolatban sem: az emberek legtöbbször előítéletekre, babonákra és szóbeszédre alapozva formálják meg politikai álláspontjukat, ahelyett hogy végiggondolt és megalapozott elképzelésekkel támasztanák alá saját nézeteiket.

Egy demokratikus politikai rendszerben ráadásul hatványozottan jelentkezik ez a veszély, ugyanis a pontos ismeretek és a részletesen kidolgozott koncepciók hiányát tovább súlyosbítja az a tény, hogy a felizgatott tömegek ingerültsége (Dessewffy, 1841: 11.) hajlamos teljesen irracionális irányba vinni a politikai folyamatokat. Dessewffy felelős politikusként erre akarja felhívni a figyelmet, amikor az elsöprő, hirtelen jött népi lelkesedés következtében jelentkező hibákról és rossz döntésekről beszél. Meglátása szerint a demokrácia élharcosai – mindenekelőtt a már korábban említett Kossuth – vallási fanatikuskokra jellemző hevülettel vetik bele magukat a politikai küzdelembe és céljaik elérése érdekében ennek a hitszerű elszántságnak a nép körében is igyekeznek táptalajt adni. Márpedig „nincs veszélyesebb tanácsadó törvényhozás és országos dolgok körül, mint a lelkesedés és enthusiasmus” (Dessewffy, 1841: 12.).

A fontolva haladóknak a demokráciával kapcsolatos bizalmatlanságát az is erősen táplálja, hogy a népakaraton alapuló rendszerben a döntéshozók többsége nincs felvértezve a tudatos véleményformáláshoz elengedhetetlen alap-

vető tudással. Éppen ezért rendkívül káros az a liberálisokra jellemző érvelés, mely a nyugati országokban régóta érvényben lévő politikai intézmények honosításában látja a magyar politikai problémák megoldását. A doktriner gondolkodás szükségképpen eltereli a figyelmet a konkrét politikai helyzetről és az absztrakt, a valósággal kapcsolatot nem ápoló ideológiák terepére helyezi át a viták középpontját.

Ennek a kérdésnek a demokráciára nézve számos dimenziója van, legszembeötlőbb módon azonban a választójogi viták során találkozhatunk vele. Tisza István⁵ azt a célt tűzte ki tanulmányaival, hogy megértesse: önmagában nem elegendő, sőt kifejezetten kontraproduktív lehet, ha az elmélet szintjén működőképesnek látszó elképzeléseket mindenféle reflexió és végiggondolás nélkül próbálunk meg a gyakorlatban megvalósítani. Különösen igaz ez, ha olyan mélyreható, a rendszer egészét érintő változásokat hozna magával, mint például az általános választójog bevezetése. Ilyen döntéseket csak akkor szabad meghozni, ha előtte megvizsgáljuk, hogy a specifikus magyar viszonyok közt milyen következményei lehetnek. Az érvelés a modern közpolitikai elemzések világából is ismerős lehet: az előzetes hatásvizsgálat fogalma ugyanerre a gondolatmenetre vezethető vissza. Ha úgy tetszik, akkor Tisza ezen írásai voltaképpen a demokrácia bevezetésének lehetséges következményeit felmérő háttanulmányok voltak.

A nemzetközi tapasztalatok alapján Tisza igazoltnak látta aggodalmait (Tisza, 1923: 217). A társadalom újonnan választójoghoz jutott alsó rétegei előnyben részesítik a saját osztályukból származó jelölteket, ami azt okozza, hogy csökken a törvényhozásba jutott képviselők átlagos műveltségi szintje. Ez összességében természetesen jelentősen rontja az ott zajló munka minőségét is. Azonban további negatívumok is érzékelhetőek; a változások hatására a bal- és a jobboldali szélsőséges pártok egyaránt megerősödtek és releváns szereplőivé váltak a politikai palettának (Tisza, 1923: 215.). A radikális megoldásokat követelő erők pedig olyan érzelmileg túlfűtött és indulatos közhangulatot teremtenek, amelyben egyre kevésbé van helye a józan vitának és az ésszerűsége alapuló párbeszédnek.

A fenti félelmek ellenére a fontolva haladók mégsem állítják, hogy a demokratikus berendezkedés mindenképpen maga után vonja a közélet intellektuális romlását. A veszély elkerülése érdekében azonban tenni kell, a legfontosabb feladat pedig a nép általános műveltségi szintjének fokozatos emelése. Ez természetesen hosszú időt igényel, ráadásul – ahogy Tisza is hangsúlyozza (1923: 219.) – a politikai kultúra fejlődése előfeltételezi a társadalom gazdasági helyzetének javulását is. A polgárok ugyanis csak abban az esetben képesek műveltségüket növelni és tájékozottságukat bővíteni, ha mindennapjaikat nem teljes egészében az egzisztenciális küzdelem teszi ki. Éppen ezért hamis az az érvelés, amely a politikából kizárt osztályok anyagi viszonyainak javítását az általános választójog megadásával kívánja orvosolni. Az elsiertett és ebből adó-

dóan kudarcos reformok pont az ellenkezőjét érik el, mint amit a demokrácia elszánt hívei akartak: új világ beköszönte helyett csalódás és kiábrándulás hatja át a tömegek szívét, akik elégedetlenségükben új, jóval veszélyesebb ideológiákban látják majd gondjaik megoldását.

Hagyomány és haladás

Ellenfeleik rendszeresen a fontolva haladók szemére vetik, hogy nem rendelkeznek tételszerű és számon kérhető programmal, a reformok lassítása pedig csupán azt a célt szolgálja, hogy a számukra kedvező állapotokat, a status quót minél tovább fenntartsák.⁶ A megfontoltság és az önmérséklet politikája azonban szükségszerűen reaktív vagy védelmi feladat (Békés 2009): abból indul ki, hogy a fennálló viszonyok bizonyított működőképessége okán csak akkor nyúlhatunk okosan hozzá a társadalom bonyolult szerkezetéhez, ha a jelenleg rendelkezésünkre álló feltételrendszert vesszük alapul. A végiggondolásból adódó esetleges késedelemnél sokkal károsabbnak ítéli meg azt, ha a változások megbontják a politikai közösséget összefűző kötelekeket.

Ezeket az elveket tartják szem előtt akkor is, amikor a demokrácia korába lépve egyre erősebbé válnak azok a hangok, amelyek a progresszió és a korszerűség nevében sürgetik, hogy a népakarat legyen a politikai folyamatok első számú igazodási pontja. Ennek szükségességét a történelem menetével szokták alátámasztani, vagyis érvelésük szerint az események egymásutánisága mögött kirajzolódik egy olyan nagy hatású erő, amely meghatározott mederbe terelve jelentősen szűkíti a politikai cselekvők mozgásterét. Ebből a perspektívából nézve nem az a kérdés, hogy támogatandó-e a demokrácia elterjesztése, hanem hogy a döntéshozók felismerik-e a haladás következő lépőfokát és annak megfelelően cselekednek-e.

A fontolva haladók szintén nagyra becsülik a történelem beható ismeretét, de eltérő megfontolások alapján. Nem úgy tekintenek rá, mint egy távoli kényszerítő erőre, hanem annak lehetőségét látják benne, hogy tisztában legyünk a politikai közösség gyökereivel és erre a tudásra szervesen építve jelölhessük ki a további fejlődés irányát. Számukra tehát a múlt nem az el- és a lemaradottság szimbóluma, hanem a jelen stabilitásának záloga.

A fentiekből ered, hogy a demokratikus elv érvényesülésének sikere nagymértékben attól függ, hogy ezen gondolat milyen hagyományokkal rendelkezik az adott politikai közösségben. Dessewffy kifejezetten optimistán nyilatkozik a kérdést illetően: „Mi készek vagyunk az alkotmányos politikai jogok jóvoltában részesíteni, vagyon, értelmesség és erkölcsiség javalta kezességek mellett, azokat, kik e kincsből máig kizárva. Tovább megyünk; meggyőződésünk az: hogy egész Európában mi vagyunk amaz ország, hol ilyen lépés, ha kellő mértékben történik, legkevesebb veszéllyel vagyon összekötte; mert ná-

lunk nem új gyakorlatokat s köztanácskozási formákat kell feltalálni a neophyták számára: de bevenni őket a századok óta készen álló formáknak sánczaiba, régi megrögzött szokások közibe, mellyek, Angliát talán kivéve,⁷ a valóságos életbe sehol annyira bele nem szövődtek, mint minálunk.” (1841: 3–4.)

A liberális gondolkodás a rend sarokkövét képező hagyományt egyfajta történelmi ballasztként azonosítja, amely gátolja az időszerű reformok véghezvitelét. Ezért vélekedik úgy, hogy a rövidebb múltra visszatekintő államok könnyebben tudnak igazodni a történelem menetéhez. Dessewffy gondolkodásában ezzel szemben a magyar politikai és közjogi tradíciók évszázadok óta tartó organikus fejlődése teszi lehetővé, hogy viszonylag kevés sűrűlődség árán bővítsük a politikailag aktívak körét. Másképp fogalmazva: a politikai döntésekben való részvétel mint a demokratikus kormányzati forma alapeleme, csírájában már eddig is fellelhető volt a magyar politikai kultúrában, ebből fakadóan nem úgy kell tekinteni hagyományainkra, mint egy avított, idejétmúlt, leváltandó ke-retre, hanem egy olyan berendezkedésre, amely alkalmazkodási potenciálja révén képes adaptálódni a változó világunk folyton megújuló feltételeihez.

Mindazonáltal nem szabad hagyni, hogy a trendekhez való idomulás feltételezett kényszere irányítsa az ország demokratizálását. Tisza is erre utal, amikor a következőket írja: „Hogy a haladás elől nem szabad többé elzárkóz-nunk, az iránt aligha lesz véleménykülönbség az országban. Jelenleg érvényben álló választójogunk megalkotása óta nagy átalakuláson mentünk keresztül. Új erők születtek és fejlődtek. Ezeknek érvényesülési törekvése belsőleg indokolt, további visszaszorításuk a nemzeten boszúná meg magát. A kérdés csak az: meddig mehetünk? Hol van az a határ, amelyen túl ma még nem szabad jogot adnunk, ha a nemzet sorsát avatatlan kezekre bízni nem akarjuk?” (Tisza, 1923: 208.).

Tisza állítása szerint a történelmi viszonyok alakulása láthatóan a demokratizálódás irányába mutat, azonban Magyarország jelenlegi állapotában óriási hibát követnénk el azzal, ha elhamarkodottan tárnánk ki a széles néptömegek előtt a döntéshozatal kapuit. Úgy véli, hogy a magyar nemzet nem érett meg egyelőre arra, hogy bevezetésre kerüljön az általános választójog. Itt mutatkozik meg a fontolva haladás progresszió-kritikájának lényegi mondanivalója: tévedés azt gondolni, hogy a nyugatról importált fejlődésminták alkalmazása minden esetben előnyünkre válik. Sőt, azt mondhatjuk, hogy a demokratikus elem túlsúlya egyértelműen a liberális preconcepciókkal ellentétes irányba mutat; a haladás fogalmához implicite tapadó javulással szemben a nemzet sorsának rosszabbra fordulását idézi elő.

Hogyan kerülhetjük el az előbb jellemzett intellektuális zsákutcát? A fontolva haladók meggyőződése szerint a döntő mozzanat a gondolkodás helyes fókuszálásában rejlik, ugyanis a demokrácia mihamarabbi elterjesztése helyett a számunkra ideális szisztéma kialakításán kell munkálkodnunk. Elvégre is ez a politika igazi célja.

A politikum jellemzői

Korábban már rögzítettük, hogy az Asbóth által centrális gondolatként exponált *magyar érdek* nem más, mint a jó kormányzás klasszikus elvének derivátuma. Arra azonban még nem adtunk explicit választ, ezen elképzelés milyen következményekkel bír a fontolva haladók demokráciáról vallott nézeteire. Zárás-képpen erről lesz szó.

A fentiek értelmében a politikai gondolkodás és cselekvés legfőbb célja az, hogy megtalálják a politikai közösség számára adekvát együttélési formát. Ennek megfelelően hiba – sőt, ami még rosszabb: ideologikus preconcepció – lenne előzetesen kizárni a demokratikus berendezkedést az elméletben felmerülő opciók közül. Az egymástól gyökeresen eltérő elképzeléseknek a megvitatása csupán javíthatja a végül megszületendő javaslat minőségét. Röviden tehát: miért ne szabadna megfontolni a demokratikus szisztéma előnyeit és hátrányait?

Ez a gondolatmenet egyértelműen azon konzervatívoknak szól, akik az egyenlőség irányába történő haladástól való – sok szempontból megalapozott – félelmükben arra törekednek, hogy démonizálják a demokrácia mellett állást foglaló politikai szereplőket és vitaképtelennek állítsák be az általuk képviselt elveket. Ez az érvelés azonban a konzervativizmus félreértése: a politikai változások okozta károkkal szemben nem akkor tudunk megfelelően védekezni, ha a jelenlegi állapot mindenféle átalakítását elutasítjuk, mert így ugyan valóban továbbvisszük a múlt örökségét, ám a mögötte álló elveket szem elől tévesztjük. A politikai rendszer eszköz és nem cél: csak addig szabad a fennálló kereteket oltalmazni, ameddig azok a nemzet javát szolgálják. Elképzelhető, hogy a körülmények akképp alakulnak, hogy a népakarat szerepének növelése kifejezetten a politikai közösség érdekében fog állni. Fordítva is igaz: nem kizárt, hogy bizonyos történelmi feltételek mellett pont a demokrácia ellenzése megy szembe a közjával. Ebből következik, hogy bizonyos esetekben éppen a konzervatív világnézetből adódhat a tömegek politikai részvételének támogatása.

Azonban a látszattal ellentétben a fenti gondolatmenet nem ad szabad utat a liberális jogkiterjesztő törekvéseknek. Sőt a demokrácia mint megfontolandó, ám potenciális kockázatokkal járó opció felmerülése is bizonyítja, hogy a politika világában a nagy hatással bíró döntések meghozatala kiemelt felelősséggel jár (Tisza, 1923: 206–207.). Ez a megállapítás összhangban van azon konzervatív meggyőződéssel, miszerint a politikai cselekvés értékes és méltóságteljes foglalatosság, amely sajátos természete révén nem helyettesíthető más tevékenységformákkal. A fontolva haladók azt tartják egyik legfontosabb feladatuknak, hogy meggyőzzék ellenfeleiket a politika komolyan vételének szükségességéről, hiszen habár sok feszültség és szenvedés okozója, az emberi együttélés megszervezésének mégis ez az egyetlen útja.

KONKLÚZIÓ

Dessewffy Aurél, Asbóth János és Tisza István gondolkodásának rekonstruálásával egy olyan eszmei irányzat legfőbb vonásait bontottuk ki, amely bizonyítékként szolgál a konzervatív és a demokratikus felfogás összebékíthetőségére. Ahogy az írás elején is leszögeztük, a magyar konzervatív hagyomány sokrétősége igencsak megnehezíti a kutató dolgát, amikor sommás megállapításokat akar tenni annak karakteréről. A közös politikai filozófiai alapok tisztázása után a hazai konzervativizmus egyik leágazásának, a fontolva haladásnak a példáján keresztül világítottunk rá arra, hogy ilyen sajátos formában a konzervatív demokrácia ideája a magyar eszmetörténetben érvényes előképpel rendelkező, koherens szellemi konstrukció még akkor is, ha nem ezzel a megnevezéssel illetik.

Természetesen ebben az esetben sem arról van szó, hogy a konzervativizmus a demokratikus elképzelések feltétel nélküli támogatójává válna. Az itt kifejtett gondolatmenet sokkal inkább arra mutat rá, hogy a konzervatívok népakarattal szembeni bizalmatlansága egyszerre számol a különböző politikai alternatívák megfontolandó mivoltával és a belőlük potenciálisan következő kockázatokkal. A fontolva haladók ezen megfontolások mentén jutnak el arra a tipikusan konzervatív meggyőződésre, hogy az emberi együttélés sajátosan összetett jellege megköveteli minden politikai vezetőtől, hogy gondolkodását az ideologikus rögzültségektől megszabadítva a valóság viszonyrendszerének vesse alá.

Végezetül érdemes pár szót szólni arról, hogy az itt leírtak milyen tágabb szellemi perspektívákat nyithatnak meg számunkra. Igen érdekes és további vizsgálódásra okot adó kérdés, hogy a fontolva haladás elvrendszere mint a konzervatív világkép egyik leágazása miként kapcsolódik más konzervatív irányokhoz. Könnyen elképzelhető, hogy ha képesek lennénk kimutatni a közöttük fennálló összefüggések bonyolult hálóját, akkor azt látnánk, hogy a fontolva haladás demokráciaképe nem egy elszigetelt, magányos intellektuális út, hanem a konzervatív demokrácia sokarcú koncepciójának egy lehetséges megnyilvánulási formája. A jelenség megértésének minden bizonnyal egy további fontos hozadéka is lenne: arra ösztökélné a politikatudomány képviselőit, hogy árnyalják, sőt értékeljék újra a konzervativizmus modernítésben betöltött szerepét.

JEGYZETEK

¹ Itt nem csupán a gyakorló politikusokra kell gondolni, hanem arra, hogy a más alaptermészetű tevékenységet űző és ezáltal különböző szférák logikáját követő szerzők (írók, költők, filozófusok, teológusok stb.) politikailag értelmezhető megszólalásait szintén tekinthetjük úgy, mint egyfajta kísérletet a politikai jelenségek vagy tennivalók helyes értelmezésére.

- ² Dessewffy a következőképpen érvel a politikai gondolkodás jelentősége mellett: „Sehol a világon nem követte közvetlen a forradalom a forradalmi eszméknek nyilvánítását; és még is minden forradalmak in ultima analysi az eszmékben gyökereznek: mert az ige tetté válik, s a mi a velőkben gyökeret ver, előbb utóbb, keresztül bocsátva a szenvedélyeken, átmege cselekedetekbe.” (1841: 58).
- ³ Nem csupán Romsics helyezkedik erre az álláspontra, hasonló gondolatokkal másoknál is találkozhatunk. Schlett István Asbóth kapcsán jut erre a következtetésre (2010: 709.), sőt Dénes Iván Zoltán (2008: 179.) Szekfű Gyulát idézve mutat rá arra, hogy ezen vélekedés milyen hosszú múltra tekint vissza.
- ⁴ Ennek kapcsán Dessewffy Aurél nem csak a liberálisokkal, hanem a hozzá hasonlóan konzervatív meggyőződésű apjával, Dessewffy Józseffel is polemizált. Vaderna Gábornak a Dessewffyék konzervativizmusáról szóló tanulmányából tudható, hogy például a sajtószabadság kérdésében Aurél még vele szemben is határozottan amellet foglalt állást, hogy a politikában nem szabad összetéveszteni a célt az eszközzel (Vaderna, 2017: 489.).
- ⁵ A kérdés kapcsán Tisza egyik legelszántabb politikai ellenfele Jászi Oszkár volt. Vitájuknak a schletti módszertant követő értelmezéséről lásd Illés Gábor (2012) tanulmányát.
- ⁶ Ez a gondolat jelenik meg Dénes Iván Zoltán 1989-es kötetének, a Közügyvé emelt kiváltságörzésnek már a címében is, majd felbukkan újabb művében, a Liberális kihívásra adott konzervatív válaszbán is (Dénes, 2008: 185.).
- ⁷ Érdemes megfigyelni, hogy a fontolva haladók – más magyar konzervatívokhoz hasonlóan – milyen fontos analógiát látnak a brit és a magyar politikai fejlődés között. Számukra az ottani minták azért bírnak érdemi mondanivalóval a hazai helyzetre vonatkozóan, mert a két nemzet gondolkodását összevetve attitűdbeli hasonlóságot vélnek felfedezni. A brit felfogás jellegzetes vonásaihoz (evolucionista társadalomszemlélet, [Lánczi, 2001: 42.], a forradalmi megoldások elvetése, a történeti alkotmány tiszteletben tartása stb.) olyan elveket társítanak, amelyek a magyar nemzet politikai értékrendjének is sarokkövei. Ebből következik, hogy a nyugati demokratikus kísérletek közül a britek számunkra a leginkább releváns; a szellemi hasonlóság miatt az ő példájukból tanulhatunk a legtöbbet.

IRODALOM

- Asbóth János (1875): *Magyar conservatio politika*. Budapest, Légrády testvérek.
- Balázs Zoltán (2010): Menczer Béla gondolkodása és a magyar konzervativizmus hagyománya. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf., 1. sz., 67–93.
- Békés Márton (2009): Ifjú konzervatívok I. *Konzervatórium*. Elérhető: https://konzervatorium.blog.hu/2009/12/30/ifju_konzervativok_i.
- Dessewffy Aurél (1841): *X. Y. Z. könyv*. Pest, Trattner–Károlyi.
- Dénes Iván Zoltán (1989): *Közügyvé emelt kiváltságörzés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dénes Iván Zoltán (2008): *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Budapest, Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely.

- Illés Gábor (2012): Választójogi viták 1905 után Tisza István és Jászi Oszkár között. *Kommentár*, 7. évf., 6. sz., 35–53.
- Lánczi András (2001): Eszmék kora: Asbóth János és a modernség. In: Lánczi András: *A politika reneszánsza: válogatott írások, 1990–2000*. Budapest, Pallas–Attraktor.
- Nisbet, Robert (1996): *Konzervativizmus: álom és valóság*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Oakeshott, Michael (2001): Konzervatívnek lenni. In: Molnár Attila Károly (szerk.): *Politikai racionalizmus*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Scruton, Roger (2017): *Conservatism*. London, Profile Books.
- Romsics Ignác (2016): Diktatúra és demokrácia között. In: Dénes Iván Zoltán et al: *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Quinton, Anthony (1995): *A tökéletlenség politikája*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Skinner, Quentin (2002): Meaning and Understanding in the History of Ideas. In: Quentin Skinner: *Visions of Politics Volume I: Regarding Method*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790812>.
- Schlett István (2009): Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben? *Kommentár*. 4. évf., 2. sz., 5–20.
- Schlett István (2010): *A politikai gondolkodás története Magyarországon II*. Budapest, Századvég.
- Szalai Miklós (2017): A nemzeti liberalizmustól a keresztény újkonzervativizmusig: Asbóth János gondolkodói pályájához. *Századok*, 151. évf., 4. sz., 843–878.
- Tisza István (1923): *Gróf Tisza István összes munkái. Első kötet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Tocqueville, Alexis de (1993): *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa.
- Vaderna Gábor (2017): Dessewffyek: A konzervativizmus három útja. *Századok*, 151. évf., 3. sz., 481–498.
- Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 6, 22–43. <https://doi.org/10.2307/20048274>.

VEZETŐ ÉS VEZETÉS

Bretter Zoltán
Machiavelli – a művész

Metz Rudolf
Demokratikus vezetés mint „bálványfogalom”?

MACHIAVELLI – A MŰVÉSZ

Bretter Zoltán

(Pécsi Tudományegyetem)

*A tanulmány beérkezett: 2019. június 28. – opponálás: 2019. július 3. –
szeptember 11. – véglegesítve: 2019. október 22.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Dolgozatom három részből áll. Az első részben igyekszem összefoglalni Arisztotelész normatív politikájának lényegét és néhány ponton összehasonlítom Machiavelli és Arisztotelész politikához való viszonyát is.

A második részben összefoglalom a cselekvés és létrehozás közötti különbség arisztotelési tanítását, hogy konklúzióképpen világosan láthassuk, miként válik az, Aquinói Szt. Tamás közvetítésével, a reneszánsz humanisták által örökölt hagyománnyá.

A harmadik részben megmutatom, hogy Machiavelli miként kerüli el az említett hagyományt, s hogyan helyezi át a politika értelmezésében a súlypontot a „cselekvésről” a „létrehozásra”, s hogyan teremti meg evvel a politika modern értelmezési keretét, miszerint ez immár nem normatív politika, hanem az „uralom művészete” lesz.

Kulcsszavak: Arisztotelész ■ Aquinói Szt. Tamás ■ Machiavelli ■ a politika tudománya ■ morális cselekvés

A POLITIKA ETIKAI ALAPJA

A továbbiakban Arisztotelész politikáról alkotott fölfogását normatív politikának fogom nevezni. Evvel egyidejűleg megjegyzem, hogy Arisztotelész körültekintően járt el a politika *leírásában*, finom különbségeket vett észre, és mindenekelőtt tiszteletben tartotta a tapasztalatot, még úgy is, hogy a saját normatív fölfogásába ezeket nem mindig építette be (az alábbiakban erre majd látunk példákat, amikor Arisztotelész és Machiavelli politikához való viszonyát összehasonlítjuk).

Arisztotelész maga jelöli meg a „politika tudományának”¹ teoretikus helyét a tudományos vizsgálódás terjedelmére vonatkozó úgynevezett szabotossági rangsorban: „Fejtegetésünk pedig kielégítő lesz, ha tárgyunkat csupán az alapul szolgáló anyag természetéhez képest világítjuk meg, mert hiszen a szigorú szabotosságot nem lehet minden fejtegetésben egyformán megköve-

telnünk, aminthogy a mesterségek terén sem tesszük ezt.” (Arisztotelész, 1987: 1094b, 6.).

Arisztotelész, azt mondja tehát, hogy az államtudományok vonatkozásában nem lehet túlzott szabadságot megkövetelni, tárgyuk, a politika természete okán. Mintha arra utalna, hogy a politika a „mesterség”, azaz a művészet körébe tartozik, ám akkor a létrehozás körébe kellene, hogy tartozzék – de éppen ezzel fogunk a későbbiekben foglalkozni. Pár sorral odébb pedig mintha magát Machiavellit hallanánk, amikor azt mondja, hogy az államtudomány annyi eltérést és ingadozást mutat az igazságos cselekedetek leírásában, hogy fölvetődik a gyanú, hogy ezek leírása voltaképpen pusztán konvención alapulhat. Sőt, egy példával alátámasztani látszik, hogy nem sikerülhet még csak megközelítőleg sem rendszeres tudást szerezni az államtudományi területen: „mert volt már rá példa, hogy egyesek tönkrementek a gazdagság miatt, mások pedig a bátorság miatt!” (Arisztotelész, 1987: 1094b, 7.). Tehát nem feltételezhetjük, hogy a gazdagság vagy a bátorság eleve szavatol valamiféle politikai sikert, hiszen vannak esetek, amikor éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Machiavelli sokszor hasonlóképpen érvel, azaz a helyzet sajátosságainak felismerése és a helyzetnek megfelelő célravezető cselekvés tesz egy bizonyos tulajdonságot erénnyé, amelynek így a helyzettől független meghatározása lehetetlen.²

A látszólagos bizonytalanság Arisztotelész tudománytani rendszerezéséből fakad, amit több klasszikus és új kommentárból rekonstruálhatunk.³ Ennek lényege, hogy a gyakorlatias gondolkodás – okosság – előretékinetés *fronészisz*, *prudentia*⁴ – az államtudomány alapja, ami maga is két részre bomlik, univerzális, tervező és törvényhozói, politikai gondolkodásra (*architektoniké*), valamint napi politikai mérlegelésre, az ügyek vitelének készségére (*cheirotechniké*).

A politika értékelése azonban minden esetben kizárólag morális keretben történik, aminek oka az arisztotelészi filozófia általános iránya, a teleologikus gondolkodás.⁵ Ezért először a *Nikhomakhoszi etika* [továbbiakban: NE] vonatkozó részeit foglalom össze, mindig arra való tekintettel, hogy később milyen következtetéseket tudunk majd levonni Machiavellire vonatkozóan.

Mindaz, ami nem művileg készült szerszám – mondja Arisztotelész, valamilyen tevékenység elvégzésének eszköze, így belső céllal rendelkezik (*telos*), ami felé természete szerint törekszik. Egy makknak a belső célja az, hogy bükkfa legyen belőle. Amennyiben a dolog teljesíti belső (vég)célját, akkor sikeresen elérte önmaga *telos*át. Ha egy toll jól ír, egy kés jól vág, akkor teljesíti, *amire hivatott*.

Az emberi lény végső célja az *eudaimonia* állapotának elérése. Az *eudaimonia* nem pusztán boldogság, ahogy rendszerint fordítják, s nem is pusztán végső cél, hanem tágabb értelemben *jó élet*, *virágzó élet*, azaz folyamatos erkölcsi állapot, amit a mindenkori cselekvés juttat érvényre.

A *jó élet* bizonyos javak megszerzését teszi lehetővé. Ezeknek a javaknak különböző osztályai vannak, s különbözőképpen járulnak hozzá a *jó élethez*. A javak három csoportja: külső, lelki és testi javak, melyek közül a lelkiek a legfőbbek és valóságosak (NE, 1098b: 19.).

„Mindazonáltal a boldogságnak [...] kétségtelenül szüksége van a külső javakra is: lehetetlen ugyanis – vagy legalábbis nem könnyű dolog – szép tetteket hajtani végre, ha az embernek nincsenek meg hozzá az eszközei. Sok dolgot ugyanis csak bizonyos eszközök: barátok, gazdagság vagy politikai befolyás segítségével tudunk végrehajtani.” (Uo.) Máshol ezeket a külsődleges javakat Arisztotelész „szerencsejavaknak” is nevezi, és ekkor hozzáfűzi, hogy vannak olyanok, akik ezek birtoklását fogják boldogságnak tekinteni, szemben azokkal, akik az erényt (NE, 1098b: 22.).

A külsődleges javak közül a gazdagság és a hatalom birtoklása megtévesztően közel áll a boldogsághoz, legalábbis a „tömeg” szemében. Anaxagorasz szerint az, aki kizárólag az erkölcsös életre törekszik, az gyakran tűnik hóbortosnak (NE, 1179a: 298.). Arisztotelész ezzel vitatkozik, ezt értelmezi úgy, hogy Anaxagorasz nyilván a „tömeg” téves ítéletéről beszél.

Közismert, Arisztotelész etikájának központi fogalma az *eudaimonia*, boldogság és erkölcsi állapot, ami önmagáért kívánatos és nem egyéb cél elérése érdekében. A boldog élet az erényes élet. Az erények azonban maguk is osztályozhatóak, s ezek szerint vannak észbeli, s vannak erkölcsi erények. A bölcsesség, éleslátás, okosság az első osztályba, a mértékletesség és a nemes lelkű adakozás a második, magasabb rendű osztályba tartozik (NE, 1103a: 32.).

Egy megjegyzés szerint „nemes lelkű adakozás” erényére például éppen a hatalom, uralom birtokosainak, a gazdagoknak van legnagyobb szükségük, hiszen így tehetnek csak szert barátokra, akik nélkül „külsődleges javaik” nem is tarthatóak meg⁶ (NE, 1155a: 215.).

Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikára* s az ebben található boldogságfogalomra közvetlenül hivatkozik a *Politikában*, amikor a legjobb alkotmány gyökereit keresi. „Minthogy kitűzött célunk a legtökéletesebb alkotmány megismerése, ez pedig az, amely szerint a városállam a legjobban tud berendezkedni, és mivel legjobban az a városállam rendezkedik be, amelyik a boldogságot a legtökéletesebben biztosítja: világos, hogy azt kell megtudnunk, mi a boldogság?” (Arisztotelész, 1969: 1332a: 340.).

A tökéletes alkotmány, állam az emberek számára lehetővé teszi az abszolút erényes életet („jó, boldog életet”), ami azt jelenti, hogy nemcsak azokban az esetekben viselkedünk erényesen, amikor erre rá vagyunk kényszerítve (például az igazságszolgáltatásban, amikor egy adott büntetést ki *kell* szabni), hanem a magában való, belső értékkel bíró erény gyakorlását tekintjük leginkább erénynek.⁷

PRAXISZ ÉS POIÉSZISZ

A normatív politika arisztotelészi meghatározását Machiavelli radikálisan megváltoztatja, s azért, hogy újítását megértsük, újra a *Nikomakhoszi etika* néhány passzusából indulunk ki.

„A változásnak alávetett dolgoknak pedig van olyan része, amely létrehozó tevékenység tárgya, és van olyan, amelyik cselekvés tárgya. A létrehozás más, mint a cselekvés [...] tehát a gondolkodással párosult cselekvő lelki alkat is más, mint a gondolkodással párosult létrehozó lelki alkat.” (NE, 1140a: 161).⁸

A „gondolkodással párosult létrehozó lelki alkat” a par excellence művész. A művész a természetet utánozza – így a közismert arisztotelészi dictum. Ez az utánzás, *mimészis*, azonban nem egyszerű másolatot hoz létre, hiszen a törekvés célja, hogy a természet belső céljának, dinamikájának lényegét megragadja. A művész nemcsak képes felfogni a természet lényegét, de képes azt olyan formába önteni, ami a természetet teljessé teszi. Az elme tevékenysége nélkül a természet érthetetlen torzó marad csupán. Az ideális (az igazi mű), a realitás maga a „kell” – és nem a „van” – világa, mely éppen ezért képes erőteljesebb érzéseket kiváltani, mint a szemünk előtti látvány pusztá reprodukálása. Az alkotó géniusz nem idealizált, túlzó, hiteltelen reprodukcióját adja a realitásnak, a természetnek, hanem fölszabadítja azt, s így teszi ideálissá.⁹

A „gondolkodással párosult létrehozó lelki alkat” a mesterembereké és a művészeké, viszont a cselekvés a jóra irányul és gondolkodással párosulva a családfőt, illetve a jó politikust jellemzi, aki a közösség javának előmozdításán fáradozik, és elsődleges erénye a mérséklet. Arisztotelész teljesen egyértelművé teszi, hogy a politika nem művészet és nem mesterség, azaz nem *teremtő foglalkozás*.

A „teremtő foglalkozást” Steiger Kornél (2010) a következőképpen jellemzi: „Ha az építőmesterben fölébred az a szándék, hogy házat építsen, akkor szándéka nyomban találkozik a mesterember tevékenysége céljának – a háznak – a gondolkodásban képzetként (*phantaszma*) adott *eidoszával* [formájával], mint noétikus [elmebéli] mozgatóval. Mesterember ugyanis az, akinek az elméjében jelen vannak a szakmájába vágó produktumok eidoszai, és a megalkotásukhoz szükséges eljárások képzete”, majd idézi Arisztotelész *Metafiziká*-ját: „Mesterség révén azok keletkeznek, amiknek formája (eidosz) a lélekben van” (*Metafizika*, Z, 7. 1032a: 32.). A létrehozás (*poiészis*) a gondolkodás végpontjából indul ki és mérlegeli a végső, valamint a közbeeső célok elérésének különböző eszközeit. A „helyes morális cselekvésnek” (*eupraxia*) viszont nincs *eidosza*.

Mindenesetre elfogadható a már említett tanulmányban Steiger Kornél azon következtetése, hogy a *poiészis*ben, illetve a *techné* esetében nem működik a *proairesisz*, azaz: „a proairesisz – a paradigmákból történő választás készsége — nem más, mint a morálisan cselekvő embernek cselekvéstechnikai szempontból mérlegelt karakterfüggő döntési attitűdje.” (Uo.) Így éppen

ez az, ami Machiavellinél a politikai cselekvésből, a politika technikájából is hiányzik.

Ugyanakkor – s ez itt a legfontosabb: Machiavelli a „gondolkodásban megképzett formá”-t tarja a művész-politikus képességének.

Arisztotelész ellenben Periklészt nevezi a jó politikus archetípusának, aki a poliszt alkotó családi közösség feje, kiemelkedő (értsd: az arisztotelészi szempontoknak megfelelő) politikus. Periklésznek a cselekvése, tevékenysége a poliszt vezetése, olyan irányba visz, hogy az a polgárok számára lehetővé tegye a jó életet.¹⁰

„Tehát csak egy lehetőség marad: az okosság, gondolkodással párosult cselekvő, igaz lelki alkat, mely arra irányul, ami az embernek jó vagy rossz. A létrehozásnak ugyanis önmagán kívül eső célja van, ellenben a cselekvésnek nem, hiszen a jó cselekvés maga a cél. Periklészt és a hozzá hasonló férfiakat éppen azért tartjuk okosoknak, mert a maguk és embertársaik javát fel tudták ismerni; ilyen értelemben okosnak általában a családfőt és az államférfiút mondjuk. Ebből magyarázható az is, hogy a mértékletességet (*szófroshüné*) azért nevezük így, mert „megmenti” az okosságot.” (NE, 1140b: 162–163.). *Mértékletesség hiányában ugyanis okosságról sem beszélhetünk; az okosság elvész, amikor mértéktelen.*

Kiegészítésképp Arisztotelész még azt is hozzáfűzi, hogy a létrehozást – mesterséget vagy művészetet – a véletlen uralja,¹¹ s nem a szükség(esség). „Mind a mesterség valaminek a létrejöttére irányul, akár valaminek az elkészítésében nyilvánul meg, akár pedig *annak a vizsgálatában, hogy miképp jöhet létre olyasmi, aminek a létezése éppúgy lehetséges, mint a nemlétezése*, s aminek a kiindulópontja a létrehozásban, nem pedig a létrehozott műben van; mert a mesterség nem arra vonatkozik, ami a szükségszerűség folytán van meg vagy jön létre [...]” (Arisztotelész, 1987: 161. – kiemelés tőlem – B. Z.) Következésképp az arisztotelészi politikus a cselekvést szükségképpen a jó elérésének kell hogy alárendelje; a cselekvésnek kizárólagos morális mércéje van, mind az egyén, mind pedig a közösség szempontjából, így aztán végképp nem pusztán *techné*, s nem is *episztemé*.¹² A művésznek másfelől semmi köze a mérséklethez, az ösztönök, a vágy (akár hatalomvágy) megfékezéséhez. Az igazi művészet technikai tudás, ami a szenvedélyeknek engedelmessé válik, új világot hoz létre.¹³ Mindazonáltal a kivitelezés, „a létrehozás” pontos, mesteremberi készséget igényel. A művészetben jó, ha valaki készakarva téved, az okosságban és erényekben ez nem kívánatos. A művészetben a tévedés a természet utánzásától való tudatos eltérés, hogy meg lehessen ragadni az igazi, azaz ideális realitást. Másfelől a mesterségben ismeretes a kiválóság, az okosságban ilyesmi nincs.

A mesterségben a „készakarva hibázás” akár a kiválóság meghatározó része lehet, míg a cselekvés tekintetében a „hibázás” azt jelenti, hogy valaki „készakarva rosszat” tesz – ez az, amit Arisztotelész *akrásziának* nevez, s amit magyarrá akarattyengésnek, „fegyelmetlenségnek” fordítanak.

A fogalom tartalma az, hogy valaki „tudja, hogy rosszat tesz”, s voltaképpen egy régebbi, szókratészi probléma újabb fölvetése, valamint megoldási kísérlete.

Szókratész még úgy mondta, hogy a tudás uralkodik a lélek fölött, s nem történhet meg, hogy a tudást a lélek rabszolgaként vonszolja maga után. Voltaképpen a tudatos rossz így nem is létezik, hiszen, ha valaki rosszat tesz, nyilvánvalóan nem tudja, hogy amit tesz, az rossz (Robinson, 2010: 149). Tudatosan nem lehet rosszat tenni, a rossz elkövetésekor az ember legfőbb tudatlanságában vétkes.¹⁴

Igen ám, de azt látjuk, hogy vannak mégis olyanok, akik tudatosan rosszat tesznek, s akkor ellentmondáshoz jutunk: hogyan lehetséges az, ami egyáltalán nem lehetséges? Csakis úgy, ha tudjuk, mi a rossz, de nem vagyunk képesek a jót megtenni, mert engedünk a rossz csábításának; fegyelmetlenek vagyunk, akarattunk gyöngöje.

Ha a cselekvésre vonatkozó hiba *akrászia*, akkor még mindig nem tudjuk, hogy mi az arisztotelészi állítás pozitív tartama a létrehozásban, mi az, ami a művészetekben elkövetett akaratlagos hiba? Úgy tűnik, erre a magyarázat az lehet, amivel már foglalkoztunk. A természet utánzásában *el kell követni a hibát*, amennyiben nem pusztá reprodukcióról van szó. A naturalizmus nem képes kibontani a természet lényegét, érintetlenül hagyja azt, így az ideális elérhetetlen marad. A naturalizmushoz képest szükségképpen tévednünk kell, ha elképzelhetetlen igazi művészet az elme közreműködése, a forma képzete nélkül.¹⁵

Visszatérve most már az „okosságra” (*fronészisz, prudentia*), mint az arisztotelészi politika és etika kulcsfontosságú fogalmára, azt az elvek és következmények, a szabályok és egyedi esetek összekapcsolásának képességeként értelmezhetjük. Az okos gondolkodásra, például a jövőbeli következmények szempontjából nem lehetséges egyfajta *techné*, mesterségbeli tudás kialakítása, s csak a mindennapi tapasztalat fölhalmozása teheti a cselekvőt bölccsé (*wisdom, sagesse*). „[A]kkor mondunk valakit valamiben okosnak, ha *komoly erkölcsi cél érdekében* alkalmazza a helyes mérlegelést, oly dolgokban, amelyekkel kapcsolatban mesterségről nem beszélhetünk.” (NE, 1140a: 162. – kiemelés tőlem, B. Z.) Az okosság, a helyes mérlegelés, azokra az esetekre vonatkozik, amikor az események, történések kimenete bizonytalan. Evvel mintha uralmunk alá akarnánk vonni a jövőt, megtalálni a helyes utat egy olyan területen, mely alapvetően ismeretlen számunkra.¹⁶

MORÁLIS CSELEKVÉS – POLITIKAI ALKOTÁS

Arisztotelész a cselekvést irányító okosságot – a morális cselekvést és politikát – állítja szembe a létrehozás (alkotás) szférájához tartozó mesterséggel, művészettel.

A szembeállítást Aquinói Szt. Tamás megerősíti, s az arisztotelészi gondolatmenetet hagyománnyá formálja. A *Politikához* fűzött kommentárjában a politikát egyértelműen a *cselekvés* és nem a *létrehozás* körében helyezi el.¹⁷ A perdöntő idézet Szt. Tamásnak Arisztotelész *Politikájához* fűzött *Kommentárjából* való: „Az értelem egyes dolgokat olyan cselekvések révén tesz, ami külső anyagra vonatkozik, s ez szigorúan a készségekhez tartozik, melyeket mechanikusoknak nevezünk (pl. kézművesek, hajóácsok és hasonlók). És az értelem más dolgai a cselekvőben magában maradnak (mérlegelés, választás, akarás és hasonlók), s ezek a dolgok a morális tudományokhoz tartoznak. Ennek megfelelően világos, hogy a politika tudománya, mely az emberek irányítására vonatkozik, az emberi cselekvés tudományába tartozik (azaz morális tudományok) és nem a létrehozás tudományába (azaz mechanikus készségek).” (Aquinas, 2007)

A politikai cselekvés moralitásának arisztotelianus hagyományát így Szt. Tamás közvetíti a reneszánsz humanistáknak (Singleton, 1953: 172.).

Quentin Skinner éppen azt a pillanatot ragadja meg, amikor Machiavelli, a *Fejedelemben*, tudatosan szakítani akar evvel a hagyománnyal.

„... a klasszikus, Machiavelli korában bevett humanista nézet szerint a virtus, vagyis a fejedelmi erény általános fogalmáról azt mondhatjuk, hogy három specifikus tulajdonságból áll: mindenekfelett az igazságosságból, valamint a bőkezűségről és az irgalmasságból. Ezek a virtus alkotóelemei, amelyek nemcsak azt teszik lehetővé, hogy az uralkodó megtartsa államát, hanem azt is, hogy dicsőséget, halála után pedig hírnevet szerezzen. Machiavelli ebből a szellemi hagyományból indul ki.” (Skinner, 2014: 33.).

Ebben az összefoglalásban semmi újszerű nincs. Machiavelli helyét az eszmetörténeti kutatás már rég kijelölte: realista, aki a skolasztikus és humanista idealizmus ellenében lép föl. Természetes ezt a képet szokás aztán árnyalni, s maga Skinner is ezt teszi, amikor bemutatja Machiavelli „rugalmas elszakadását” a humanista idealizmustól. Elemezve azt, amit Machiavelli, a Cicerót és Senecát követő humanizmussal szembeállít az igazságosság, bőkezűség és irgalmasság tekintetében, arra a következtetésre jut, hogy Machiavelli megőríz valamit a humanizmusból. S ha az igazságosság vonatkozásában nem is (hiszen a fejedelemnek „meg kell tanulnia” nem igazságosnak, rossznak lenni, ha az a hasznos számára), de a fejedelemnek *mindig* érdemes mérlegelnie, hogy a nagylelkűség és irgalmasság közül éppen melyik válhat a javára.

Nekünk azonban azt a kérdést kell föltennünk, hogy – ugyanabban az intellektuális közegben – ismerhette-e vajon Machiavelli a „cselekvés” és „létrehozás” arisztotelészi kategóriáit?

Korábban Carlo Ginzburg már tárgyalta azt a reneszánsz kori változást, amely a politikát kiemeli a cselekvés (praxisz) szférájából, s azt a létrehozáséba (poiészis), avagy alkotás, teremtés szférájába helyezi át. Carlo Ginzburg kimutatta (2009), hogy Machiavelli olvasta és – főként a *Discorsiban* – néhány ponton követte kortársa, Giovanni Pontano *De prudentia* című traktátusát.¹⁸

Itt érdemes az eszmetörténeti kutatás egy különlegesen fontos részletére összpontosítanunk.

Pontano és Machiavelli egybecsengően értékeli Romulus tetteit. Pontano a szabin nők elrablásának és megerőszakolásának esetéről azt mondja, hogy ez a cselekvés, az arisztotelészi hagyományban otthonosan mozgó némely humanista kommentátor szerint nem lehetett „okos cselekedet”, hiszen az visszaélés volt a vendégjoggal, ami nyilvánvalóan erkölcsi elvet sértett. Pontano szerint azonban épp ellenkezőleg, amennyiben Romulus „művészien művelte a művészetet”, akkor nem kell őt felmentenünk semmiféle vád alól, hiszen tettének következményei és a római birodalom későbbi nagysága fölmentik őt, és igazolják tettét. A cselekvés-létrehozás fogalompárjára lefordítva, ez annyit tesz, hogy az alkotás, maga a római birodalom, ami a nyilvánvaló erkölcstelen cselekedet eredményeként létrejön, a képzeletet igazolja, és nem lehet a cselekvés morális okosságát számonkérni rajta. Machiavelli is úgy véli, hogy Romulust, mint egy birodalom alapítóját, nem lehet elítélni sem fivére meggyilkolásáért, sem pedig azért, mert beleegyezett királytársának meggyilkolásába: „Úgy van rendjén, hogy ha az, amit tesz, vádolja is, tettének eredménye felmentse a vád alól, és ha az eredmény jó, mint Romulus esetében, sohasem marad el a megbocsátás.” Romulus tehát akarattal követett el egy morálisan elítélendő rosszat, de a tett eredménye, ha nem is teszi semmissé az immoralitást, de felfüggeszti a morális ítéletet – ez a megbocsátás.

A fenti példa azonban nem csak azt igazolja, hogy maga Pontano is kísérletezik az arisztotelészi (tamási) hagyománnyal való szakítással, hanem azt is, hogy Pontano ismeri Arisztotelész okosságfogalmának tamási interpretációját. Ez Pontano számára egyetlen mondatban sűrűsödik össze: *recta ratio rerum agibilium* – a cselekvést a moralitásra vonatkozó okosság vezérli.

Közvetlen bizonyítékunk is van azonban arra, hogy Machiavelli otthonosan mozog a „cselekvés-létrehozás” arisztotelészi-tamási fogalmai között. Machiavelli egyik levelében idézi Savonarola egyik beszédét: *Prudentia est recta cognitio agibilium* (Ginzburg, 2009: 124., 35. lábjegyzet) – amit persze éppen Pontanótól is átvehetett –, így világos bizonyítékát adja, hogy mi az, aminek ellenében a politika új, művészetközpontú meghatározását megkísérli leírni.

Agathoklész Machiavelli által elbeszélte esete segítségünkre lesz abban, hogy a politikai alkotást, mint a politika művészetként való felfogását megérthessük.

Aligha van Machiavellinek még egy olyan története, amelynek értelmezése segítségével annyian és oly’ sokféleképpen próbálták magyarázni a machiavellianizmus lényegét, azaz Machiavellinek az erkölcsös cselekvéshez való viszonyát (Strauss, 1958),¹⁹ (Berlin, 1971), (Kocis, 1998), (Danel, 1997), (Whitfield, 1966), (De Grazia, 1996), (Viroli, 1998), (Kahn, 1986), (Kahn, 1994: Chapter One: The Prince. 18–44.), (Machiavelli, 1994: David Wootton: Introduction).

A történet, Machiavelli szavait is használva, a következő: „Szicíliai Agathocles nemcsak személyes szerencsével, hanem gonoszsággal és aljassággal lett Si-

racusa királya.” Ez az alacsony sorból származó fiatalember, egy fazekas fia, „egész életében gyalázatosan élt, gyalázatosságait mégis olyan lelkierővel és testi kiválósággal palástolta”, hogy a városállam praetorává választották. Ekkor „elhatározta, hogy fejedelem lesz, és kegyetlenséggel és másokra való tekintet nélkül megtartja azt, amit közös elhatározásból neki átengedtek”. Megvédte városát a karthágóiaktól, Hamilkárral békét kötött és „oly sok árulás és kegyetlenség elkövetése után hazájában még sokáig biztonságban élhetett, külső ellenségekkel szemben megvédhette magát, s polgártársai sohasem esküdtek össze ellene”. Machiavelli sokat vitatott következtetése: „Mert, ha Agathocles rettenthetetlenségét és rátermettségét a veszélyes helyzetekben fontolóra vesszük, semmivel sem kellene őt bármelyik kiváló hadvezérnél alábbvalónak tekintenünk. Mégis aljas kegyetlensége és embertelensége, a sok gyalázat nem engedi, hogy a híres emberek között emlegessük.” Kétségkívül nem a szerencse segítette uralomba Agathoklész, de gyalázatosságai okán sikereit az uralkodói erénynek sem tulajdoníthatjuk. Miért tér vissza, látszólag Machiavelli az arisztotelianus definícióhoz avval, hogy az egész történetet végül is Agathoklész cselekedeteinek morális tartalma, s ennek kárhoztatása alapján meséli el? Pedig Agathoklész és uralkodását, rettenthetetlensége és rátermettsége révén, akár a politikai erénnyel rendelkezők sorában is emlegethetnénk.

Véleményem szerint a megoldás egyetlen szóban rejlik. Machiavelli, mikor Agathoklész elítélő végső következtetését levonja, „hadvezérnek” nevezi Agathoklész, holott akár fejedelemnek, uralkodónak is nevezhetné, hiszen sokáig az emberek meglegedése mellett vezette államát. A hadvezér erényei azonban nem azonosak az uralkodói erénnyel. Az, ha valaki „jól harcol”, nem jelenti azt, hogy „jól uralkodik”, s még az sem elegendő, ha a nép meglegedésére teszi. A „jó harcos” cselekedeteivel szemben jogosan fölmerülhet a morális kritika, a „jó fejedelemmel” kapcsolatosan azt zárójelbe tehetjük (lásd alább). A jó fejedelem rendelkezik avval, amit Machiavelli virtúnak nevez, a jó hadvezér nem (vagy csak igen korlátozottan).

Igaz, attól tartozhatna még Agathoklész a „ünnepelelt emberek közé” (Machiavelli, 2013: 94.: „eccellentissimi uomini celebrato”) lehetne nagyszerű hadvezér, ahogy ennek annyi, de annyi példáját fősorolja Machiavelli (Price, 1977: 592.). Ám arra, hogy valaki „ünnepelelt” hadvezér legyen, arra méltóvá is kell válnia, hiszen a hadi tettek múlandó emléke ehhez korántsem elegendő. Agathoklész viszont még erre is méltatlan.

Machiavelli a reneszánsz embereszmény kontextusában ismeri el, ha valaki virtúval rendelkezik.

A reneszánsz ember az önmagát megalkotó ember (Skinner, 2002: 98.).²⁰ Ahogy ezt Pico della Mirandola programadó *Oratio*-jában magasztosan (és nem kevésbé misztikusan) megfogalmazta: Isten mondja Ádámnak: „Téged nem fékez semmi kényszer, téged szabad akaratodra bízalak, az fogja természetedet megformálni.” (Pico, 1984: 214.). A szabad akaratából önmagának

formát adó ember voltaképpen a misztériumok főszereplője, Próteusz, a lény, aki állandóan átváltozik (metamorfózis), váltogatja bőrét; azaz „önmagát átformáló természet” (Pico, 1984: 215.). Azonban a humanista írók Próteusz képességében föltételezték azt a lehetőséget, hogy az ember akár az erkölcsös viselkedésre is hajlandó lehet. Az ember arra használhatja „szabadságát, hogy építse [kiemelés tőlem – B. Z.] és fölfedezője legyen önnön jellemének” – mondja Skinner (2002: 98.) – olyan szóhasználattal, amely tökéletesen alátámasztja jelen eszmefuttatást.

A Pico által ábrázolt képből az isteni teremtés kiragadta az embert a szükségszerűség birodalmából, amit a klasszikusok (Platón, Arisztotelész, Cicero, valamint Szt. Ágoston) a racionális természet és az „ok nélküli okozat”, a véletlenszerűség dilemmájaként tárgyaltak.²¹

S éppen ezen a ponton lép tovább Machiavelli, nemcsak, hogy szembe helyezkedik a klasszikus és ágostoni-humanista hagyománnyal, de a világot is próteuszinak (s így felerészben Fortuna uralma alá tartozónak) látja. Az arisztotelészi politikai cselekvés célja, *telosza* a polisz, így egyszerűen semmivé lesz, s ezzel együtt a *prudencia* is, a cselekvés morális okossága.

KONKLÚZIÓ

Machiavelli művészeti fordulatának első – igaz, egyelőre negatív, azaz a hiányban megnyilvánuló – közvetett bizonyítéka az, hogy az okosság arisztotelészi-keresztény fogalmát szinte egyáltalán nem használja; mondhatni elveti.

Ennél azonban jóval többről van szó, s ahhoz, hogy a művészeti fordulatot megértsük, ismét a *Nikhomakhoszi etikának* a már idézett passzusához kell fordulnunk, amelyben Arisztotelész különbséget tesz a „cselekvés” és „létrehozás” között: „a létrehozásnak ugyanis önmagán kívül eső célja van, ellenben a cselekvésnek nem, hiszen a jó cselekvés maga a cél”.

A „létrehozásnak” a célja valami, ami megjelenik a világban, tapintható (pl. egy szobor), látható (pl. egy festmény), hallható (pl. zene), de a mesterek egész sor ilyen tárgyat hoznak létre, készüljenek azok kovács- vagy takácsműhelyben, legyen az hajó- vagy házépítés. Más megközelítésben, a művész érzelletes *formát ad* a dolgoknak. Lássuk egy hosszabb, de igazán megvilágító erejű idézettel, mit gondol Machiavelli a formáról? „De hogy azokról beszéljünk, akik saját tehetségükből és nem szerencse folytán lettek fejedelmek, azt mondanám, hogy a legnevezetesebbek Mózes, Kürosz, Romulus, Thészeusz és a hasonlók. És noha Mózesről nem kell beszélnünk, mert tisztára csak az Istentől rendelt dolgok végrehajtója volt, mégis csodálatra méltó, és csakis a kegyelem miatt, amely arra méltatta, hogy Istennel beszéljen. De fordítsunk figyelmet Küroszra és másokra, akik birodalmat szereztek és alapítottak; mindannyiukat bámulatra méltónak találjuk. És ha figyelmet fordítunk külön-

leges cselekedeteikre és törvényeikre, nem sokban különböznek Mózeséitől, akinek oly nagy mestere volt. És megvizsgálván életüket, valamint cselekedeteiket, előtűnik, hogy a szerencse által csak alkalomhoz jutottak, agyaghoz, amelyet nekik tetsző formába önthettek; kellő alkalom nélkül tehetségük elpusztult volna, míg virtusuk hiányában hiábavaló lett volna az alkalom.” (Machiavelli, 1978b: 22. – kiemelés tőlem – B. Z.)

A szerencse és a „virtus” (*virtù*, politikai erény) osztozik a helyzet uralmán. A szerencse teremti az alkalmat, a helyzetet, a politikai erény kihasználja azt. Így lehet valakiből formateremtő nagy ember, aki Mózes mintájára voltaképpen az Istennel folytatott beszélgetésből nyeri az ihletet.

Machiavelli a *Discorsiban* (Machiavelli, 1978b) megismétli,²² amit a nagy ember formateremtő képességéről mondott, de ezúttal nem a nagy ember Istennel való intim viszonyáról beszél, hanem a vallásosság célszerűségéről, ami az alkotás „befogadói oldalán” segíti a mű létrejöttét: „Tudjuk, Romulusnak nem volt szüksége Isten tekintélyére, hogy létrehozza a senatust, és megteremtse a polgári és katonai élet rendjét, de nagyon is szüksége volt rá Numának, aki aztán elterjesztette a hírt, hogy bizalmas jó viszonyban van egy nimfával, aki mindig megmondja neki, mit tanácsoljon a népnek: mindezt csak azért, mert Numa új és eladdig ismeretlen rendet akart bevezetni a városban, és félt, hogy az ő tekintélye nem lesz elegendő. Valóban, aki rendkívüli törvényeket hozott valamely népnek, az mindig Istenhez folyamodott, különben nem fogadták volna el a törvényeket, hisz sok olyan hasznos dolog van, amelyet csak egyetlen bölcs agy fog fel, és mivel e hasznos dolgok nem nyilvánvalóak önmagukban, nem győznek meg másokat. Ezért tehát a bölcsek, ha le akarják győzni ezt a nehézséget, Istent veszik igénybe; így tett Lükurgosz, így tett Szolón, így tettek sokan mások, akik ugyanezt a célt tűzték maguk elé. A római nép is csodálta Numa jóságát és bölcsességét, ezért elfogadta minden határozatát. Persze az is igaz, hogy a kort eltöltötte a vallásos érzés, Numának primitív emberekkel volt dolga, tehát igen könnyen megvalósíthatta terveit, hisz nehézség nélkül rájuk kényszeríthetett bármilyen új formát.” (Machiavelli, 1978a: 125–126.)

De vajon Machiavelli itt tényleg a politika lényegéről beszél, vagy sokkal inkább a nagy ember, a művész, avagy az államférfi lényegéről? Mi tesz valakit nagy alkotóvá?

Azt lehet alkotónak nevezni, aki törvényt alkot és új rendet (formát) teremt – s ezért fogja dicsőség övezni, ezért fog a történelem megemlékezni róla. Mert: „semmi sem ad akkora megbecsülést az újonnan feltörekedettnek, mint ha új törvényt és rendet vezet be” és „Aki pedig okosan és nagyralátón mindezt megteszi, tiszteletre méltó lesz és csodálni fogják: Itáliában pedig nem nehéz új rendet bevezetni...” (Machiavelli, 1978a: 85.)

Az idézet a *Fejedelem XXVI.* fejezetéből való, s a mű ajánlásának címettségéhez, Lorenzo de Medicihez szól. Az alábbi pár sor dolgozatom kulcsa, ezért

eredetiben idézem, azért, hogy néhány kommentárt fűzhessek hozzá: „E veruna cosa fa tanto *onore* a uno uomo che di nuovo surga, quanto fa le *nuove legge* e *e' nuovi ordini* trovati da lui: queste cose, quando sono *bene fondate* e abbino in loro *grandezza*, lo fanno reverendo e mirabile. E in Italia non manca materia da introdurvi ogni *forma*: qui è virtù grande nelle membra, quando la non mancassi ne' capi.” (Machiavelli, 2013: 149.).

A magyar fordítás „okosságot” mond, de az eredeti tartalma a „jól megalapozott” (=alapokkal rendelkező), ami az építészetre vonatkozó szóhasználat (s még csak távolról sem utal az arisztotelészi „okosságra”, *prudentiára*). S az, amit a tiszteletre, sőt csodálatra vágyó fejedelemnek be kellene vezetnie, az nem más, mint a politikai rend művészeti szinonimája: a *forma*. A „megbecsülés” pedig az eredetiben „onore”, ami nyelvileg helyes ugyan, de Machiavellinél számos vele egyenértékű kifejezés fordul elő: „onore”, „fama” (hírnév), „laude” (dícséret), „stima” (tisztelet), *riputazione* (tekintély), s ezek mindegyike voltaképpen a *gloria*, a dicsőség szinonimái. A *gloria* pedig – mintegy a *Fejedelem* folytatásaként és kiegészítéseként – a *Discorsi* visszatérő témája (Price, 1977).

Nyilván majd a létrejött mű beszél alkotójáról, de ahhoz, hogy megszólaljon, sok, mondhatni történelmi időnek kell eltelnie. A létrehozás pillanatában még nem tudjuk, hogy időtálló lesz-e az alkotás, s az amorális tettek is csak az idő múlásával nyerik el megbocsátásukat, mintegy zárójelbe téve a helyzetet, melyben megnyilvánultak, de sohasem feledve, hogy végső soron, akkor és ott, ellentmondtak a morális cselekvés bölcsességének. Az, hogy vannak, akik azt képzelik magukról, hogy a politika kritériuma a sikeresség, ez két-ségkívül nem Machiavelli témája, jöllehet számos ilyen esetről készit beszámolót.

Az előzőleg föltett kérdésre tehát az a válaszunk, olybá tűnik, Machiavelli nem általában beszél a politikáról, hanem a *teremtő* emberről, a művésztől beszél inkább, arról a politikusról, akit államférfinak lehet nevezni. Abban az értelemben, hogy államot hoz létre, mintegy isteni sugallatra formába önti egy társadalom életét, megalkotja jövőjét.

Ha jól megfontoljuk, akkor ez nem is áll oly távol attól, amit Arisztotelész gondolt volt – igaz, immár megfosztva magától az arisztotelészi rendszertől. Machiavelli ugyanis az államférfiről, mint *törvényalkotóról* beszél (Arisztotelész esetében ez az *architektoniké*), aki képes *formát* adni egy politikai közös-ségnek. Olyan építményről, ami a cselekvésen kívüli létezéssel bír, ami elkülönül a cselekvőtől, s aminek értékelésében, esetleg a cselekvés során elkövetett „hiba” megítélésében, nem az erkölcsi szempontok játsszák a főszerepet.

Ennyiben, de csak ennyiben, a politika, igen szűk értelmezésben, valóban amorális művészet – de nem minden esetben az: csupán akkor, ha a történelem igazolja az alkotás időtállóságát és nagyszerűségét.

Következtetésünk tehát ez: Machiavelli, ha nem is dolgozta föl Arisztotelész fogalmi rendszerét, lényegét illetően – amit a korábbi humanisták közvetítésével ismerhetett – alapvető, a reneszánsz kori idealizmus emberképének a politikára vonatkozó végső következtetéseit magában foglaló fordulatot hajt végre, amikor egyszerűen áthelyezi a politikát a *létrehozás* arisztotelészi-tamási kategóriájába, ahol eredetileg a művészet volt található; a művészet található; s éppen azt a művészetmeghatározást alkalmazza rá, amelyet Arisztotelész, majd Szt. Tamás használt.

A politika művészet. És csak az igazi művészeknek bocsájthatóak meg erkölcsi kihágásaik.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar fordítás az „államtudomány” terminust használja, míg az angol „a politika tudománya” („science of politics”) kifejezést (Aristotle, 2004). Az eredetiben az „*episztemé dűnameion*” szerepel, amit leginkább „hatalomismeretnek” lehetne érteni. Mindez arra enged következtetni, hogy az, amit Arisztotelész mond, a „politika természeteként” értelmezhető.
- ² „... vagy már fejedelem vagy, ekkor pedig a bőkezűség káros, vagy útban vagy a hatalom megszerzése felé, ekkor viszont igenis szükséges, hogy bőkezűnek tartsanak” – mondja Machiavelli, aki ezután inkább a fősvénységet jelöli meg politikai erényként. „Okosabb tehát fősvénynek látszani, mert ez csupán megvetést von maga után, gyűlölet nélkül; míg, ha bőkezű akarsz lenni, rablónak tartanak majd, s ebből származik a gyűlölettel teljes megvetés.” (Machiavelli, 1978a).
- ³ Arisztotelész gondolatainak rekonstrukcióját a következő, a Nihomakhoszi Etika klasszikusnak számító, kiadásaira és a bennük található kommentárokra alapozom: (Aristotle, 1874), (Aristotle, 1889), (Aristotle, 1900); valamint a *Politika* értelmezését segítő gyűjteményre (Keyt, és Miller, 1991: Introduction 7).
- ⁴ A fronészis lefordítása egyetlen nyelvben sem egyszerű feladat. „Klugheit”, „ethische Einsicht” németül, „moral insight”, „thought”, „prudence”, „practical wisdom”, „practical intelligence”, végül egyszerűen csak „wisdom” (például Anthony Kenny, akinek magyarul is olvasható Arisztotelészről írt monográfiája) angolul és a „wisdom”-nak megfelelő „sagesse” vagy „prudence” franciául. Írásomban megtartom a bevett „okosság”-ot, jóllehet éppen azon a ponton érzem használhatatlannak, ami számomra a legfontosabb volna, ugyanis az „okosságból” hiányzik a morális telítettség, s akár immoralis cselekedetekre is vonatkozhat. Arisztotelész szóhasználatában a fronészisnek nyilván nem ez a morálisan semleges szerepe van. Így számomra az „ethische Einsicht” – „etikai belátás” tűnik a legmegfelelőbbnek.
- ⁵ Ahogy azt Sheldon S. Wolin mondja, a középkorban még általánosan elterjedt teleologikus gondolkodással szembeállítva, Machiavelli a modern kort is jellemző „morális csöndben” igyekszik megtalálni a politika értelmét (Wolin, 2006: 201.).
- ⁶ Machiavelli egészen mást mond a fejedelem barátairól: „nem tudod barátaidnak megtartani azokat, akik odahelyeztek, mert nem teljesíthetted mindazt, amit vártak tőled; mert nem tudsz ellenük erős orvosságot alkalmazni, mert elkötelezted magad velük szemben” (Machiavelli, 1978b: 10.).

- ⁷ „[A] boldogság az erénynek tökéletes cselekvése és alkalmazása, és pedig nemcsak föltételes, hanem teljességgel. Amikor azt mondom, »feltételes«, ezen kényszerűséget értek, »teljesség« pedig azt, hogy helyesen...” A kissé nehezen értelmezhető magyar fordítás korrekciójához lásd (Aristotle and Barker, 1946).
- ⁸ A *praxis* és *poiésisz* közötti különbséget igen alaposan tárgyalja Theodor Ebert (1976).
- ⁹ Arisztotelésznek a művésztől és a művészettről alkotott felfogását Austin S. Garver (1915) alapján foglaltam össze, jóllehet ez egy igen régi tanulmány, de még mindig alapvetőnek számít. Arisztotelész művészetfelfogásának elemzésekor a rekonstrukciók rendszerint a *mimészis*, *katharzisz*, tragédia fogalmára összpontosítanak, míg Garver éppen e tanulmány céljai számára a leghasználhatóbb módon tárgyalja az arisztotelészi gondolkodást, s ezzel egyidőben tágabb perspektívába is helyezi azt.
- ¹⁰ Egész életművében Machiavelli egyetlen egyszer tesz említést Periklészről, a *Fejedelem X.* fejezetében, amikor be akarja bizonyítani, hogy a sikeres hadviselésnek nem annyira a pénz, hanem a jó katona az előfeltétele. Periklész elkábította polgártársait Athén gazdagságával, s úgy ítélte meg, hogy ez elegendő lesz az egész Peloponnészosz legyőzéséhez, de helyzetfelismerése nem volt helyes, s végeredményben Athén totális vereségéhez vezetett azzal a Spártával szemben, amelyik jó katonáiban bízott. Machiavelli Periklészről alkotott véleménye lényegében egybeesik Thuküdidész Periklészről rajzolt portréjával, aki – ma úgy mondanánk – populistának (demagógnak) tartja Periklészt, akinek sikerül a nép támogatásával egyeduralomra szert tennie; aminek viszont a pangó politikai élet lett a következménye, a hideg polgárháború, a *sztászisz*, és végső soron Athén bukása. Míg tehát Arisztotelész azt a példaadó, *jó politikust* dicséri, aki képes a polisznak erkölcsi irányt szabni, s ezzel lehetővé teszi a polgárok számára a jó életet, az erkölcsös életet; Machiavelli éppen ellenkezőleg, a *rossz politikus* példáját látja Periklészben.
- ¹¹ Machiavelli viszont sokkal nagyobb szerepet tulajdonít *Fortunának*, a politika világának egyik részét a szerencse, másikat a fejedelem virtúja határozza meg.
- ¹² „Okosság” (*prudence*) és *techné* különbségéről lásd (Garver, 1987: 20–21.). Ez a tanulmány elemzése szempontjából egyébként is különös jelentőséggel bír, hiszen nem kevesebbet állít, mint hogy Machiavelli a politikáról való gondolkodást tekintve descartes-i fordulatot hajt végre. Az én interpretációmban a „descartes-i fordulat” az arisztotelészi, tamási, hagyomány megszakítása.
- ¹³ Arisztotelész a *Poétika IX.* fejezetében foglalkozik a művészet hivatásával. A költő feladata az, hogy olyan „általános történeteket” mondjon el, amelyek „megtörténhetnek” és „lehetségesek”, vagy azért mert valószínűek, vagy azért, mert szükségképpen bekövetkezhetnek (Arisztotelész, 1974: 22.). Jóllehet a művészet a valóságos világ utánzata (*mimészis*), de semmi nem akadályozza meg az utánzatot, hogy maga is valóságossá váljék, még úgy is, hogy létrejött pillanatában még csak „lehetséges” és csak „megtörténhetik”. Ugyanott azt mondja Arisztotelész, hogy a költészetet filozofikusabbnak és mélyebbnek tartja, mint a történetírást, mert ez utóbbi csak megtörtént történeteket képes elmesélni, s nem tud általánosítani. (Érdekes, hogy ezen a ponton Arisztotelész Alkibiádész politikus és hadvezér igaz történetét hozza föl példának, amely képtelen általánosabb jelentést hordozni, amennyiben csupán a történetíró számol be róla.)
- ¹⁴ „A fegyelmetlenség, az *akrászia* pusztán optikai csalódás: a látszólag fegyelmetlen ember valójában »tudása hiányos volta miatt téved«, és lesz fegyelmetlen. Amit a köznyelv a szen-

vedélyekkel, a gyönyörrel szemben mutatott erőtlenségnek, vagyis fegyelmeztlenségnek tart, az a szókratészi elemzés szerint tudatlanság.” (Bárány, 2007: 164.) Kiterjesztve az *akrászia* kérdését, Bacsó Béla azt a görög filozófia alapvető kérdésének tartja: „A jót nem elég tudni, hanem a döntésben ki is kell nyilvánítani, azaz eszerint kell cselekedni. *Tudni a jót és aszerint lenni*, ez a görög filozófia nagy kérdése.” (Bacsó, 2010: 1248.). Igaznak tűnik ez az arisztotelészi kérdésfeltevésre is, viszont – ugyanilyen epigrammatikus formában – a machiavellianus probléma, ha nem is áll a görögökével szemben, de mindenképpen egészen más: „Tudni a jót, de a rossz szerint cselekedni”. A klasszikus idézet szerint, ami éppen az arisztotelészi etika tagadásaképpen hangzik: „Ezért szükséges, hogy a fejedelem hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni...” (Machiavelli, 1978b: XV. fejezet). Az arisztotelészi etikának tehát az a logikusnak tetsző megoldás mond ellent, ha feltételezzük, hogy a rossz, csak a jó tudása után tudható, tehát azért a jó tudása nem iktatható ki a képletből. De van olyan értelmezési lehetőségünk is, amely szintén nem zárja ki a jó tudását. A rossz tudása ugyanolyan megszerzendő tudás, akár a jó tudása, és az akaratérő az ennek való megfelelő cselekvés.

- ¹⁵ A machiavellizmus helyes értelmezéséhez is kulcsot ad, ahogy Machiavelli a politikát az arisztotelészi művészetfogalom keretében elhelyezi. Teremtő képzelet nélkül ugyanis csak politikai technika létezne, a pillanat uralása, ami viszont a jövőt már nem képes uralni. Ez volna a machiavellizmus „naturalista” fölfogása. Machiavelli azonban nem ezt mondja – lásd alább, Machiavelli a *formáról*.
- ¹⁶ Machiavelli ezt a kiszámíthatatlanságot viszont úgy látja, hogy az *Fortuna* szeszélyes uralma alá tartozik.
- ¹⁷ Tamás a *Summa theologiae* második részének második felében (*Secunda Secundae*) foglalkozik részletesen a bennünket itt elsődlegesen érdeklő résszel, a művészettel, és evvel szoros összefüggésben az *okossággal* (*de prudential*: 47–56. kérdés). Az „okosságra” (*prudentia*) vonatkozó gondolatok helye Aquinói Szt. Tamásnál: *ST*, Prima secundae, 57. kérdés, art. 4–6. [I. II., 57, 4–6.; II. II., 47–56.; II. II., 181., 2.], valamint a *Kommentárok Arisztotelész Nikhomakhoszi etikájához*, 6. könyv, 3–11. lecke.
- ¹⁸ A dolgozat Pontano 1503-ban bekövetkezett halálát követően, 1508-ban jelent meg, de eszméi ismertek voltak humanista körökben.
- ¹⁹ A történet Leo Strauss-féle olvasata csak abban az esetben érthető, ha észrevesszük, hogy a szerző saját ideologikus mondanivalójának rendeli azt alá, vagyis annak, hogy kimutathassa, Machiavelli a „gonosz tanítómestere”. Agathoklész történetét Strauss a következő oldalakon értelmezi: 26., 47., 180., 200., 242., 243–244. Leo Strauss következetesen „gyilkosnak” nevezi Agathoklészét. Mindenféle ideológiai ködösítés nélkül, azonos véleményen van J. G. A. Pocock: Agathoklész „nettó bűnöző” (Pocock, 1975).
- ²⁰ „Az ember kreatív hatalmának hangsúlyozása a reneszánsz humanizmus legnagyobb hatású és legjellemzőbb doktrínája. Elősegítette az emberi személyiség iránti új érdeklődés kialakulását. Az ember számára lehetségessé vált, hogy szabadságát arra használja, hogy saját jellemének építészé és kutatója lehessen.” [saját fordítás és kiemelés – B. Z.].
- ²¹ Lásd ehhez Nevell (1987) remek tanulmányát. Nevell mellett érvel – Quentin Skinner *Foundations...*-ban kifejtett érvelésével szemben –, hogy Machiavelli sokkal eredetibb, mint azt Skinner leírja.

²² Hans Baron még 1988-ban is úgy látta, hogy a két mű annyira különbözik egymástól, hogy logikailag két alkotót feltételez; és ez megoldatlan rejtély (Eredetileg: Baron, 1961). Pasquale Pasquino úgy próbálja igazolni a *Discorsi* és az *Il Principe* szerzőjének (ön)azonosságát, hogy mindkét műben Arisztotelész kormányformákra vonatkozó taxonómiájának hatását fedezi föl (Pasquino, 2009). Ha elemzésem helyes, akkor sommásan a következő bizonyítás is lehetséges: az *Il Principe* politikai technikákkal foglalkozik, s a *Discorsi* a politikai alkotással, s jóllehet mindkét aspektus a politikai művészet egy-egy oldala, de a morális és történelmi fölmentést csak utóbbi kaphatja meg. Így az utóbbi az előbbinek logikus folytatása és kifejtése.

IRODALOM

- Aquinas, Thomas (2007): *Commentary on Aristoteles' Politics*. Fordította Richard J. Regan. Indianapolis, Hackett Publishing.
- Aristotle (1874): *The Ethics of Aristotle*. Szerkesztette Alexander Grant. London, Longmans, Green.
- Aristotle (1889): *The Nicomachean Ethics of Aristotle*. Szerkesztette R.W. Browne. London, George Bell and Sons.
- Aristotle (1900): *Nicomachean Ethics*. Szerkesztette John H. Muirhead. London.
- Aristotle (2004): *Nicomachean Ethics*. Szerkesztette és fordította Roger Crisp. Cambridge, Cambridge University Press.
- Arisztotelész (1969): *Politika*. Fordította Szabó Miklós. Budapest, Gondolat.
- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Fordította Szabó Miklós. Budapest, Európa.
- Baron, Hans (1961): Machiavelli the Republican Citizen and the Author of "The Prince". *English Historical Review*, 76: 217–253.
- Berlin, Isaiah (1971): The Question of Machiavelli. *New York Review of Books: A Special Supplement*, November 4.
- Danel, Adam D. (1997): *A Case for Freedom: Machiavelli's Humanism*. Lanham, University Press of America.
- Ginzburg, Carlo (2009): Pontano, Machiavelli and Prudence: Some Further Reflections. In: Diogo Ramada Curto et al. (szerk.): *From Florence to the Mediterranean and Beyond. Essays in Honour of Anthony Molho*. Firenze.
- Grazia, Sebastian De (1996): *Machiavelli in Hell*. London, Papermac.
- Kahn, Victoria (1986): Virtue and the Example of Agathocles in Machiavelli's Prince. *Representations* 13 (Winter).
- Kahn, Victoria (1994): *Machiavellian Rhetoric From the Counter-Reformation to Milton*. Princeton University Press.
- Keyt, David–Fred Dycus Miller (1991): *A Companion to Aristotle's Politics*. Oxford, Basil Blackwell.
- Kocis, Robert (1998): *Machiavelli Redeemed: Retrieving His Humanist Perspectives on Equality, Power, and Glory*. Cranbury, Associated University Press.
- Machiavelli, Niccolò (1978a): A fejedelem. In: *Machiavelli művei*. Budapest, Európa.
- Machiavelli, Niccolò (1978b): Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről. In: *Machiavelli művei*. Budapest, Európa.

- Machiavelli, Niccolò (1994): *Selected Political Writings*. Szerkesztette David Wootton. Indianapolis, Hackett Pub. Co.
- Machiavelli, Niccolò (2013): *Il Principe. Saggi e commenti*. Szerkesztette Giorgio Inglese. Treccani.
- Newell, W. R. (1987): How Original is Machiavelli?: A Consideration of Skinner's Interpretation of Virtue and Fortune. *Political Theory*, 15 (4) Nov.: 612–634.
- Pasquino, Pasquale (2009): Machiavelli and Aristotle: The anatomies of the city. *History of European Ideas*, 35: 397–407. <https://doi.org/10.1016/j.histeuroideas.2009.05.002>.
- Pico, Giovanni della Mirandola (1984): Az ember méltóságáról. In: *Reneszánsz etikai antológia*. Szerkesztette Vajda Mihály, fordította Kardos Tiborné, 212–245. Budapest, Gondolat.
- Pocock, J. G. A. (1975): *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, Princeton University Press. <https://doi.org/10.1086/ahr/81.4.890>.
- Price, Russell (1977): The Theme of Gloria in Machiavelli. *Renaissance Quarterly*, 30 (4): 588–631. <https://doi.org/10.2307/2859861>.
- Robinson, Richard (2010): Aristoteles on Akrasia. In: *Aristoteles's „Nichomachean Ethics”*. Szerkesztette Ottfried Höffe. Leiden and Boston, Brill.
- Singleton, Charles S. (1953): The Perspective of Art. *The Kenyon Review*, 15 (2. Spring): 169–189.
- Skinner, Quentin (2002): *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skinner, Quentin (2014): A machiavellista fejedelem erényei – Mennyire volt machiavellista Machiavelli? Fordította Fölköli Gábor. *Obeliscus* 1 (1): 23–44. <https://doi.org/10.14755/obeliscus.2014.1021>.
- Steiger, Kornél (2010): Arisztotelész a proaireszisz fogalmáról. *ELTE Antik Filozófia Kollokvium; Ókortudományi Konferencia*. Budapest–Pécs. <http://phil.elte.hu/OKozepTanSzem/SteigerProaireszisz10feb9.pdf>.
- Strauss, Leo (1958): *Thoughts on Machiavelli*. Glencoe, The Free Press.
- Viroli, Maurizio. (1998): *Machiavelli*. Oxford, Oxford Univ. Press.
- Whitfield, John Humphreys (1966): *Machiavelli*. New York, Russell & Russell.
- Wolin, Sheldon S. (2006): *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Princeton, Princeton University Press.

DEMOKRATIKUS VEZETÉS MINT „BÁLVÁNYFOGALOM”?*

Metz Rudolf

(TK Politikatudományi Intézet,
Budapesti Corvinus Egyetem)

*A tanulmány beérkezett: 2019. július 2. – opponálás: 2019. július 9. –
augusztus 31. – véglegesítve: 2019. október 31.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A demokrácia és a politikai vezetés közötti feszültség a politikaelmélet és a vezetéskutatás egyik nagy paradoxonja. Az ellentmondás a vezetőikkel szemben támasztott olyan elvárásokban mutatkozik meg, minthogy a vezetők – bármilyen áron akár, de – hatékonyan oldják meg a közösség problémáit és érvényesítsék a közakaratot, ugyanakkor tartásuk tiszteletben a demokrácia játékszabályait, tegyék lehetővé, s ne veszélyeztessék a nép önkormányzását és az állampolgári részvételt. A szakirodalom arra mutat rá, hogy aligha lehet az a kérdés, hogy a vezetés szükséges-e a demokrácia működéséhez, hanem valójában az, hogy miként kapcsolhatók össze ezek a fogalmak és gyakorlatok. Ennek megfelelően jelen tanulmányban abból az előfeltevésekből indulok ki, hogy a demokrácia és a vezetés fogalmilag kapcsolódnak, sőt függnek is egymástól. A tanulmány azzal a szerény ambícióval íródott, hogy a vezetés oldaláról mutassa be a fogalmi kapcsolódás szükségességét. Az írás a politikai és generikus vezetéskutatás irodalmára támaszkodva feltárja a vezetés stabil denotációját, kötött határait és normatív konnotációját, amelyek alapján a demokratikus vezetés nemhogy nem tekinthető oximoronnak, de még maga is „bálványfogalom” válik.

Kulcsszavak: vezetéselmélet ■ vezetés ■ demokratikus
vezetés ■ hatalom ■ interakcionista paradigma

* A tanulmány egy korábban *Demokratikus vezetés: oximoron vagy bálványfogalom?* címen megjelent konferencia-előadásom javított változata (*SEMPER AEQUUM – Tízéves a politikatudományi szak a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen*, Typotex Kiadó, 2019: 51–70.). A tanulmány jelen formájában nem születhetett volna meg az NKFIH K 128139. számú, *A weberi vezetők visszatérése* című projektjének támogatása nélkül. Továbbá köszönettel tartozom a két névtelen bírálóknak, akik hasznos megjegyzéseikkel és kritikai észrevételeikkel segítettek a tanulmány elkészültét és a gondolatmenet tökéletesítését. Mint mindig, a tanulmány minden hiányossága természetesen engem terhel.

„A politikai vezetés olyan jelentőségre tett szert korunkban, mintha a politikának és annak vezetőinek be kellene tölteniük azt a teret, amelyet Isten és a vallás hagyott maga után. A pártvezetők, a miniszterelnökök vagy az elnökök a szimbólumává váltak annak, akik vagyunk: megszemélyesítik életmódunkat és legmélyebb hiedelmeinket.” (LITTLE, 1988: 2. – ford. M. R.)

A demokratikus vezetés inkoherens fogalomként, oximoronként vagy egyenesen paradoxonként jelenik meg a tudományos diskurzusban (Beerbohm, 2015; Kane–Patapan, 2012; Keohane, 2010: 155–193.; 2016; Ruscio, 2008; Teles, 2012). A politikai vezetés ambivalens helyzete elsősorban abban rejlik, hogy a demokrácia ideája nem tűri meg a vezetés gyakorlatát. Pontosabban: amíg a demokrácia fogalma egybeforrt az önkormányzás, a népszuverenitás és az egyenlőség ethoszával, addig a vezetés gyakorta úgy jelenik meg, mint a hatalom, a hierarchia, a manipuláció és így az egyenlőtlenség valamilyen letéteményese. Leegyszerűsítve: az erős – a politikai folyamatokat döntő módon befolyásoló – vezetés gyenge demokráciát eredményez, vagy épp annak a következménye, s fordítva: az erős demokrácia korlátozott, gyenge és így kevésbé hatékony vezetést kíván meg.

Noha a demokratikus vezetés problémája nem teljesen ismeretlen a politikaelmélet számára, (*ambiguity of leadership*: Dahl, 1961; *ambivalence of executive power*: Mansfield, 1989) és a vezetéskutatás (*problem of democratic leadership*: Kane–Patapan, 2012; *conundrum of democratic leadership*: Keohane, 2010: 155–193.) mégis erőteljes gyanakvás és „félelem” övezi, ezért nem, vagy csak igen ritkán jelenik meg az elméleti diskurzusban (Kane–Patapan, 2012: 10–30.; Ruscio, 2008: ix.). Ez a félelem két oldalról is megközelíthető. Egyfelől a vezetőtől való félelem kielégítő és legitim igazolása lehet a demokratikus kormányformának, intézményeknek és procedúráknak, ugyanis könnyen bebizonyosodhatnak azon félelmek, hogy a vezetők visszaélnek a hatalmukkal. Ennélfogva szükségesnek tűnik a vezetésnek bizonyos elvek és intézményi keretek mentén történő korlátozása és az állandó legitimációs igény fenntartása. Másfelől ugyancsak komoly veszélyt jelent, ha a népszuverenitás gyakorlata vagy az intézményi vétópontok, a hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok ellehetetlenítik a vezetést, a kormányzást. A vezető számára nehézkessé, vagy akár lehetetlenné válik, hogy a közösség, a csoport többsége által kívánatosnak tartott célokat elérje és a közakaratot érvényesítse. A demokratikus vezetésnek tehát egyszerre kell rendelkeznie nagy befolyással, hatalommal és ezzel egy időben kell mások – a nép, a többség, vagy épp a törvényhozás – akaratát is szolgálnia. Másképpen fogalmazva: a vezetőknek a demokráciában egyszerre kell vezetniük és követniük. A demokratikus vezetés tehát egyszerre erős és

gyenge, ugyanis a vezetőt a legitimációs igénye egyszerre ruházza fel hatalommal, és korlátozza is abban, hogy elérje céljait.

A probléma az állampolgárok szintjén sem ismeretlen. Stephen K. Medvic (2013) rámutatott arra, hogy a választók gyakran ellentmondásos elvárásokat fogalmaznak meg a politikusokkal szemben (*expectations trap*). Elvárják tőlük, hogy kivételes tehetséggel rendelkezzenek, morális értelemben kiválóbbak legyenek náluk, s így képesek legyenek jól kormányozni, de mégis legyenek ugyanolyanok, mint ők, azért, hogy megértsék és átérezzék a problémáikat. Továbbá a vezetőknek egyszerre kell szigorúan tartaniuk magukat a közösség meggyőződéséhez és értékeihez, hisz a választók megkérdőjelezzik az öncélú opportunistát, és pragmatista módon – kompromisszumokat keresve – fel kell adniuk azokat annak érdekében, hogy megoldják a közösség problémáit. Mindezen túl az állampolgárok azt is megkívánják a politikusoktól, hogy legyenek vezetők és használják hatalmukat, amennyiben nem így tesznek a vezetés hiányát (*lack of leadership*) róják fel számukra, miközben azt is szeretnék, hogy vegyék figyelembe a preferenciájukat, érdekeiket a döntéshozatal során. Leegyszerűsítve: a politikusoknak szimultán kell vezetniük és követniük. Ugyancsak erősítik ezt az ellentmondást a túl magas elvárások, amelyek abban mutatkoznak meg, hogy eltérés tapasztalható aközött, amit a politikusoknak teljesíteniük kellene morális és hatékonysági értelemben, és amire valójában képesek (*expectation gap*: Flinders, 2012). A várakozásokat persze a vezetők – különösképp a populista vezetők – is emelhetik (vö. Flinders–Wood, 2015): a meghatározott demokratikus elvek vagy a közakarat elvárásainak eleget téve olyan ígéretek tesznek, amelyeket valójában nem képesek vagy nem akarnak teljesíteni.

A demokratikus vezetésben rejlő ellentmondás – ahogy azt számtalan munka (lásd például: Beerbohm, 2015; Kane–Patapan, 2012; 2014; Kane et al., 2009; Keohane, 2016; Körösi, 2005; Metz, 2017; Ruscio, 2008; Teles, 2012; 2015; E. T. Weber, 2010; Wren, 2007) aláhúzza – nem kérdőjelezheti meg a politikai vezetés létjogosultságát a demokráciában. Így nem az a kérdés, hogy a vezetés szükséges-e a demokrácia működéséhez, hanem a vezetés mely formája lehet-e összeegyeztethető a demokrácia egy adott ideájával. Azonban a vezetésről alkotott kép erősen függ attól, hogy a demokrácia mely ideáját kívánja az elemző impliciten vagy expliciten védeni és érvényesíteni (Ruscio, 2008: 4–6.), s fordítva a demokrácia mely meghatározása fér össze a politikai vezetés szükségszerűségével. Az ellentmondás így feloldhatónak látszik, amennyiben a vezetés és a demokrácia koncepcióját megfelelőképpen szabjuk egymáshoz (Beerbohm, 2015: 639; Metz, 2017). Ennek megfelelően a jelen tanulmányban abból az előfeltevésekből indulok ki, hogy a demokrácia és a vezetés nem csak fogalmilag kapcsolódnak, de függnek is egymástól.

A tanulmány célja korlátozott: a vezetés fogalmának oldaláról kívánja bemutatni a kapcsolódás lehetőségét és szükségszerűségét. Amellett fogok ér-

velni, hogy a demokratikus vezetés – segítségül hívva Koselleck és munkatársai (Brunner et al., 1999) demokráciára használt kifejezését – „bálványfogalomnak” (*Idolbegriff*) tekinthető, nem pedig oximoronnak. Azaz: a demokratikus vezetés magában rejt az „ideális” vezetésre valamint a vezetők és követők közötti „ideális” viszonyra vonatkozó elvárásokat illetve hitet, függetlenül annak tényleges tartalmától. Másképpen fogalmazva: itt a vezetés, mint cselekvés, folyamat, vezetők és követők közötti kapcsolat, összefonódik a demokrácia egy bizonyos ideájával. Ehelyütt nem fontos, hogy a demokráciát procedurális vagy épp normatív értelemben használjuk,¹ csupán az, hogy a vezetés fogalmilag szükségszerűen kötődik hozzá. Ennek értelmében az írásban a politikai – és a generikus vezetéskutatás irodalmára támaszkodva feltárom a vezetés stabil denotációját, kötött határait és normatív konnotációját, amelyek rámutatnak a vezetés fogalmában rejlő demokratikus igazolás igényére.

Az elkövetkező vezetéselméleti fejtegetés három részre tagolódik. Először kifejtem, hogy miként írható le a demokratikus vezetés bálványfogalomként. Másodszor a tézisemet három érveléssel támasztom alá, amellyel rámutatok a vezetés fogalmának a stabil denotációjára, a hatáira és a normatív konnotációjára. Végezetül, összegzem a tanulmány főbb gondolatait és lehetséges következményeit.

A DEMOKRATIKUS VEZETÉS: FIKCIÓN ÉS BÁLVÁNY

Tézisem szerint a demokratikus vezetés egy bálványfogalom, amely összekapcsolja a vezetés aktusát a demokrácia egy bizonyos ideájával. Mindezzel a demokráciát, mint „a nép uralmát” elemeire bontom, és az utóbbira helyezem a hangsúlyt, követve J. Thomas Wren (2007) *„Inventing Leadership. The Challenge of Democracy”* (A vezetés feltalálása. A demokrácia kihívása) című kötetének gondolatmenetét, amely tudatosan reflektál Edmund S. Morgan (1989) eszmetörténész *„Inventing the People”* (A nép feltalálása) című munkájára. Wren mellett érvel, hogy a vezetésről és a modern demokráciáról való gondolkodás és diskurzus fejlődése párhuzamos. S bár az eszmetörténeti fejtegetésére ehelyütt nincs lehetőség kitérni, fontos aláhúzni a szerző alapgondolatát, amely szerint a vezetés a kormányzók és a kormányzottak kapcsolatának, és annak rendezésének egy új módját jelöli. Wren többször idézi Morgan (1989: 306.) szavait: „A »vezető« szó régi, de a »vezetés« olyan kifejezés, amelyet úgy tűnik senki sem érzett szükségesnek mindaddig, amíg az általa jelölt minőség a társadalmi felsőbbrendűség hozadéka maradt. A vezetőket övező tisztelet hanyatlása és a vezetés megjelenése nemcsak egy új retorikának a kezdetét jelentette, hanem a társadalmi kapcsolatok és annak meghatározásának az új módját, hogy ki tartozzon a sokakat kormányzó kevesek közé.” (ford., kiemelés tőlem – idézi: Wren, 2007: xii.; 3.; 132.). Másképpen fogalmazva: a vezetés fogalmában a fókusz érezhetően a vezetőről potenciálisan a politikai rendszer összes tagjára kiter-

jed. Ezzel megteremtődik lényegében az igény a demokratikus igazolásra, hiszen – ahogy a szerzők is kiemelik – a vezetés koncepciója csak a demokratikus kontextusban vált és válik igazán fontossá.

A vezetéskutatásban a vezetés és a demokrácia közötti kapcsolat nem jelent természetesen új felfedezést, ahogy arra Wren (2007: 133–134.) is emlékeztet. Például Alvin W. Gouldner (1950: 4.) értelmezése szerint a vezetés jelensége egyenesen a demokratikus világ terméke. Másképpen fogalmazva a szerző állítását: a vezetés olyan jelenség, amelyet a modern demokratikus értékek kondicionáltak. Olyan elgondolások kapcsolhatók hozzá, amelyeket számos manapság divatos, bár sokszor közhelyes motivációs és „önfejlesztő” könyv (vö. Foley, 2013: 165–169.; Kellerman, 2012) is sugalmaz: „vezetni bárki tud”, vagy „a vezetés tanulható”, azaz ahhoz, hogy vezetők legyünk, nem szükséges „kiváltságosnak” lennünk, vagy akár „jó helyre” születnünk. James MacGregor Burns (1978: 25.) összeköti a vezetésről folyó diskurzust a hierarchikus világ hanyatlásával. Értelmezésében a vezetés a kormányzók és kormányozottak kapcsolatának egy merőben új módját jelöli, amely már nem fér össze a régi világ merev hierarchikus felépítésével. Így pontosabb megfogalmazásnak tűnik, a vezető és követők kategóriájának használata, amely dinamikusabb és nem kizárólagos, állandósult és statikus kapcsolatot feltételez.

A fogalmi kapcsolódás és „egymásrautaltság” részben azon alapszik, hogy mindkét fogalom tartalmát tekintve igen bizonytalan és mint társadalmi konstrukciók függnek az adott tudományos diskurzustól és politikai kontextustól. A megannyi értelmezés jól példázza a fogalmak bizonytalanságát. Amíg Joseph C. Rost (1991) az 1900 és 1990 között publikált 587 vezetéssel foglalkozó munkát áttekintve összesen 221 különböző definíciót talált, addig Jean-Paul Gagnon és kollégái (2014; ld. még erről: Collier–Levitsky, 1997) a demokráciának nem kevesebb, mint 507 különböző formáját, fajtáját gyűjtötték össze. Mindez arra mutat rá, hogy mindkét fogalom „*lényegüket tekintve vitatott koncepció*” (*essentially contested concept*: Gallie, 1955/56). Mind a demokrácia (Gallie, 1955/56; ld. még erről: Collier et al., 2006), mind a vezetés (Grint, 2005a: 17–19.) fogalma természetüknél fogva elkerülhetetlenül és elválaszthatatlanul magukban hordozzák azokat a vég nélküli vitákat, amelyek középpontjában a használatuk helyessége áll. Az ilyen fogalmak igen összetettek és különbözőképp ragadhatók meg. Jelentésüket tekintve nyitottak, amelynél fogva periodikusan revízió tárgyává válhatnak, a kontextustól és annak változásától függően. A fogalmakat övező konfliktusban a különböző jelentésváltozatok rivalizálnak és versenyeznek egymással azt illetően, melyik a helyes értelmezés. Ehhez igen hasonló képet jelenítettek meg Koselleck és munkatársai (Brunner et al., 1999), mikor a demokráciát az egyetlen „jó” politikai rendszert leíró „univerzális bálványfogalomként” határozzák meg. Értelmezésükben a koncepció története során egy olyan „mindent jelölő fogalommá”, „üres formulává” vált, amely: „mindenkor telíthető különböző, sőt ellentétes tartalmakkal

is, oly módon, hogy belőle vagy különféle megvalósulásainak pluralizmusa vezethető le, vagy az az igény, hogy mint »igazi« avagy [...] »magasabb típusú« demokráciát, abszolút módon tételezzék és kizárólagosan képviseljék.” (Brunner et al., 1999: 156.)

A demokratikus vezetés maga is bálványfogalommá válik azzal, hogy megtestesíti a demokrácia központi dinamikáját. Wren (2007) rámutatott arra, hogy amíg a demokrácia széles értelemben olyan rendszerként definiálható, amely a kormányzók és kormányzottak kapcsolatát egyedi módon szervezi meg (Schmitter–Karl, 1991: 76–77.), addig a vezetés egy olyan befolyásolási pálya a vezetők és követők között, amely meghatározott célok eléréseért jött létre. A vezetés a demokrácia gyakorlatává válik (Wren, 2007: 2.) egy igazolási és legitímációs folyamatot megtestesítve.

A vezetés képes megteremteni azt a hitet, amelyen – Max Weber (1987: 222.) követve – a demokratikus uralom legitimitása nyugszik. Morgan és Wren amellet érvelnek, hogy a demokrácia és a vezetés olyan egymással szorosan összefüggő társadalmi és történeti konstrukciók, amelyek megkívánják, hogy az állampolgárok bizonyos ideákban, „fikciókban” higgyenek: a megválasztott vezetők bölcssek és erényesek, vagy épp az állampolgári részvétel elengedhetetlen és valós hatással van a politikára. Annak érdekében tehát, hogy a vezetők azt a benyomást keltsék, hogy érdemes őket követni, meg kell testesíteniük bizonyos elvárásokat és ideákat (vö. Edelman, 1988: 37–40.; *kreativitás paradoxonja*: Schabert, 2013: 187–188.).² Morgan értelmezésében: „[m]inden kormányzás a kormányzottak hozzájárulásán nyugszik [...] A kormányzás sikere tehát megköveteli a fikciók elfogadását, megköveteli a gyanakvás szándékos felfüggesztését, megköveteli, hogy higgyünk abban, hogy a császár fel van öltözve, bár láthatjuk, hogy ez nincs így.” Később még pontosabban fogalmaz: „A kormányzás megköveteli a látszatot. [...] a látszatot, hogy a nép hangja Isten hangja [...] a látszatot, hogy a nép képviselői maga a nép. A látszatot, hogy a kormányzók a nép szolgálói.” (Morgan, 1989: 13.). Ezen gondolatot követve kijelenthető, hogy a demokratikus vezetés elkerülhetetlenül azon elgondolásokat és hitet sűríti magában, amelyeket egy adott politikai közösség a legjobb kormányformáról és a jó kormányzásról vall adott helyen és időben. Természetesen nem feltételezhető, hogy ezeket illetően mindenki határozott és részletekbe menő meggyőződéssel rendelkezik, azonban több mint valószínű, hogy a legtöbb embernek van arról véleménye, hogy miként kellene a közösség ügyeit rendezni, a közösség életét vezetni, illetőleg kire kellene bízni.

Mindazonáltal fontos aláhúzni, hogy az ideáknak és a fikcióknak bizonyos fokig meg kell felelniük a valós tapasztalatokkal. „Annak érdekében, hogy életképesse váljon és célját szolgálja, bármi legyen is a cél, a fikciónak valamilyen hasonlóságot kell mutatnia a tényekkel.” (Morgan, 1989: 13.). Amennyiben a fikció túlságosan eltávolodik a tényektől, az óhatatlanul összeomlik. Ez

azt jelenti, hogy a fikciókat a tényekhez kell igazítani. Azonban Morgan (1989: 13.) aláhúzza: „[m]ivel a fikciók szükségesek és nem élhetünk nélkülük, gyakran igyekszünk megakadályozni azok összeomlását azáltal, hogy a tényeket a fikcióhoz igazítjuk, világunkat jobban ahhoz közelítve, amire vágyunk.”

A demokratikus vezetés, mint egy társadalmi konstrukció, igazolja létét, feloldva ezzel saját belső ellenmondását. Wren egyenesen úgy fogalmaz, hogy: „*a helyesen felfogott* vezetés kibékíti a demokráciában azt a feszültséget, amely az erős és látnoki vezetők iránti vágy és a részvétel, egyenlőség és sokszínűség értékeit illető mély elköteleződés között húzódik. Röviden: a vezetés, mint egy konstrukció és egy valóság azt ígéri, hogy ő jelenti a kulcsot egy életképes és működő demokráciához ebben a posztmodern világunkban.” (ford., kiemelés tőlem) (Wren, 2007: 1.).

A demokratikus politika legitimitásigénye rákényszeríti a vezetőket erre az állandó alkotásra. Ez két dolgot is jelent: egyrészt az, hogy a demokrácia állandó igazolásának kívánalmát (s így lényegében a demokrácia belső dinamikáját) kizárólag a vezetés képes megteremteni, másrészt azt, hogy a vezetést a népuralomból, a népszuverenitásból fakadó konstans legitimitásigény maga is formálja. Ez a legitimitásigény egymással versengő válaszokat és mobilizációt gerjeszt, az adott politikai közösség élete javulásának ígértét és „megváltásának” reményét megfogalmazva (*redemptive politics*: Canovan, 1999).³

A megfogalmazott tézist a vezetés fogalma felől kívánom alátámasztani három érvet megfogalmazva. Az *első érvem* szerint a konceptuális sokszínűség ellenére a vezetés rendelkezik egy stabil denotációval. Ennek értelmében a vezetés folyamatként átöleli a politikai rendszert és lehetséges szereplőit, hiszen nem lehet leválasztani róla a hatásgyakorlást (cselekvést), a vezetők és a követők közötti kapcsolatot és interakcióikat, valamint az adott politikai kontextust. A *második érvemmel* arra mutatok rá, hogy a vezetés korántsem egy kizáró, hanem sokkal inkább egy integráló kategória annál az oknál fogva, hogy nem feleltethető meg egy adott pozíció betöltésével (formális autoritással), a kormányzással és az elit kizárólagos cselekvésével. A *harmadik érvem* szerint a vezetés konnotációjában erős normatív igény fogalmazódik meg az „ideális” vezetéssel kapcsolatban, amely igazolni kívánja a vezetésben rejlő hatalmi kapcsolatot.

Az első érv: a fogalom stabil denotációja

Közhelynek tűnik, de igaz lehet az az állítás, hogy a vezetést könnyebb felismerni, mint definiálni. Az általános fogalmi keret hiánya és a versengő definíciók a vezetéskutatásban állandó problémaként jelennek meg. Egyes szerzők (Burns, 1978; Gardner, 1990; Rost, 1991) úgy gondolják, hogy kizárólag csak egy általános fogalmi meghatározással lehetséges a vezetés mélyebb megér-

tése. Ez a vállalkozás azonban nem tűnik lehetségesnek és szükségesnek. Joanne B. Ciulla (2014: 12–16.) rámutatott, hogy a vezetés szó használata és az arról való gondolkodás meghatározza annak jelentését. A szó denotációja – legalábbis az angol nyelvben – stabil, így annak ellenére, hogy a szerzők eltérőképp használják a fogalmat, tudják mit jelent és mire utal. Mindazonáltal társadalmi konstrukcióként a vezetés a különböző értékek, elvárások és politikai és történeti kontextusok (paradigmák) lenyomatait magán viseli. Egy történeti perspektívából szemlélve – ahogy Joanne B. Ciulla (2014: 12–16.) is teszi – a definíciók követik a korszellem elvárásait a vezetés szerepét, célját és eszközeit illetően, mégis a megfogalmazások között wittgensteini családi hasonlóságok (*family resemblances*: Ciulla, 2014: 13–14.; Shapiro, 2014: 128.) fedezhetők fel. A különböző definíciók számos jellegzetességet felsorakoztathatnak, de nem szükséges egy meghatározó közös pont, annak elfogadásához, hogy azok egyazon cselekvési körre mutatnak rá.

Áttekintve néhány példát a politikai vezetés definíciójára mindez szembevetünk. Lewis J. Edinger (1967: 15.) például igen átfogóan fogalmaz: „A vezetés egy olyan pozíció a társadalomban, amely az alapján rögzül, hogy az inkumbens mennyire képes *irányítani, strukturálni* a kollektív cselekvési mintákat [...] [A vezetés] minden esetben *relacionális, interperszonális*; és azon – a vezető és a követők közötti – befolyásbéli egyenlőtlenségen alapul, amelyben a vezető a követők magatartását úgy akarja módosítani, hogy illeszkedjen saját személyes *céljaihoz*.” (ford., kiemelés tőlem). Glenn D. Paige (1977: 1.) hasonló képet fest a vezetésről, amely értelmezésében a „*hatalmi pozíciót* betöltő személyek és vetélytársaik viselkedése és *interakciói* egymással és a társadalom többi tagjával” (ford., kiemelés tőlem). Robert C. Tucker (1995: 11.) szerint „[a] vezetés emberi *interakciók* folyamata, amelyben néhány egyén meghatározó *befolyást gyakorol*, vagy gyakorolni próbál mások felett” (ford., kiemelés tőlem). Hasonlóképpen látja Barbara Kellerman (1984: 70.) is a vezetését, amely akkor nyilvánul meg, ha „egy személy konzisztens módon *nagyobb hatást gyakorol*, mint mások a csoportaktivitás természetére és irányára” (ford., kiemelés tőlem). John W. Gardner (1990: 1.) értelmezésében a vezetés olyan „*meggyőzőési folyamat* vagy példamutatás, amellyel egy egyén (vagy vezetői csoport) egy csoportot arra készítet, hogy elérjék a vezető által felvállalt, vagy a vezetők és a követők által közösen osztott *célokat*.” (ford., kiemelés tőlem). Ebből az irányból közelítve Joseph S Nye (2008: 18.) a vezetőket azon személyekben határozza meg, „akik egy *csoportot segítenek* közös *céljaik* megkreálásában és elérésében” (ford., kiemelés tőlem). Burns (1978: 18.) szerint a vezetés akkor jön létre, amikor egyes határozott motivációkkal és célokkal rendelkező személyek mobilizálnak bizonyos intézményi, politikai, pszichológiai vagy más forrásokat egy versenyhelyzetben vagy konfliktusszituációban, azzal a szándékkal, hogy felkeltsék, majd ki is elégtésük követőik igényeit, ezzel bevonva őket a folyamat(ok)

ba. Később (425.) pontosítja megfogalmazását: „[a] vezetés egy *reciprok folyamat*, amelyet verseny- és konfliktusszituációban bizonyos motivációkkal, értekekkel, különböző gazdasági, politikai és más forrásokkal rendelkező személyek kezdeményeznek annak érdekében, hogy a vezetők és a követők közösen, vagy egymástól függetlenül realizálják *céljaikat*.” (ford., kiemelés tőlem). A burnsi gondolatot követve Rost (1991: 102.) úgy fogalmaz, hogy a „vezetés egy *befolyásolási kapcsolat* a vezetők és követők között, akik valódi változást kívánnak elérni *közös céljaik* érvényesítéséért” (ford., kiemelés tőlem).

A definíciók kiugró mértékben nem térnek el egymástól annak ellenére, hogy a megfogalmazások különböző elemeket hangsúlyoznak – mint például a hatalmi pozíciót, az interakciókat, befolyásgyakorlást vagy a közös célokat –, ugyanis mindegyik egy olyan folyamatként, cselekvésként írja le a vezetést, amely kiváltja, hogy a követők bizonyos módon cselekedjenek.

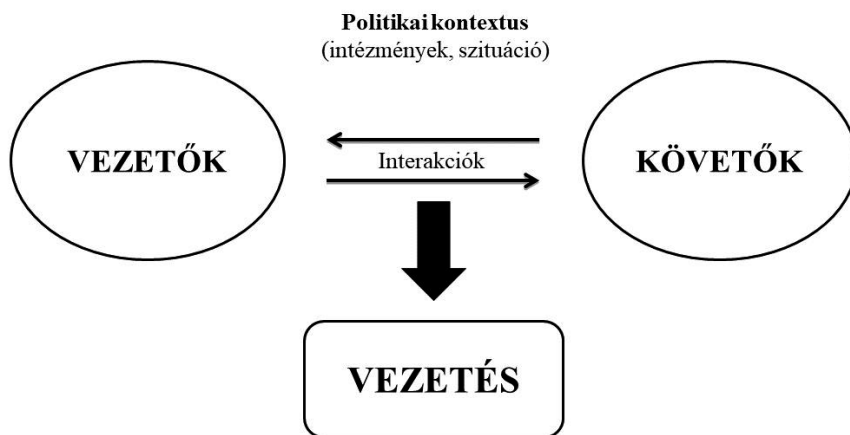
Korábban úgy fogalmaztam Wren nyomán, hogy a vezetés egy olyan befolyásolási pálya a vezetők és követők között, amely meghatározott célok eléréséért jött létre. Ez azt jelenti, hogy a vezetés a politikai folyamatokban bizonyos hatást és változást implikál és interperszonális kapcsolatokon alapszik. Ennek fényében a politikai vezető olyan formális vagy informális politikai pozícióban lévő személy:

- aki nélkül bizonyos események nem, vagy legalábbis másképp történének meg (Blondel, 1987: 3.; McFarland, 1969: 155.), vagy pontosabban fogalmazva: aki hat valamilyen formában a politika kimeneteli oldalára (Edinger, 1975: 257.; Kellerman, 1984: 71.), illetőleg
- aki interakciókon keresztül befolyásolja, motiválja és mobilizálja követőit egy specifikus irányba, azaz egy kívánt cél eléréséért (Burns, 1978: 18.; Kellerman, 1984: 70.; Paige, 1977: 1.; Rost, 1991: 102.; Tucker, 1995: 11.).

A politikai vezetéskutatás ebből az ún. „interakcionista” paradigma (Elgie, 2015: 1–23.) keretéből logikailag nem képes kilépni (*1. ábra*). Ezen alapul a fogalom kötöttsége és a viszonylag stabil denotáció is. Elképzelhetetlen, hogy a vezető ne fejtsen ki valamilyen hatást; vagy, hogy mindezt a követők bevonása nélkül érje el; de az sem lehetséges, hogy a vezetés a politikai kontextus nélkül értelmezhető legyen. Másképpen fogalmazva: a vezetés fogalma elválaszthatatlan a politikai vezető személyétől, a követőkkel kialakított kapcsolatától és magától a politikai kontextustól és így olyan folyamatot ír le, amely átöleli az összes politikai szereplőt és egész politikai rendszert. Ezek az elemek (a vezető, a követők, a kontextus) a cselekvés tartalmát tekintve kölcsönösen egymáshoz igazodnak, s a kölcsönös alkalmazkodás adja a vezetés irányát.⁴ Fontos kiemelni, hogy itt nem a vezetés egyes elemeinek szembeállításáról van szó, hanem sokkal inkább azok kapcsolódásairól és kölcsönös függésükről. Ebből fakadóan az eltérő intézményi és kulturális környezet eltérő központi vezetési dinamikának adhat teret.⁵ Sőt, a vezetők szintjén is elmosódnak ha-

tárok: a vezetés számára egyszerre lehet külső kihívás vagy épp tudatosan generált egy-egy politikai helyzet (például válságszituáció) (vö. Körösenyi et al., 2016). Összességében elhelyt mindegy, hogy milyen tartalommal bírnak az egyes elemek, illetőleg milyen irányú a cselekvés, ugyanis az erősen függ a (demokratikus) politikáról alkotott elképzelésektől.

1. ábra. Az interakcionista paradigma fényében a vezetés fogalma

Forrás: Elgie, 1995: 8. adaptációja

A második érv: a fogalom kötött határai

Amennyiben a vezetést interakciók által meghatározott folyamatként és az érintettek közös cselekvéseként írjuk le, akkor a vezetés semmiképp sem tekinthető egyoldalú kapcsolatnak vagy kizáró kategóriának. Ehhez azonban elengedhetetlennek tűnik, hogy analitikusan leválasszuk azt olyan fogalmaktól, mint a formális hatalomgyakorlásról, a kormányzásról és az elittről, amelyekkel jelentésében sokszor összemosódik a tudományos diskurzusban és közbeszédben, egyaránt erősítve a demokratikus vezetésben rejlő feszültséget.

A nyelvi kontextus meghatározza, hogy miként merül fel a vezetés problématikája. A vezetés kutatásban – ahogy jellemzően a társadalomtudomány más területein is – az angol nyelv a domináns, s más nyelveken csak elvétve jelennek meg publikációk.⁶ Ennek az egyik, s talán legfontosabb oka abban rejlik, hogy az angol vezetés (*leadership*) kifejezésnek nincs tökéletes párja az újlatin nyelvekben, ebből kifolyólag ez a kifejezés honosodott meg a tudományos és a politikai köznyelvben (a francia nyelvvel kapcsolatban ld.: Blondel, 1987: 12–

13). Amíg az angol vezetés szó elsősorban egyfajta cselekvésre utal, addig, bár hasonló kifejezések megtalálhatók a latin eredetű nyelvekben is, mégis azok elsősorban főséget (ld. a francia *chef* és *dirigeant* vagy az olasz *capo* és *dirigente* főnevet) jelentenek, illetőleg magát a cselekvést a döntéshozatalra és a parancsolás aktusára szűkíti le (ld. a francia *diriger* vagy az olasz *dirigere* igét). Ezt láttatja a politikai gondolkodásra igen nagy hatást kifejtő ógörög és latin nyelv, amelyben a vezetést jelölő igék (az ógörög ἄγω, ἄρχω, ἡγέομαι és a latin *agere*, *gerere*, *ducere*) katonai vagy politikai pozíció betöltésére és az uralkodásra utaltak. Ezzel szemben az angol ige az óangol *leden* vagy *loedan* szóból származik és „késztetni”, „irányítani” és „irányt mutatni” igéket jelöli. Érdekes, hogy a német *führen* ige jelentésében közel áll az angol megfelelőjéhez, ugyanis egyszerre foglalja magában a latin *ducere* – kormányozni, igazgatni; *vehere* – járművet vezetni, járművel szállítani; *gerere* – vinni, viselni, birtokolni ige jelentéstartalmát (Grimm és Grimm, 1999), mégis a *Führer* szót normatív értelemben terheli a Harmadik Birodalom vezérével (*Führerprinzip*). A mellette használt negatív jelentéstartalmat nélkülöző *Leiter* főnév és *leiten* ige viszont már elsősorban egy vezetői pozíció betöltéséből indul ki. A magyar nyelvi kontextusban nincsenek ilyen torzító körülmények, így a vezetés lényegi megragadása sem ütközik komolyabb akadályba. A magyar „vezetni” finnugor eredetű ige elsődleges jelentése „kalauzol, kísér” (*begleiten*), és csak a másodlagos az „irányít, igazgat” (*führen*), amely csak később rakódott rá. Az azonos szótövből származó vezényel (*führen*, *kommandieren*) ige vált katonai műszóvá. A vezér (*Führer*), mint társadalmi és katonai vezető, valamint a vezérel kifejezés jelöli a vezetés ellentmondást nem tűrő „kemény” árnyalatát (Juhász és Pusztai, 2003). Ilyen értelemben a vezér kifejezés nem feleltethető meg egy az egyben a vezetővel, bár gyakran szinonimaként kezelik (ld. például Kiss, 2016; Körösenyi, 2005; Metz, 2014). Halmazokban gondolkodva: nem minden vezető vezér, de minden vezér vezető. A magyar nyelv így lehetőséget ad a kisebb változást ígérő, s talán kevésbé hatékony hétköznapi vezető és a hősként feltűnő, nagy vezető: a vezér megkülönböztetésére.⁷

Mindebből a vezetés kifejezés két oldala rajzolódik ki: a vezetés az egyikben egy pozíció betöltését (*headship/statesmanship*), a másikban egy cselekvést (*leadership*) jelöl (Edinger, 1975: 255–256.; J. W. Gardner, 1990: 2–3.; Heifetz, 1994; Kellerman, 1984: 70–71.; Tucker, 1995: 1–30.). A formális pozíció betöltésének kiemelésével a vezetés bizonyos hatalmi apparátus, formális autoritás birtoklásával és használatával azonosítható. Ezzel szemben a cselekvés felől szemlélve a vezetés interperszonális jellege kerül kihangsúlyozásra, amely nem feltétlenül igényel formális autoritást. A cselekvésként felfogott vezetés egy általánosabb, szélesebb és nyitottabb folyamatot ír le, amelyben nagyobb hangsúly helyeződik a követőkre mint a formálisabb intézményi keretekre és szereplőkre.

Ezzel lényegében láthatóvá válik a kormányzás (governance) és vezetés közötti különbség is. Általánosságban a kormányzás a közös ügyek intézéseként határozható meg, amely az állami- és magánszereplők közötti formális kapcsolaton, kölcsönös függőségen alapul. Ludger Helms (2012a: 496–498.) három fontos különbségre hívja fel a figyelmet. Egyrészt, a vezetés definíció szerint tartalmazza a követés mozzanatát, míg a kormányzás tekintetében ritkán differenciálódnak a szereplők ilyen módon. Másrészt, a vezetés egyének cselekvését jelöli kihangsúlyozva interakciójukat, döntéseiket és percepcióikat. Végül, harmadszor a vezetés koncepciójában a hatalom hangsúlyosabb szerepet kap, amely a követők mobilizálásában és nem a (köz)politikai problémamegoldásban mutatkozik meg. A vezetés problémája tehát a kormányzásnál specifikusabb cselekvést ír le, mégpedig azt: hogy miként kapcsolódnak a vezetők és követők a közös cselekvésben egy meghatározott politikai kontextusban.

Ugyancsak fontos a vezetésről leválasztani az elit kifejezést is, amelyet a hétköznapi és tudományos diskurzusban gyakorta összemosnak vele (Zuba, 2016). Ezzel kapcsolatban két fundamentális különbséget kell látni. Egyrészt, noha mindkét fogalom a politikai cselekvés egy kollektív formáját jelöli, viszont amíg az elit egy kiemelt társadalmi és politikai pozícióban lévő szereplők kizárólagosan horizontális kapcsolatát jelenti, addig a vezetés a vezetők és a követők közötti horizontális és vertikális kapcsolatát is jelölheti attól függően, hogy mit értünk pontosan a vezetők és követők „ideális” kapcsolódásán. Másrészt, némiképp a következő érvemre előre mutatva, amíg a vezetés pozitív, addig az elit elsősorban negatív konnotációval rendelkezik (Blondel, 2018; Zuba, 2016). A vezetés esetében a vezetők és a követők közötti kapcsolat kétirányú és önkéntes. Ezzel szemben az elit esetén mindig egy szervezett kisebbség gyakorol hatalmat a szervezetlen többség, a tömeg fölött. A fogalmi elválasztás tétje abban mutatkozik meg, hogy amennyiben az elit fogalmának alárendelődik a vezetés, azaz az elit fogalmilag meghatározza a vezetés tartalmát és irányát, akkor a vezetésről alkotott kép torzul: egyes elemek kihangsúlyozásra, míg mások kizárára kerülnek.

Összességében az említett fogalmak (formális pozíció betöltése, kormányzás, elit) közel állhatnak a vezetés koncepciójához, sőt sokan szinonimaként is kezelik őket, mégis éles kontrasztot mutathatnak normatív és empirikus síkon egyaránt.

A harmadik érv: a fogalom normatív konnotációja

A vezetés fogalma egyfajta „nyelvi játékot” vagy politikai versenyt generál, ahogy arra Murray Edelman (1988: 64.) is rámutat. Ennek tétje egy adott politikai kontextusban a „jó vezetés” és elvárt kimenetelének és következményeinek meghatározásában áll. „A vezetés terminusa [...] maga is politikai

fegyverré válik.” (Edelman, 1988: 64.). A vezetésnek van tehát egy normatív jelentésrétege (Ciulla, 2014), amely óhatatlanul viták tárgyát képezi. Itt semmiképpen sem egy univerzális normatív tartalomra kell gondolni, hanem arra az attribúciós folyamatra, amelyben a fogalmat meghatározó kutatók és a gyakorlatot értelmező vezetők, követők és elemzők értelemmel töltik fel a vezetést („*leadership in the eye of the beholder*”). Mindez természetesen függ az adott közösség történeti tapasztalatától és a politikai környezettől (Blondel, 2014: 706–708.) valamint a követők percepcióitól (Meindl, 1995).

A fogalom igénye a normatív jelentéssíkra különösen látványos az angolszász, főként az amerikai angol nyelv kontextusában. Joanne B. Ciulla és Donelson Forsyth (2011: 230.) nyomatékosan alá is húzzák: „a vezető szónak az amerikai használata arra reflektál, hogy mit gondolnak az emberek egy adott helyen és időben arról, hogy milyennek kellene lenniük a vezetőknek [...] Így a »Mi a vezetés?« kérdése valójában azt takarja, hogy »Milyen a jó vezetés?«.” (ford. tőlem). Ellentétben akár az olasz vagy a német nyelvvel (*duce, Führer*), ahol egy negatív jelentéstartalom kapcsolódik a szóhoz, ebben a kontextusban a vezetés több az egyszerű leírásnál, pozitív értékelés és dicséret. Pontosítva: az amerikaiak elismerik a bátor, erőskezű és akár autokratikus vezetőt, de csak akkor dolgoznának szívesen alatta, ha morális értelemben is el tudják őt fogadni.

Mit jelent ez az igény a normativitásra pontosan? Ha azt mondja valaki, hogy egy bizonyos személy jó vezető, akkor két dolgot állít: ő morálisan és technikailag, azaz hatékonyságot illetően is jó. Ebből az következik, hogy a vezetés fogalma egyszerre magában rejti az etikusság (*do the right thing*) és a hatékonyság (*get things done*) igényét és elismerését, függetlenül annak tényleges tartalmától. A jó vezetés két aspektusa így teljesen összemosódik (Ciulla, 2018: 446–449.). Az etikus vezetéstől elvárható, hogy hatékony politikával elérje céljait, legyőzze (immorális) ellenfeleit. Mindazonáltal a hatékonyság sem bizonyul elégségesnek önmagában, ugyanis a követők számára meg kell indokolni a közös vállalkozást, a cselekvés okát, módját, és várható következményeit. Ilyen értelemben a vezetők minden esetben jó vezetést ígérnek, amelynek hatékonynak és morálisnak is kell lennie egyszerre. A morális- és a hatékony vezetés közötti ellentét feloldódik abban, hogy a vezetők és a követők azoknak konkrét jelentést adnak, pontosabban: azokkal szemben konkrét elvárásokat fogalmaznak meg. Ebből következően a vezetés fogalmához impliciten kötődik az engedély (*mit lehet megtenni*), a kötelesség (*mit kell megtenni*) és a tiltás (*mit nem lehet megtenni*) mozzanata, amelynek pontos tartalmát változó súllyal, de a vezetők és a követők egyszerre alakítják.

A vezetés *fogalmilag* „legitim” cselekvésre és kapcsolatra utal, hiszen az a követők „önkéntes” beleegyezésén nyugszik (*önkéntesség kitétele*). A vezetés szempontjából ez a mozzanat megkerülhetetlen. Ebből a tekintetből különösen megvilágító Kort (2008) a szimfonikus zenekarok koncertmestereiről szóló

példája. A koncertmestert formális pozíciója (*headship*) miatt követni fogják a zenészek annak ellenére is, hogy tudják, hogy az utasítások rosszak is lehetnek. Így a koncertmester – Kort értelmezésében legalábbis – valójában csak „állítólagos” vezető, ugyanis kizárólag a pozíciójából, a parancsból, az utasításból fakadóan tudja az elvárt követői cselekvést kikényszeríteni. Azaz: az állítólagos vezető csak a szervezet egyszerű, általános működésében bízhat. Ellenben azok, akiket az állampolgárok, a potenciális követők egy csoportja választ meg arra, hogy vezessenek, kompetensnek és etikusnak kell *tűnniük*. Másképpen fogalmazva: a követőknek (legalábbis formálisan) szabadon kell dönteniük arról, hogy etikusnak és hatékonyan ítélik-e meg és követik-e a vezetőt. Ehelyütt lényegtelen, hogy az etikusság a követők, a többség akaratának teljesítéséből, vagy valamilyen abszolút értékből, univerzális mércéből fakad, illetőleg, hogy a hatékonyság alatt a vezető saját ambícióit vagy épp követőinek a céljait realizálja. Ugyanis mindez a vezető és a követők közötti egyedi kapcsolaton és igazodáson, alkalmazkodáson múlik.

A vezetés normatív korlátai az önkéntesség kitételében ragadhatók meg. Mind a hatékonyság, mind az etikusság szempontjából kritikus pont, hogy a követőknek szabadságukban áll – legalábbis formálisan – másképpen cselekedni, a kapcsolatot felbontani, azaz a vezető hatékonyágát vagy etikusságát megkérdőjelezni. Ha erre nincs lehetőség, nemcsak a morális alap tűnik el, hanem a hatékonyság sem értelmezhető, hiszen a kapcsolat fenntartása nem igényel személyes (politikai) teljesítményt és valódi követői elköteleződést. Ilyen értelemben a vezető követőiket ugyan meg kívánják győzni a vezetés normatív tartalmáról, de mégis a vezetés azon múlik, hogy a követők elfogadják-e azt. Az ok könnyen belátható: követők nélkül nem lehet vezetőkről sem beszélni. Azaz: a vezetés minden esetben „*plurális cselekvés*” (Beerbohm, 2015: 642.; Kort, 2008). Megfordítva: abban a pillanatban, amikor a követés teljesen megszűnik, azaz a követők nem tekintik már a vezetőt elég morálisnak és/vagy hatékonyan, akkor a vezetés véget ér, és annak hiánya (*lack of leadership*) rőható fel.

Az inherens normatív tartalom abból a szempontból válik különösen kritikussá, hogy a vezetés és a hatalom fogalma szorosan összekapcsolódik (Ciulla, 2018; Kort 2008). A vezetés fogalmilag meg kell különböztetni az egyszerű, nyers hatalomgyakorlástól (ld. erről: Boda, 2013; Burns, 1978: 9–28.), amely az akarat keresztülvitelét, parancsolást, vagy az erőszak, a kényszer tiszta és kizárólagos alkalmazását jelenti. Itt a hatalommal nem rendelkező fél kizárólag passzív befogadó: vagy elfogadja a másik hatalmát és engedelmeskedik, vagy nem és vállalja annak következményeit. Könnyen beláthatónak tűnik, hogy szükségszerű elválasztani a vezetés a pusztá hatalommal való rendelkezéstől, hiszen ennek hiányában a vezetéselmélet egyszerű hatalomelméletté, a hatalommal rendelkezők „akaratátvitelének”, cselekvésének vizsgálatává válna.

Gondoljunk csak bele, hogy egy katonai parancsnok megrovásban részeseíti azt, aki nem teljesíti a parancsot, még ha a parancsmegtagadás morálisan igazolható is lenne. Ilyenkor a „követők” véleménye a parancsról, utasításról és azok helyességéről teljesen irreleváns, hiszen attól függetlenül engedelmeskedniük kell. Egy totalitárius, autoriter rendszer kizárja azon személyeket a politikai cselekvésből, a politikai élet formálásából, akiktől nem várható el az engedelmisség vagy ellenállást tanúsítanak. Így legitim, intézményesített alternatívák nélkül az engedelmeskedőknek látszólag nincs más választásuk, mint hogy a hatalmat gyakorló akaratának eleget tegyenek. Természetesen még egy lehetőség nyitva áll: az érintettek maguk is vezetést gyakorolhatnak és kezdeményezhetnek (például dezertálnak, ellenállnak vagy fellázadnak), de ez az adott intézményi, szervezeti struktúrán kívülre tereli a cselekvőket, hiszen azok belső logikája nem tűr meg egy rivális vezetési dinamika megjelenését. Összességében világossá válik, hogy a meggyőzés és befolyásolás helyét átveszi a fegyelem és a nyers erőszak. Ennélfogva nem is lehet vezetői teljesítményről beszélni: nem kell igazolni a cselekvést, nem szükséges meggyőzni a többséget a vezetés helyességéről.⁸

Mindez azt jelenti, hogy a vezetés elkerülhetetlenül nehezebb, körülményesebb az egyszerű hatalomgyakorlásnál, amely révén a vezető igazságát parancsosztogatás nyomán viszi keresztül, vagy épp az ügyintézésnél, amely már meglévő eszközökre, procedúrákra támaszkodva teljesíti a tőle elvártakat, azaz végrehajt. Ebben rejlik a „vezetés iróniája” (*irony of leadership*) – állítja Keith Grint (2005b). A vezetésben nincsenek biztos pontok (igazságok vagy eszközök), ugyanis az minden esetben a vezetők és követők közötti esetleges és viszonylagos kapcsolaton nyugszik. A vezetés létrehozása és fenntartása állandó kihívás, legyen szó akár az általa nyújtott válaszokról, az elfogadott szerepekről vagy a cselekvés irányáról és tartalmáról. A vezető rákényszerül arra, hogy alkosson, azaz cselekvését indokolja és elfogadtassa. Így nem csoda, hogy a vezetői pozícióban lévők gyakran elkerülik a vezetést, s inkább parancsokat osztanak, vagy épp egyszerűen végrehajtják saját vagy mások döntéseit.

Mindazonáltal azt is látni kell, hogy a vezetés elválaszthatatlan a hatalomtól. Jean Blondel (1987: 15–16.) úgy fogalmaz, hogy a „[p]olitikai vezetés majdnem biztosan az egyik legmagasabb szintű és legáltalánosabb formája a hatalomnak” (ford. tőlem). Nye (2008: 27) még erősebben fogalmaz: “[h]a nincs hatalmad, nem vagy képes vezetni” (ford. tőlem). A hatalom – a vezetés denotációjának fényében – a hatás kifejtésében mutatkozik meg. Blondel (1987: 3.) szerint a vezetés „... nyilvánvalóan és lényegében a hatalom megnyilvánulása [...] hiszen az magában foglalja azt a képességet, amellyel egyvalaki, vagy kevesek másokat olyan cselekvésre tudnak készíteni, amelyet máskülönben nem tennének meg” (ford. tőlem). Andrew S. McFarland (1969: 155.) is hasonlóképpen érvel, mikor úgy definiálja a vezetést, mint egyfajta képességet, kapacitást olyan dolgok megvalósítására, amelyek máskülönben nem következtek volna be.

A vezetés ugyanakkor a hatalmat egy merőben más megvilágításba helyezi azzal, hogy a követőket nem téveszti szem elől. Burns (1978: 11.) a következőképp fogalmaz: „Szükséges, hogy a hatalmat – és a vezetést – ne dolgokként [...] hanem kapcsolatokként értelmezzük. A hatalmat emberi motivációk és fizikai korlátok kontextusában kell elemeznünk. Ha meg tudjuk ragadni a hatalom ezen aspektusait, reménykedhetünk abban, hogy megértjük a vezetés igazi természetét” (ford. tőlem).

A vezetés voltaképpen a hatalom egy speciális formája: egy olyan hatalmi kapcsolat (Burns, 1978: 11.; Nye, 2008: 25., 27.), amelyben a követőknek hatalmukban áll ellenállni, s akár maguk is vezetést gyakorolhatnak és kezdeményezhetnek (Nye, 2008: 34.). Mivel a hatalmi kapcsolat a követők oldaláról szemlélve (formálisan legalábbis) önkéntes, a vezetésben rejlő hatalom használata sem lehet öncélú vagy önkényes. A követők nem az utasításban rejlő parancs, kényszer és erőszak miatt engedelmeskednek, hanem azért, mert megvannak győzve és győződve az utasítás tartalmának helyességéről. Ez azt feltételezi, hogy a vezetők és követők kapcsolata és szerepelosztása megfelelő (ideális) módon rendeződött. A vezetés és a hatalmi kapcsolat tehát állandó igazolásra szorul, amelynek pontos tartalmát a vezetők és a követők közötti interakciók alakítják ki. Összegezve: a vezetés normatív oldala a hatalom morálisan helyes (legitim) és hatékony használatára utal, amelynek gátja és mérceje a követők hozzájárulása és cselekvése.

KONKLÚZIÓ

Túl a demokratikus vezetésben rejlő elméleti és gyakorlati szinten is megjelenő ellentmondáson, a tanulmány abból az előfeltevésből indult ki, hogy a demokrácia és vezetés nem csak fogalmilag kapcsolódnak, de függnek is egymástól. Amellett érveltem, hogy a demokratikus vezetés olyan bálványfogalommá vált, amely a vezetést összeköti a demokrácia valamely ideájával. Ez azt jelenti, hogy a demokratikus vezetés magába sűríti azon hiedelmeket, hitet, ideákat (Schabert, 2013:187–188.; Weber, 1987: 222.), fikciókat és látszatot (Edelman, 1988: 37–64., 2004: 59–74.; Morgan, 1989; Wren, 2007), amelyek meghatározzák az ideális politikai folyamatot a demokráciában. Így a vezetés a demokrácia gyakorlataként képes igazolni saját létét és magát a demokratikus politikai folyamatot és ezzel lényegében megteremti a demokráciában rejlő központi dinamikát és rugalmasságot. A generikus és politikai vezetés kutatás irodalmára támaszkodva ezt kívánta a tanulmány alátámasztani a vezetés fogalmából kiindulva.

Három érvt fogalmaztam meg. Az első érvt szerint a vezetés rendelkezik egy stabil denotációval, amely magában foglalja a vezetőket, a követőket, a cselekvésüket és kapcsolatukat, valamint az adott politikai kontextust (in-

tézményeket, szituációkat). A vezetés tehát folyamatként átöleli a demokratikus politikai rendszereket és a politikai folyamat összes, lehetséges szereplőit. A második érvemben a fogalom határait hangsúlyoztam, megkülönböztetve a vezetést egy adott pozíció betöltésétől (formális autoritástól), a kormányzástól és az elit kizárólagos cselekvésétől. Ezen fogalmakat ugyan a szakmai diskurzus gyakorta összemosza, mégis használatuk komoly normatív és empirikus következményekkel jár. Mindezzel arra kívántam rámutatni, hogy mivel a vezetés interakciók által meghatározott folyamat és a vezetők, illetve a követők közös cselekvése, semmiképp sem lehet ellentétes a demokrácia valamely ideájával. A harmadik érvem a vezetés normatív konnotációjára vonatkozott. A követők szemében a vezetés minden esetben rendelkezik egy normatív elvárással. Szabad döntésükkel és önkéntes cselekvésükkel megerősítik a vezetést és ítéletet alkotnak annak etikusságáról és hatékonyságáról. Ez adja a vezetés belső normatív magját, rendezve a fogalom viszonyát a hatalommal. S bár a vezetést meg kell különböztetni a kizárólagos és kényszerítő jellegű hatalomgyakorlástól, de elválaszthatatlan tőle a hatalom, mint a vezetők és követők közötti (legalábbis formálisan) önkéntes kapcsolat. Összességében a vezetés fogalma nem feltétlenül ellentétes a demokrácia ideájával (vagy pontosabban ideáival), sőt igényli azt, hiszen igazolnia kell magát.

A vezetés ilyesformán történő megfogalmazása komoly következménnyel jár a politikai vezetéskutatás számára. Olyan kérdések merülhetnek fel, mint-hogy: Miképpen lehet a demokratikus vezetésről gondolkodni? (Metz, 2017) Miképpen jön létre a demokratikus vezetés a vezetők és követők interakciói, percepciói, értelmező és attribúciós tevékenysége nyomán? Miért válnak egyes vezetők a demokrácia megtestesítőivé saját követőik szemében és saját kontextusukban, míg más környezetben elítélik tevékenységüket? Mindezen kérdések megválaszolása további elméleti, de legfőképpen empirikus kutatást igényel, annak érdekében, hogy átfogóbb képet kaphassunk a demokratikus vezetésről, s aktuális gyakorlatától és tartalmáról. Edelmant (2004: 15.) követve a vizsgálódásnak két síkon kell haladnia. Egyfelől meg kell vizsgálni, hogy a politikai vezetők cselekvésükkel és értelmező, jelentésalkotó tevékenységükkel miként konstruálják meg a demokratikus vezetés egy bizonyos ideálját, igazolva ezzel politikájukat. Másfelől fel kell tárni, hogy a követők miként reflektálnak erre és miként járulnak hozzá ehhez a folyamathoz. Talán az egyik legfontosabb lépés a politikai vezetéskutatás számára – ahogy Jean Hartley (2018) is előrevetíti – épp ez utóbbi: a követők elemzésének bevonása a politikai vezetés tanulmányozásába. Elvégre a politikusokat követőik avatják vezetővé, „s vezetői minősége követőinek az ő tetteire és szavaira adott reakcióiból ismerszik meg. Ha a hívek reagálása kedvező, sőt vele is tartanak, akkor emberünk „vezér” [helyesebben: „vezető” – a szerző], ellenkező esetben nem az.” (Edelman, 2004: 60.). Mindez önmagában nem lenne újszerű igény a generi-

kus vezetéskutatásban megjelenő trendeket figyelve (Uhl-Bien et al., 2014), de szükségyszerű a követői percepciók feltárása különösen akkor, amikor megosztó, de erős támogatottságot élvező vezetők megválasztása és tevékenysége nyomán a demokratikus vezetés körüli aggályok újra és újra megerősödnek.

JEGYZETEK

- ¹ A különböző demokráciafelfogások politika- és vezetésképpét egy korábbi munkámban részletebben tárgyalom (Metz, 2017).
- ² Tilo Schabert (2013: 188.) a következőképp fogalmaz: „Mindenki, aki kormányozni szeretne és megakarja választatni magát erre, vagy egyéb formában akar egyfajta hozzájárulást kapni a kormányzandók részéről, „jó” kormányzást és – ebből következően – igaztalan dolgokat fog igényl. [...] A „jó” víziója nem felel meg annak a realitásnak, amelyért artikulálták [...]. Mégis, az a személy, aki kormányozni akar, keveset ér el, ha előzőleg nem ajánlgatja magát a kormányzandóknak a saját víziójával – híres választási kampányígéretekkel. Igaztalan dolgokat fog mondani. Ha nem ezt teszi, akkor nem valódi jelölt.”
- ³ Canovan (1999) a megváltó demokratikus politika gondolatát Michael Oakeshott a hit politikájának fogalmára alapozta (ld. erről: Canovan, 1999: 8–9.).
- ⁴ Itt felmerülhet akár az ágencia és struktúra klasszikus ontológiai problémája (Hay, 2002: 89–134.) is, amely a vezetéskutatásban is széles körben felismert (Burns, 2003: 215–16.; Hargrove, 2004; 't Hart–Rhodes, 2014; Jones, 1989) dilemma. Arra mutat rá, hogy a vezetés folyamatát, irányát és kimenetelét illetően a vezető tevékenysége, vagy a cselekvés kontextusa (intézmények, követők) tekinthető a meghatározóbb elemnek. Erre azonban itt nincs módomban részletebben kitérni.
- ⁵ Érdemes megnézni, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a „modern elnökség” (Greenstein, 1995) fogalmával illetik a végrehajtói vezetés alkotmányos kereteket feszegető hatalmi koncentrációját. Nagy-Britanniában a miniszterelnöki és kabinetkormány között rajzolódik ki hasonló hatalmi dinamika (Elgie, 2011; Heffernan, 2005). Németországban viszont a kancellár- és koordinációdemokrácia (*Kanzlerdemokratie*, *Koordinationsdemokratie*) közötti dilemma kerül előtérbe (Helms, 2012b). Magyarországon a „vezéresedés” tendenciájában (Körösényi, 2019; Illés et al., 2018) ragadható meg talán legjobban a politikai rendszert átható dinamika, amely ugyancsak az intézményi kereteken túlnyúló hatalmi koncentrációban mutatkozik meg.
- ⁶ Például: a *Presidential Studies Quarterly* című vezető amerikai folyóirat egyedül több cikket publikál a végrehajtói vezetésről évente, mint az összes német politikatudományi folyóirat együttevve az elmúlt negyed évszázadban (Helms, 2012a: 493. 4. láb.).
- ⁷ Fontos szem előtt tartani ezt az árnyalatnyi jelentésbéli különbséget, ugyanis az kihathat a vezetés társadalmilag konstruált koncepciójára. A vezér kifejezést a későbbiekben kizárólag a vezérdemokrácia keretében, a karizmatikus vezető szinonimájaként fogom használni.
- ⁸ Erre a problémára Max Weber (2009: 406.; 417.) is felhívja a figyelmet, mikor rámutat arra, hogy a fegyvelmezés (erőszak) gyengíti és felülírja a karizmatikus kapcsolatot és érzelmi elköteleződést

IRODALOM

- Berbohm, Eric (2015): Is Democratic Leadership Possible? *American Political Science Review* 109(4): 639–652. <https://doi.org/10.1017/S0003055415000398>.
- Blondel, Jean (1987): *Political leadership: towards a general analysis*. London, SAGE.
- Blondel, Jean (2014): What Have We Learned? In: R. A. W. Rhodes–Paul ‘t Hart (eds.): *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- Blondel, Jean (2018): Elites or Leadership? Opposite or Complementary Paradigms? In: Heinrich Best–John Higley (eds.): *The Palgrave handbook of political elites*. London, Palgrave Macmillan.
- Boda Zsolt (2013) Politikai vezetés és kollektív cselekvés. *Politikatudományi Szemle*, 22 (2): 73–89.
- Brunner, Otto–Conze, Werner–Koselleck, Reinhart (1999): *A demokrácia*. Budapest, József Műhely.
- Burns, James MacGregor (1978): *Leadership*. New York: Harper & Row.
- Burns, James MacGregor (2003): *Transforming Leadership: A New Pursuit of Happiness*. New York, Grove Press.
- Canovan, Margaret (1999) Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47 (1): 2–16. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>
- Ciulla, Joanne B. (2014): Leadership Ethics: Expanding the Territory. In: Joanne B. Ciulla (eds.): *Ethics, the Heart of Leadership*. ABC-CLIO.
- Ciulla, Joanne B. (2018): Ethics Effectiveness: The Nature of Good Leadership. In: John Antonakis–David V. Day (eds.): *The nature of leadership*. Los Angeles: SAGE.
- Ciulla, Joanne B.–Forsyth, Donelson R. (2011): Leadership ethics. In: Alan Bryman et al. (eds): *The SAGE handbook of leadership*. London, Thousand Oaks, SAGE.
- Collier, David–Hidalgo, Fernando Daniel–Maciuceanu, Andra Olivia (2006): Essentially Contested Concepts: Debates and Applications. *Journal of Political Ideologies*, 11 (3): 211–246. <https://doi.org/10.1080/13569310600923782>.
- Collier, David–Levitsky, Steven (1997): Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*, 49 (3), 430–451. <https://doi.org/10.1353/wp.1997.0009>.
- Dahl, Robert A. (1961): *Who governs? Democracy and power in an American city*. New Haven, Yale University Press.
- Edelman, Murray (1988): *Constructing the political spectacle*. Chicago, University of Chicago Press.
- Edelman, Murray (2004): *A politika szimbolikus valósága*. Budapest, L’Harmattan.
- Edinger, Lewis J. (1967): Editor’s introduction In: Lewis J. Edinger (ed.): *Political leadership in industrialized societies*. New York, Wiley
- Edinger, Lewis J. (1975): The Comparative Analysis of Political Leadership. *Comparative Politics*, 7 (2): 253–269. <https://doi.org/10.2307/421551>
- Elgie, Robert (1995): *Political Leadership in Liberal Democracies*. Houndsmills, Palgrave Macmillan.
- Elgie, Robert (2011): Core Executive Studies Two Decades On. *Public Administration* 89 (1): 64–77. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.2011.01899.x>
- Elgie, Robert (2015): *Studying political leadership: foundations and contending accounts*. Houndsmills–Basingstoke–Hampshire, Palgrave Macmillan.

- Flinders, Matthew (2012): *Defending politics: why democracy matters in the twenty-first century*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- Flinders, Matthew - Wood, Matthew (2015): From Folk Devils to Folk Heroes: Rethinking the Theory of Moral Panics. *Deviant Behavior* 36 (8): 640–56. <https://doi.org/10.1080/01639625.2014.951579>
- Foley, Michael (2013): *Political leadership: themes, contexts, and critiques*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- Gagnon, Jean-Paul–Chou, Mark–Ercan, Selen–Navarria, Giovanni (2014): „Democratic Theories Database. Five Hundred and Seven Theories of Democracy”. Database, Australian Catholic University Research Note in the Sydney Democracy Network. <http://sydneydemocracynetwork.org/wp-content/uploads/2014/11/Democratic-Theories-Database.pdf> (letöltve: 2019. 07. 01.)
- Gallie, W. B. (1955/56): Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56(1): 167–98. <https://doi.org/10.1093/aristotelian/56.1.167>
- Gardner, John W. (1990): *On Leadership*. New York; Toronto, Free Press
- Gouldner, Alvin W. (1950): *Studies in Leadership: Leadership and Democratic Action*. New York, Harper and Brothers.
- Greenstein, Fred I. (ed.) (1995): *Leadership in the Modern Presidency*, Cambridge, Harvard University Press,
- Grimm, Jacob–Grimm, Wilhelm (1999): *Deutsches Wörterbuch*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Grint, Keith. (2005a): *Leadership: Limits and Possibilities*. Houndmills–Basingstoke–Hampshire, Palgrave Macmillan.
- Grint, Keith. (2005b): Problems, Problems, Problems: The Social Construction of ‘Leadership’. *Human Relations*, 58(11): 1467–94. <https://doi.org/10.1177/0018726705061314>
- Heffernan, Richard (2005): Exploring (and Explaining) the British Prime Minister. *The British Journal of Politics and International Relations* 7 (4), 605–620. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2005.00203.x>
- Hargrove, Erwin C. (2004): History, Political Science and the Study of Leadership. *Polity*, 36 (4): 579–93. <https://doi.org/10.1086/polv36n4ms3235403>
- ’t Hart, Paul–Rhodes, R. A. W. (2014): Puzzles of Political Leadership. In: R. A. W. Rhodes–Paul ’t Hart (eds.): *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford, Oxford University Press.
- Hartley, Jean. (2018): Ten Propositions about Public Leadership. *International Journal of Public Leadership* 14(4): 202–217. <https://doi.org/10.1108/ijpl-09-2018-0048>
- Hay, Colin (2002): *Political analysis*. Houndmills–Basingstoke–Hampshire, Palgrave.
- Heifetz, Ronald A. (1994): *Leadership without easy answers*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press.
- Helms, Ludger (2012a): Beyond the Great and Glorious: Researching Poor Leadership and Bad Governance in Liberal Democracies. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften / Journal of Comparative Government and European Policy*, 10 (4): 492–509. <https://doi.org/10.5771/1610-7780-2012-4-492>
- Helms, Ludger (2012b): Revisiting the German chancellorship: leadership weakness and democratic autocracy in the Federal Republic. In: Ludger Helms (ed.): *Poor leadership and bad governance*:

- reassessing presidents and prime ministers in North America, Europe and Japan*, New horizons in leadership studies, Cheltenham; Northampton, Edward Elgar
- Illés, Gábor–Körösényi, András–Metz, Rudolf. 2018. „Broadening the Limits of Reconstructive Leadership: Constructivist Elements of Viktor Orbán’s Regime-Building Politics”. *The British Journal of Politics and International Relations* 20 (4): 790–808. <https://doi.org/10.1177/1369148118775043>
- Jones, Bryan D. (1989): Causation, Constraint and Political Leadership. In: Bryan D. Jones (ed.): *Leadership and Politics. New Perspectives in Political Science*. Lawrence, University Press of Kansas.
- Juhász József–Pusztai Ferenc (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kane, John–Patapan, Haig (2012): *The democratic leader: how democracy defines, empowers, and limits its leaders*. Oxford, Oxford University Press.
- Kane, John–Patapan, Haig (eds.) (2014): *Good democratic leadership: on prudence and judgment in modern democracies*. Oxford, Oxford University Press.
- Kane, John–Patapan, Haig–t Hart, Paul (eds.) (2009): *Dispersed democratic leadership: origins, dynamics, and implications*. Oxford, Oxford University Press.
- Kellerman, Barbara (1984) „Leadership as a political act”. In: Barbara Kellerman (ed.): *Leadership: Multidisciplinary perspectives*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Kellerman, Barbara (2012): *The end of leadership*. New York, Harper & Row.
- Keohane, Nannerl O. (2010): *Thinking about leadership*. Princeton, Princeton University Press.
- Keohane, Nannerl O. (2016): Leadership, Equality & Democracy. *Daedalus* 145 (3): 8–20. https://doi.org/10.1162/daed_a_00393
- Kiss Balázs (2016): Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, 25 (3): 10–32.
- Kort, E. D. (2008): What, after all, is leadership? ‘Leadership’ and plural action. *The Leadership Quarterly*, 19(4): 409–25. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.05.003>
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia: politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L’Harmattan.
- Körösényi, András (2019): The Theory and Practice of Plebiscitary Leadership: Weber and the Orbán Regime. *East European Politics and Societies: and Cultures*: 2 (33): 280–301. <https://doi.org/10.1177/0888325418796929>.
- Körösényi, András–Illés, Gábor–Metz, Rudolf (2016): Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance* 4 (2): 91–103. <https://doi.org/10.17645/pag.v4i2.530>
- Little, Graham (1988): *Strong leadership: Thatcher, Reagan, and an eminent person*. Melbourne–New York, Oxford University Press.
- Mansfield, Harvey Claflin (1989): *Taming the prince: the ambivalence of modern executive power*. New York–London, Free Press
- McFarland, Andrew S. (1969): *Power and Leadership in Pluralist Systems*. Stanford, Stanford University Press. [https://doi.org/10.1016/1048-9843\(95\)90012-8](https://doi.org/10.1016/1048-9843(95)90012-8)
- Medvic, Stephen K. (2013): *In defense of politicians: the expectations trap and its threat to democracy*. New York, Routledge.
- Meindl, James R. (1995): The Romance of Leadership as a Follower-Centric Theory: A Social Constructionist Approach. *The Leadership Quarterly*, 6 (3): 329–341.

- Metz Rudolf (2014): A vezérek „rég-új” eszköze. A politikai mozgalmak funkciója a demokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 23 (3): 105–130.
- Metz Rudolf (2017): A politikai vezetés három arca: A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában. *Századvég*, 85 (3): 69–90.
- Morgan, Edmund S. (1989): *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America*. New York, Norton.
- Nye, Joseph S. (2008): *The Powers to Lead*. Paperback ed. New York–Oxford, Oxford University Press.
- Paige, Glenn D. (1977): *The scientific study of political leadership*. New York, Free Press.
- Rost, Joseph C. (1991): *Leadership for the twenty-first century*. New York, Praeger.
- Ruscio, Kenneth Patrick (2008): *The leadership dilemma in modern democracy*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar.
- Schabert, Tilo. (2013): *A politika méltóságáról és jelentőségéről*. Budapest, Századvég.
- Schmitter, Philippe C.–Karl, Terry Lynn (1991): What democracy is... and is not. *Journal of Democracy*, 2 (3): 75–88. <https://doi.org/10.1353/jod.1991.0033>
- Shapiro, Ian (2014): Judgement and Democratic Leadership. In: John Kane–Haig Patapan (eds.): *Good democratic leadership: on prudence and judgment in modern democracies*. Oxford, Oxford University Press
- Teles, Filipe (2012): Political leaders: the paradox of freedom and democracy. *Revista enfoques (Santiago)*, 10 (16): 113–131.
- Teles, Filipe (2015): The Distinctiveness of Democratic Political Leadership. *Political Studies Review* 13 (1): 22–36. <https://doi.org/10.1111/1478-9302.12029>
- Tucker, Robert C. (1995): *Politics as leadership*. Columbia, University of Missouri Press.
- Uhl-Bien, Mary–Riggio, Ronald E.–Lowe, Kevin B.–Carsten, Melissa K. (2014): Followership theory: A review and research agenda. *The Leadership Quarterly*, 25 (1): 83–104. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2013.11.007>
- Weber, Eric Thomas (2010): Democratic Political Leadership. In: Richard A. Couto (ed.): *Political and civic leadership: a reference handbook*. Thousand Oaks, SAGE.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alaponaljai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (2009) *Politikai szociológia: politikai közösségek, az uralom*. Budapest, Helikon
- Wren, J. Thomas (2007): *Inventing Leadership: The Challenge of Democracy*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar.
- Zuba, Krzysztof (2016): Power Holders: One versus Many. Leadership and Elite Theories. *Journal of Political Power*, 9 (2): 269–287. <https://doi.org/10.1080/2158379x.2016.1191221>

CENTRALIZÁCIÓ ÉS DECENTRALIZÁCIÓ

Bordás Péter–Bartha Ildikó–Horváth M. Tamás
Jobban teljesít. Centralizáció és minőség

JOBBAN TELJESÍT

Centralizáció és minőség

Bordás Péter–Bartha Ildikó–Horváth M. Tamás
(MTA–DE Közzolgálatási Kutatócsoport, DE ÁJK)

*A tanulmány beérkezett: 2019. szeptember 24. – opponálás: 2019. október 1. –
2019. november 5. – véglegesítve: 2019. november 29.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Kákai László és Vető Balázs a *Politikatudományi Szemle* hasábjain a hazai önkormányzati változásokat a centralizációval ellenpontozva vizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy a lakossági vélemények alapján központi szervezéssel az ellátások nem kerültek jobb kezekbe. Jelen tanulmány szerint a helyben hagyott feladatkörök tekintetében sem látszik, hogy az őket is érintő központosító pénzügyi szabályozás érzékelhető pozitív változást hozott volna. A fogyasztói elégedettség mutatói nemzetközi összehasonlításban sem kedvezőek. A körülmény, miszerint nem a közzolgálatások igénybe vevői szempontja állt előtérben, azonban nem jelenti azt, hogy az átalakítások céltalanok lettek volna, és a helyben nyújtott közfeladatellátás fejleményeit csak sodródással jellemezhetnénk. Ezt az állításunkat nemcsak empirikus elégedettség összehasonlító és longitudinális vizsgálatok elemzésével, hanem megállapításaink érvényességi körének pontosabb lehatárolásával is igyekszünk alátámasztani.

Kulcsszavak: helyi önkormányzatok ■ centralizáció ■ feladat-
finanszírozás ■ közzolgálatás-
szervezés ■ hatékonyság vs. társadalmi eredményesség

- Eddig is működött, mi változik?
- Semmi az égvilágon.
- Akkor mitől lesz jobb?
- Hatékonyabb lesz.

*(Kormányzati átalakításról
szóló diskurzus egy
felsővezetői fórumon)*

Kákai László és Vető Balázs a magyar helyi önkormányzati rendszer átalakításáról írt értő tanulmányt (Kákai–Vető, 2019) a *Politikatudományi Szemle*

2019. évi 1. számában, a központosítást a decentralizációhoz képest kutatva. Az elemzéssel alapvetően egyetértve ahhoz az alábbiakban azzal kívánunk hozzájárulni, hogy a centralizáció „önértékét” összehasonlításban igyekszünk vizsgálni. Míg az említett tanulmány a központosítás értékelését a decentralizációhoz viszonyítva vizsgálja, itt magát a teljesítményt próbáljuk összehasonlítható formában kifejezni, tekintet nélkül az alapvető területi szervezési elvben történő értékválasztásra.

Szak- (jelen esetben pénzügy-) politikai értelemben ennek a nézőpontnak a haszna az, hogy a közfeladat-ellátást magát és nem annak ellátásmódját minősítjük. Elvileg és gyakorlatilag ugyanis a központosítás lehet eredményesebb, mint a decentralizált megoldás alkalmazása. Politikai intézményi értelemben ezzel a megközelítéssel a centralizáció saját működési racionalitásairól tudunk meg többet. Eredményeink egyébként megerősítik a szerzőpáros állításait – kiegészítve annyival, hogy az önállóan értelmezett központi kormányzati felelősségvállalás, illetve finanszírozás így nem amolyan „fekete dobozként” tűnik fel, hanem az éppen adott működési és ekként mindenkor mérhető, ugyanakkor persze változó realitásként. Politológiai értelemben a témához való hozzáadott érték részünkről jelen esetben ez.

A legtöbb európai országban az állami területi szintek közötti feladatmegosztás alapja a pénzügyi forrásszabályozási rendszer, ami megegyezik a korábban nálunk is alkalmazott gyakorlattal. Tükröződik ez a szisztéma mindenekelőtt a finanszírozás jellegében, mikor is a helyben képződött ún. saját és megosztott bevételeknek nagyobb a szerepe és az aránya a helyi közfeladatok finanszírozásában. A kiadásszabályozás ezzel szemben az elismert feladatok kiadásait központilag tervezi és fedezi.

Hipotézisünk az, hogy ez, a nálunk megvalósított és a centralizáció részévé tett ún. feladatfinanszírozásra épülő támogatási rendszer csak kevésbé lehet közösségi értelemben eredményes, azaz értelmezésünkben fogyasztóbarát. A feladatalapú finanszírozás a finanszírozott feladatot költségvetési kiadási tervezési előirányzatokkal határozza meg, a tényleges teljesítmény értékelését ezért csak „visszamérésre” használhatja. A fogyasztói érdekeltség összetettebb szempontjainak, mint amilyen a participáció, merev központosítás mellett történő figyelmen kívül hagyása végeredményben a közösségi elégedettség gyengüléséhez vezet. Mindazonáltal ez a körülmény nem egyszerűen a decentralizáció javára szól, hanem mértéke révén a centralizmus adott megvalósítási formáját is minősíti. (A participáció példájánál maradva, annak nemcsak területi önkormányzati megoldásai lehetségesek, de ha azok is hiányoznak, akkor ennek révén is keletkezik társadalmi deficit.)

Az egyes feladatok ellátásával való elégedettséget tehát érthetjük így is, és akkor nem egyszerűen a megelőző decentralizált modellhez képest, hanem a működés rendszerének belátható folyományára is következtéseink adódnak.

MÓDSZER

A kutatás alapjául mindenekelőtt két másik kutatás által, a Belügyminisztérium (BM) számára végzett reprezentatív megkérdezés szolgált, melyek eredményeit a projektzáró összefoglalók elkészítése után, újbóli elsődleges feldolgozásra kutatócsoportunk rendelkezésére bocsátottak.¹ Mellettük a nemzetközi összehasonlító elemzéshez az Európai Bizottság Regionális és Várospolitikai Főigazgatóságának *Flash Eurobarometer – Quality of Life in European Cities* című felmérése keretében készített, nyilvánosan elérhető adatokat (a továbbiakban: EC, 2010; EC, 2013; EC, 2016) dolgoztuk fel.

A BM egyik, a TÁRKI által végzett felmérése lakossági lekérdezés volt, melynek keretében 2017 tavaszán összesen 4004 db érvényes kitöltött kérdőív érkezett vissza (a továbbiakban: lakossági felmérés, 2017). A kérdőívezés során utólagos mintavételezéssel került biztosításra, hogy a felmérésben résztvevő települések megfelelően reprezentálják az összes releváns magyarországi településkategóriát. A relatívan magas mintavétel alkalmas volt arra, hogy egyes településkategóriákra, illetve megyei szinten is reprezentatívak legyenek az adatok (KJ 1, 2018: 29–30.). A megkérdezés egyebek között 25 helyi közszolgáltatás minőségi paramétereire és a hozzájuk kapcsolódó elégedettségre kérdezett rá.

A BM másik felmérése a polgármesterek és jegyzők körében, 2018 tavaszán elvégzett lekérdezés volt (a továbbiakban: önkormányzati felmérés, 2018). A kérdőívet elektronikus formában az összes magyarországi önkormányzatnak kiküldték, melyet több emlékeztető felhívás követett. A válaszokat 1026 önkormányzat küldte vissza. A reprezentativitást a településkategóriákra szólóan tesztelték. Nem vizsgáltuk mind a 25 közszolgáltatást (KJ 2, 2018: 25.). Csak azokat a közszolgáltatásokat emeltük ki, amelyben a megkérdezett települések minden bizonnal érintettek, így például az óvodai és bölcsődei nevelésben, a szociális étkeztetésben, a közterek minőségében, a hatósági munka hatékonyságában.

A nemzetközi összehasonlításhoz használt „Quality of Life in European Cities” felmérése keretében mindösszesen 79 európai városban készült felmérés. A lekérdezés az érintett országok fővárosaira, valamint a nagyobb országok további – egy és hat közötti számú – városára terjed ki.

Mivel a mi kérdésünk nem az, hogy a decentralizált megoldáshoz képest milyen a centralizáció, hanem az, hogy a centralizált döntéshozatali és finanszírozási rendszerben megmaradó helyi feladatellátás jobb vagy rosszabb lett-e, ezért kizárólag olyan funkciókat tettünk vizsgálat és összehasonlítás tárgyává, amelyek ellátása Magyarországon önkormányzati hatáskörben volt és még jelenleg is abban maradt (vö. Kákai–Vető, 2019: 33.). A közoktatást vagy a kórházi ellátást például azért nem, mert ezek már kikerültek a helyi rendelkezés köréből.

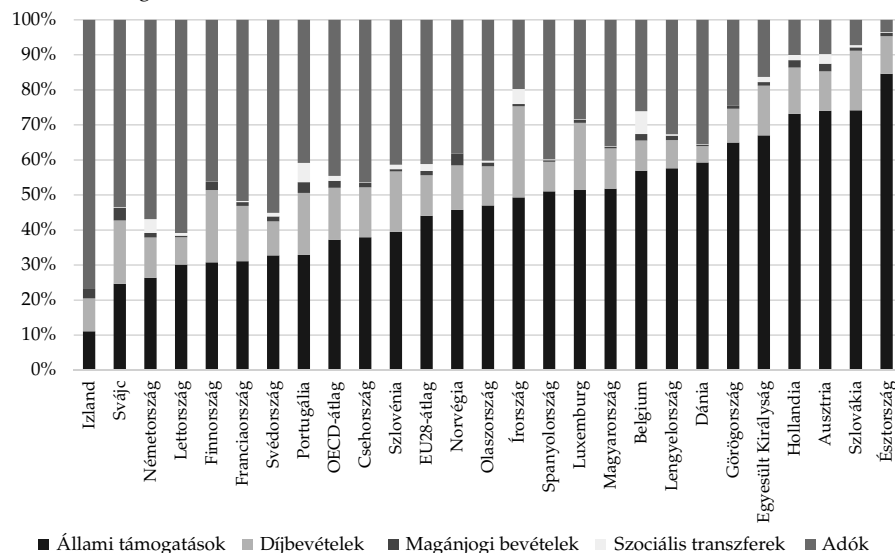
ELMÉLETI KERETEK ÉS PROBLÉMAKÖRNYEZET

A pénzügyi föderalizmus több mint fél évszázada gyarapodó elmélete nagyban hozzájárul a centralizáció–decentralizáció folyamatának tudományos megértéséhez (Musgrave, 1956). A pénzügyi decentralizáció többek között azt a jelenséget írja le, hogy a kormányzati egységek gazdasági értelemben egymással interaktív viszonyban vannak, mely keretében különböző közszolgáltatási preferenciákat fogalmazznak meg, és ezzel összefüggésben álló adószinteket állítanak be. Ch. Tiebout mobilitási hipotézise szerint az emberek ideális esetben választanak a különböző kormányzatok által fölkinált szolgáltatások és a helyi adóteher összefüggésében, hol tudják kedvezőbben kielégíteni közösségi szükségleteiket (Tiebout, 1956). A modell szerint odaköltöznek, ahol a feltételek összességében nekik kedvezőbbek, azaz a „lábukkal szavaznak” (Horváth M, 2002: 41–45.). Ez azonban természetesen nem mindig és minden esetben igaz, mert az abszolút és relatív tranzakciós költségek nagyon magasak is lehetnek.

Ehhez szorosan kapcsolódik Oates elméletének alap gondolata, amely szerint léteznek helyi szinten biztosított közjavak, közszolgáltatások, amelyek esetében a kereslet területenként eltérő (Oates, 1972). A helyi közjavak olyan közjavak, amelyek előnyeit az adott ország népességéből csak egy meghatározott területén élők élvezhetik (Hydman, 2011: 712.). A gyakorlatban majdnem minden olyan közszolgáltatást ide sorolhatunk, amelynek előállítására helyi szinthez kötött, s közjóság lévén senki sem zárható ki annak fogyasztásából, így példaként említhető egy helyi közpark, játszótér, egyes egészségügyi ellátások, de akár egy idősek otthona is. Ugyanakkor az ebből adódó túlszorodási hatás (*spillover effect*) a helyi önkormányzatok oldalán problémát jelenthet, hisz magas kiadásokkal kell megbirkózniuk, miközben lehet, hogy az igénybevevők széles köre nem az adott településen fizet adót (Bailey, 1999: 9). Sőt az is előfordulhat, hogy saját lakosai kiszorulhatnak az adott szolgáltatásból. Tipikus jelenség ez az ún. központi funkciókat betöltő városokban, amely a magyar önkormányzati, feladatellátási rendszerben is jelen van. Fontos kérdés tehát, hogy a szabályozás hogyan tudja kezelni ezen közfeladat-ellátási, finanszírozási kérdéseket úgy, hogy a lakosság közszolgáltatásokkal való elégedettsége ne romoljon.

A decentralizáció sajátossága, hogy a feladat- és hatáskörök decentralizációjával együtt kell járnia a források telepítésének is, mivel pénzügyi önállóság nélkül nem beszélhetünk döntési autonómiáról. A helyi kormányzati egységek bevételi szerkezete változatos képet mutat térben és időben. Egy biztos, hogy saját bevételek és kormányzati transzferek minden fejlett, többszintű pénzügyi kormányzás elvén működő államban megtalálhatóak, s az áranyuk alapján különböző modellekbe sorolhatók (1. ábra).

1. ábra. Önkormányzati bevételi források megoszlása a teljes bevétel százalékában, egyes OECD országokban, 2016

Forrás: OECD, 2016 adatai alapján, a szerzők

A kategóriák tartalma ugyanakkor sokkal változatosabb képet mutat az adott ország történelmi hagyományainak, gazdasági berendezkedésének, vagy épp a kormányzati céloknak megfelelően. A forrásszerkezetben a saját bevételek (helyi adók, megosztott bevételek, használati díjak) képezhetik a decentralizált feladatellátás alapját, s az eltérő mérettel és kapacitással rendelkező egyes önkormányzatok közötti különbségeket kiegyenlítő kormányzati transferekkel kell kezelni. A delegált feladatok ellátását pedig központi kormányzati támogatások útján célszerű finanszírozni (Martinez–Vazquez–Sepulveda, 2012: 11.).

Az is látható ugyanakkor, hogy mára pusztán a saját bevételek vagy épp a kormányzati transferek aránya önmagában nem lehet a decentralizáció mércéje vagy a centralizációvá minősítés alapja. A nagyobb arányú központi forrás elosztása is lehet szabályozott és átlátható, illetve viszonylag sok saját bevétel is lehet célszerűtlen, ha a felhasználás nem ellenőrzött és pazarló. Az európai önkormányzati pénzügyi rendszerek nagyon változatos képet mutatnak, a globális hatásoknak köszönhetően egymással kölcsönhatásban fejlődnek (Horta–Fornes, 2015: 29.). Az önkormányzati modellekben egyre inkább eltérő a fiskális decentralizáció mértéke is, mely szintén folyamatos változás alatt áll (Péteri, 2016: 22).

A Kákai–Vető-féle, 2019-es tanulmányt kiegészítve rögzíthetjük, hogy a helyi önkormányzatok hazai centralizációjának két dimenziója van. Egyrészt a nagy költségvetési volumenű feladatok (közoktatás, középfokú egészségügyi és szociális ellátás – melynek pénzügyi következményeit a 2. melléklet szemlélteti) központosítása, másrészt a megmaradó helyi önkormányzati pénzügyi szabályozás döntéseinek centralizálása a települési szintű önálló mérlegelés körének jelentős korlátozása útján. Mivel egy közszolgáltatási feladat ellátásának központi megszervezése még nem feltétlenül hatékonytalan vagy kevésbé hatékony, az átalakítás teljesítményét, mint említettük, mi az önkormányzatoknál megmaradó feladatok ellátási színvonalának viszonyításon alapuló értékelése útján látjuk célszerűen mérhetőnek.

Szükséges ehhez először is a régi és az új szabályozási környezet különbségének vázlatos áttekintése. A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló törvény pénzügyi csodafegyvere, a feladatfinanszírozás 2013 óta szolgál. Az akkor új finanszírozási megoldás a korábbiakhoz képest más logikát ígért. A rendszerváltástól működő forrásszabályozási megoldást elavultnak ítélték, s annak korrigálása helyett kiadátorientált rendszert vezettek be, amelyet feladatfinanszírozásnak neveztek. A hatálybalépés óta eltelt időszak számos tapasztalattal szolgál, hiszen a kormányzati szintek közötti pénzügyi kapcsolatok és az azt meghatározó finanszírozási technikák amúgy is folyamatos „mozgásban” vannak. Számos finanszírozási változás lezajlott, így módosultak a támogatási jogcímek, az átengedett és megosztott bevételek köre, illetve megkezdődött az adóssághozzájárulás is.

E vízvonalas időszakban a decentralizáció ellen felsorakoztatott érvek rendkívül előtérbe kerültek, továbbá a méretgazdaságosság, a hatékonyság, elszámoltathatóság elveit hangoztatva a centralizált feladatellátás kapott nagyobb szerepet. Ennek megfelelően 2013-tól a központi költségvetési támogatások volumenben csökkentek, tartalmukat illetően pedig a normatív támogatások nagy része kötött felhasználásúvá vált. Az új támogatási filozófia lényege a források szabályozása helyett a költségalapú feladatfinanszírozás lett, beleértve a fejlesztési beruházásokat is.² További érzékletes változás, hogy az összes támogatáson belül kevésbé differenciáltak a támogatási formák. A helyi önkormányzatok kiegészítő támogatása a rendszerben főszabály lett – vélhetőleg az alulfinanszírozottság miatt – és 2017 óta megbontva ráadásul működési és felhalmozási célú formában jelenik meg. Kérdés tehát, hogy a finanszírozás változása hogyan hatott az egyes közszolgáltatások minőségi megítélésére.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a változások, átalakítások mércéje nem egyértelmű. Általában kimondva, kimondatlanul több szempont is munkál egyszerre, melyeket „hivatalosan” értékékként határoznak meg, viszont egymással konkurálhatnak. A fogyasztói elégedettség mellett ez lehet a rendelkezési jogok, a vagyoni viszonyok, az eredményelosztás módjának megváltoztatása.

Más kutatásainkból tudjuk, hogy az ágazati közszolgáltatások hazai átalakításai során³ kifejezetten ez volt a helyzet a 2010-es években. Jelen esetben azonban csak azt vizsgáljuk, vajon a fogyasztói szempont játszott-e szerepet, illetve érvényesült-e a változások óta eltelt időszak szociológiailag mérhető tapasztalatai alapján. Hipotézisünkkel összhangban, ha nemleges választ kapunk, az a mi általunk vázolt összefüggésben erősíti a más motiváció létezésének valószínűségét. Mindenesetre nem vonunk le olyan következtetést, hogy az átalakítás hasztalan lett volna, hiszen ilyet csak a tényleges célokkal összefüggésben lehet kimutatni.

Miként azt a tanulmány eleji mottónk mutatja, bizonyos döntéshozatali környezetben a célok igazolására elegendő a működőképesség valószínűsítése, az átalakítás valódi motivációit akár egy általános hivatkozással homályban is tartják. Értelemszerűen ebben a rendszerben nem teljes és nem nyilvános közpolitikai ciklusba ágyazódik be az átalakító elképzelés kialakítása és érvényesítése.

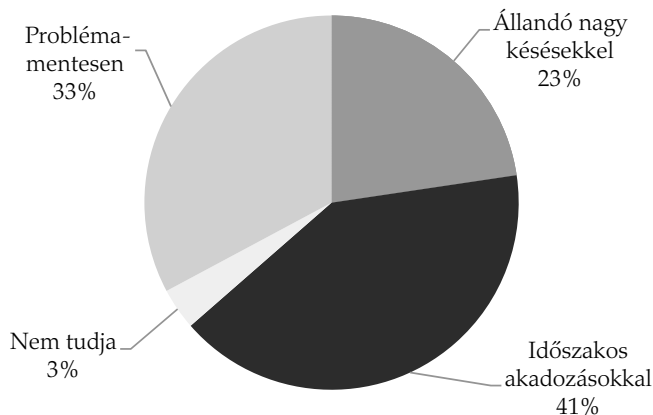
A fogyasztói elégedettségnek, illetve hiányának ugyanakkor ilyen körülmények között is van jelentősége. Ha a döntések hatékonyak is célracionális értelemben, a társadalmi eredményesség közszolgáltatások szervezése tekintetében mégis csak az, ha egyúttal a közösségi cél, a fogyasztói jólét javul. Ennek tükrében értékeljük a továbbiakban az elégedettségi adatokat, adatbázisaink elemzése útján.

EREDMÉNYEK

Az elmúlt években jelentősen átalakultak a helyi önkormányzati szerepek az új jogszabályi környezetnek és a helyi közfeladati kör változásának következményeként. Ennek eredménye, hogy ma már másképp kell gondolnunk a magyar helyi önkormányzatokra, mint korábban. A decentralizáció új értelmet vett.

A változások az új önkormányzati törvény (továbbiakban: Möt^v)⁴ elfogadásával kezdődtek, amely számos korábbi feladatot központi kormányzati hatáskörbe utalt, azaz csökkentek az önkormányzati feladatok. Túlmenően ezen a megmaradókkal kapcsolatos felelősségi köröket is a korábbitól eltérően osztották meg. Így a hulladékgazdálkodás területén 2012 után számos alkalommal módosult a szabályozás,⁵ amely során a helyi önkormányzatok elvesztették korábbi ármegállapító hatáskörüket, és egy zárt szolgáltatási struktúra alakult ki, melynek legfőbb szereplője az állami tulajdonú Nemzeti Hulladékgazdálkodási Koordináló és Vagyonkezelő Zrt. lett, ezzel biztosítva az egész országra kiterjedő egységes árszabályozást és számlázást. A települések szerepe viszonylag kiüresedett, de fogyasztóvédelmi szempontból a lakossági panaszok náluk is lecsapódtak, mint ahogy a 2. *ábra* is mutatja ezt a számlázás tekintetében, mikor is a válaszadók 64%-a szerint állandóan vagy időszakosan nagy késés tapasztalható.

2. ábra. A lakosság számára a hulladékkezelési közszolgáltatás számlázása hogyan váltosul meg a településen?

Forrás: önkormányzati felmérés, 2018 alapján, a szerzők

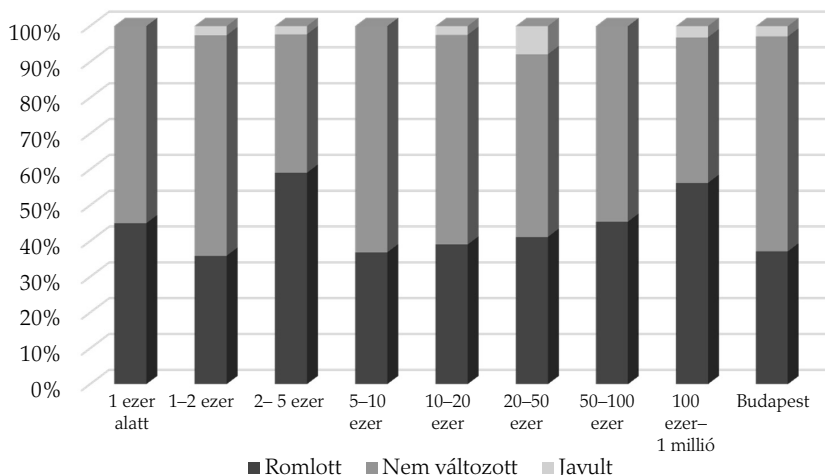
Sok más egyéb szabályozási, közfeladat-ellátási változásban kimutathatók az állami és az alsóbb szintű kormányzatok közötti hangsúlyok központi szint felé való eltolódása. Így a víziközmű szolgáltatás államosításával lényegesen megváltozott az ágazati szabályozás egy további fontos helyi önkormányzati szervezésű szolgáltatási területeken (Horváth–Péteri, 2013.). Alapvetően egyfelől a magánszektor kiszorításáról van szó a közfeladat ellátásából, másfelől az önkormányzati tulajdonosi szerepek átértékeléséről, melynek ára sokszor a döntési (szerződés-kötési, ár-megállapítási, szolgáltatás-szervezési) jogkörök korlátozása. A jelenség érdekessége, hogy önmagában az egyes változtatások racionális közfeladat-ellátási megoldásnak mondhatóak, ugyanakkor együttesen, a helyi közfeladatok szinte valamennyi részére kiterjeszkedő és azok finanszírozását is érintő szabályozások jelentősen tovább csökkentették a helyi önkormányzatok érdemi szerepét.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ezeknek az átalakításoknak fogyasztói céljai sokkal kevésbé voltak. A vállalati erőforrások átcsoportosítása, a tulajdoni szerkezet átalakítása sokkal nagyobb motivációt jelentett. E körülmények mutatják egyben vizsgálódásunk értelmezési tartományának határait.

Az alábbiakban további, egyes humán közszolgáltatások minőségére vonatkozó adattáblákat láthatunk. A kutatás hipotéziseként azt állítottuk, hogy a feladatfinanszírozás kevésbé fogyasztóbarát, mely a közszolgáltatásokkal való elégedettséggel, a minőség javulásával mérhető. Az új finanszírozási forma bevezetésével a közszolgáltatások minőségének egységesítését, javítását és az alulfinanszírozottság megszüntetését tűzte ki célul a kormány. Megállapítható, hogy a vizsgált 7 közszolgáltatás esetében – ahol talán a legnagyobb a la-

kosság érintettsége – a válaszadók szerint leginkább romlott, de legalábbis nem javult a közszolgáltatás minősége a nagy átalakítás utáni többéves időszak személyes tapasztalatai alapján.

3. ábra. Az óvodai közszolgáltatás minőségének megítélése településkategóriák szerint

Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

Az alapfokú oktatási feladatellátás centralizálásával, a helyi önkormányzatoknál csupán az óvodai és bölcsődei közszolgáltatások megszervezése maradt. Az óvodai ellátás megszervezése minden olyan településen kötelező, ahol legalább nyolc óvodáskorú gyermek él, továbbá, ha a szülők ezt igénylik. A bölcsődei szolgáltatást minden 10 000 fő lakónépességet meghaladó településen köteles az önkormányzat megszervezni, míg a többi számára csak fakultatív.⁶

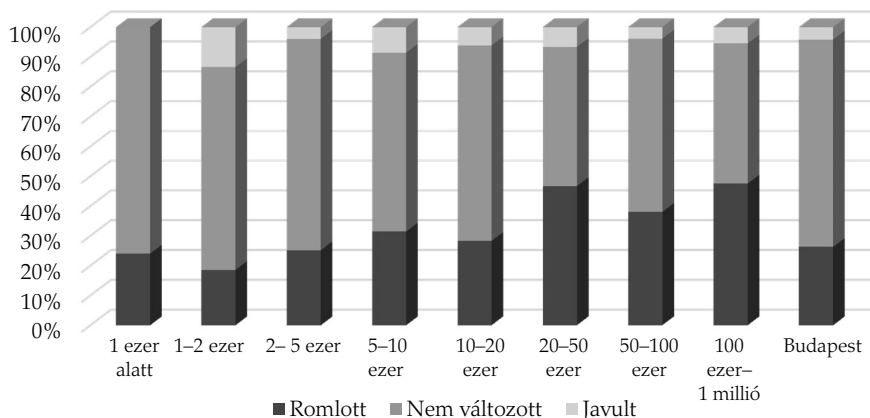
A feladat volumenét mutatja, hogy KIR-STAT 2017-es adatai alapján az országban összesen 2191 településen 4694 feladatellátási helyen nyújtották az óvodai ellátást, amely a lakosság érintettségét jól tükrözi (KJ 1, 2018: 53.). A lakossági megkérdezés eredményei mind az óvodák, mind a bölcsődék esetében azt mutatják, hogy az ellátás színvonala az elmúlt években romlott vagy nem változott. Különösen érdekes kiemelni, hogy az óvodák esetében a 2-5 ezer, míg bölcsődék esetében a 2 ezer fő alatti lakosságszámú településeken éreztek leginkább romlást.

A két közszolgáltatás esetében közel azonos okokra vezethetők vissza a rossz eredmények. Egyfelől a férőhely-kihasználtság különbségeiből fakadó bevételkiesés a községi intézményeknél jelentős, így a legkisebb településeken ezért nem éreznek javulást. Másrészt a jelenlegi finanszírozási rendszer a forrásmaximalizáció miatt a lehetséges csoportlétszámok teljes feltöltésére ösztönzi az

intézményeket, amely a szakmai oldal hátrányára válhat, s a szülők úgy érzik, hogy kevesebb figyelem jut gyermekeikre. A szabályozás tehát az intézmények anyagi érdekét szembe helyezi a minőségi paraméterekkel. E mellett probléma az is, hogy a látványosabb felújításokat is finanszírozni tudó felhalmozási célú források elsősorban pályázati úton érhetők el, amely nagyban a fenntartók anyagi helyzetétől is függ. Ráadásul az elmúlt években a szolgáltatások iránti igény nőtt, mely a csoportok túltelítettségéhez és az óvodapedagógusok, gondozók részleges hiányához is vezetett. Ez utóbbi szakemberhiány jelenti talán a legnagyobb gondot a rendszerben (KJ 1, 2018: 48.). Egy tapasztaltabb munkaező átlagos bére sokkal magasabb, mint egy pályakezdőé, amelyet nem engedhet meg minden település magának. Mindez azt eredményezheti, hogy a tapasztaltabb szakemberek, akik a szociálisan érzékenyebb gyermekek nevelésében jobban tudnának segíteni, nem maradnak az adott kistélepülésen, mert a jobb anyagi helyzetben lévő önkormányzatok vonzóbb ajánlatot tudnak tenni számukra. Érdekesség, hogy 20–50 ezer lakosságú települések kategóriában egymás mellett érzi a megkérdezettek egy-egy része, hogy romlott és kismértékben javult is az óvodai szolgáltatás, amely azzal magyarázható, hogy a városokon belül jelentős minőségi és hozzáférési különbségek vannak. A privilegiált helyzetben lévő, felújított óvodák iránt érezhetően nagyobb az igény, amelyek maximális kapacitáson üzemelnek, míg tipikusan a lakótelepi, fel nem újított intézmények kisebb csoportlétszámmal működnek.

A lakossági felmérés szerint a városok többségében az önkormányzati fenntartású intézmények mellett egyházi és alapítványi fenntartású intézmények is működnek, amelyet a megkérdezettek infrastrukturálisan jobban ellátottnak ítélték meg.

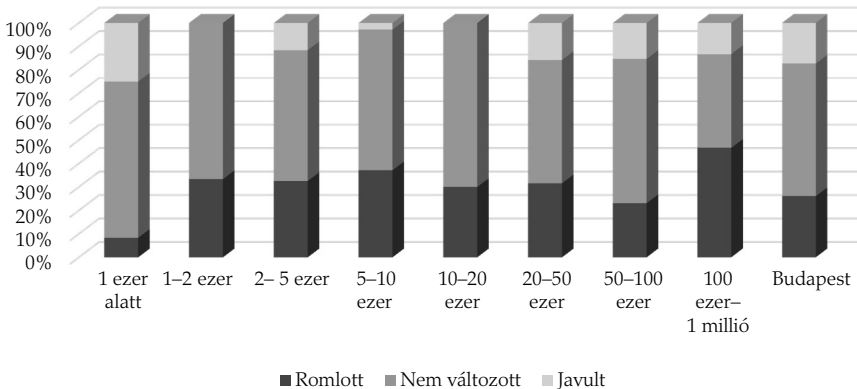
4. ábra. A közművelődési közszolgáltatás minőségének megítélése településkategóriák szerint

Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

A közművelődési szolgáltatások igénybevételének lehetősége egyik fontos eleme az élhető településeknek, a lakosság szabadidejének megfelelő eltöltésének. Bár az elmúlt években a közművelődési szolgáltatásokra nyújtott források nagysága nőtt, azok jellemzően pályázati típusúak, melyből nem egyenlően részesültek a települések. Így az állami normatíva mellett azon múlik a szolgáltatás minősége, hogy az adott önkormányzat mennyit tud saját forrásból melléteni. A diagramból jól látható, hogy a megkérdezettek közül a legkisebb településeken élők érezték leginkább azt, hogy romlott vagy nem javult a szolgáltatás színvonala, amely egybevág azzal, hogy az 1000 fő alatti településeken a finanszírozás 50%-os működési hiányt jelent, azaz a felét finanszírozza csak az állam. Bár a nagyobb településeknél az arány még magasabb is lehet, de az adóerő-képesség alapján keletkező többlet ezt némiképp kompenzálja. A rendszer másik problémája a minőségfejlesztés hatékonysága, melyet jól mutat, hogy 2017-ben csupán 55 minősített önálló költségvetési közművelődési intézmény működött az országban.

5. ábra. A szociális étkeztetés minőségének megítélése településkategóriák szerint

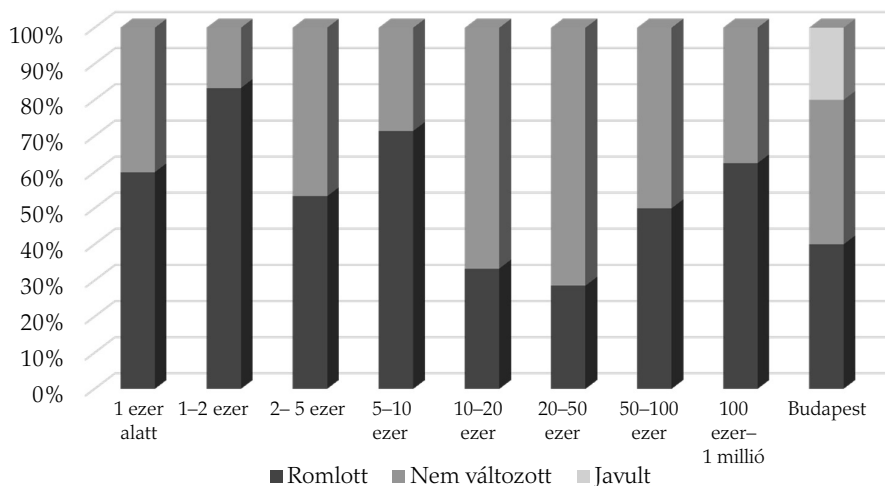
Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

A szociális étkeztetés biztosításáról minden önkormányzatnak kötelessége gondoskodni, amennyiben ellátásra jogosult lakossal rendelkezik. A lakossági felmérés szerint a közszolgáltatás minőségében jelentős javulást nem érzékeltek a megkérdezettek, inkább a stagnálás és a romlás érzékelhető. Különösen az 1-2 ezer és a 10-20 ezer közötti lakosságszámú települések esetében (5. ábra).

Az ellátás sajátossága, hogy a finanszírozásban az állami normatíva mellett megjelenik az ellátott térítési díja. Az állami normatíva 2018-ban 220 forint/nap/fő volt, könnyen beláthatjuk, hogy önkormányzati kiegészítés, illetve térítési díj nélkül nem sokra elegendő, nincs tekintettel az előállítás, szállítás valós költségeire, illetve arra sem, hogy pont egy szociálisan érzékeny társa-

dalmi réteg ellátásáról van szó, akiktől nehezen várható magasabb összegű hozzájárulás. A támogatás tehát nem tesz különbséget a település mérete és adóerő-képessége között. A minőségi romlás érzékelésében egy újonnan megjelenő gyakorlat is szerepet játszhat, miszerint egyre több településen működtetnek népkonyhát szociális étkeztetés helyett. Az előbbire ugyanis sokkal enyhébb minőségi követelmények vonatkoznak, így az alapanyagokkal jobban tudnak „játszani”, mint a másik esetben. Tovább árnyalja a problémát az önkormányzati gyakorlat, hogy magán szereplőkkel oldják meg az étkeztetés biztosítását, amelyeknél adott esetben sok panasz érkezik a szolgáltatóra, akik nem feltétlenül tekintik igazi piaci szolgáltatásnak a szociális étkeztetést (KJ 1, 2018: 114.).

6. ábra. Az idősek nappali ellátás minőségének megítélése településkategóriák szerint

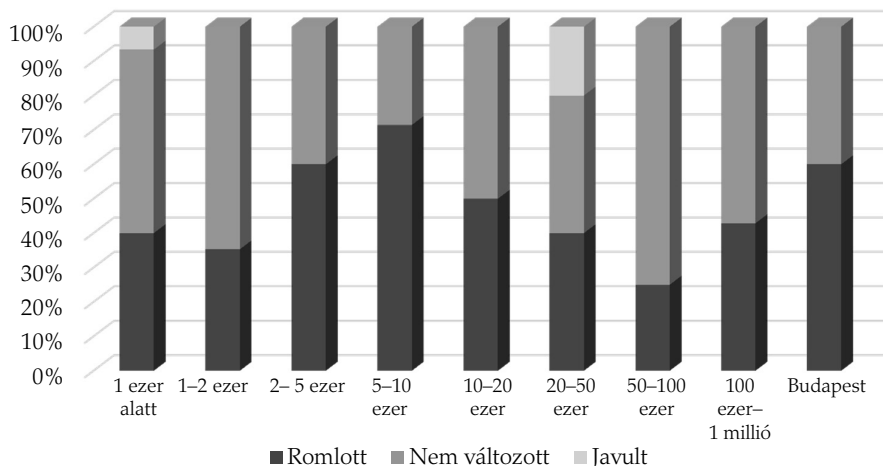

Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján a szerzők

A szociális alapszolgáltatások másik formája az idősek nappali ellátása, amelyet minden olyan települési önkormányzat köteles biztosítani, amelynek területén legalább háromezer fő él, ugyanakkor az előregedő társadalmi folyamatokra tekintettel a kisebb településeknél is fokozottan jelentkezik az igény (Fónai, 2014: 320.). A megkérdezettek válaszából kiderül, hogy a minőségi javulás szinte egyáltalán nem volt megfigyelhető a szolgáltatás terén, csupán a fővárosban volt érzékelhető. Az okok itt is a finanszírozásban és az elavult infrastruktúrában keresendők. Az állam által nyújtott támogatás a kiadások csak egy részét fedezi, az önkormányzati felmérés szerint volt ahol ez az arány kevesebb, mint 14% volt, de sehol sem érte el a 40%-ot (Javaslat, 2018: 142.). Így az önkormányzatok szűkös keretei, s az ellátottak térítési díja gátat szab a mi-

nősegi javulásnak. Ugyanakkor ezen közszolgáltatás esetében nagyon fontos szerepe van az intézményi infrastruktúrának, a különböző programoknak. A romlást legkisebb mértékben 10-50 ezer lakosságú településeken, jellemzően a közepes magyar városokban érzékelték.

7. ábra. A házi segítségnyújtás minőségének megítélése településkategóriák szerint

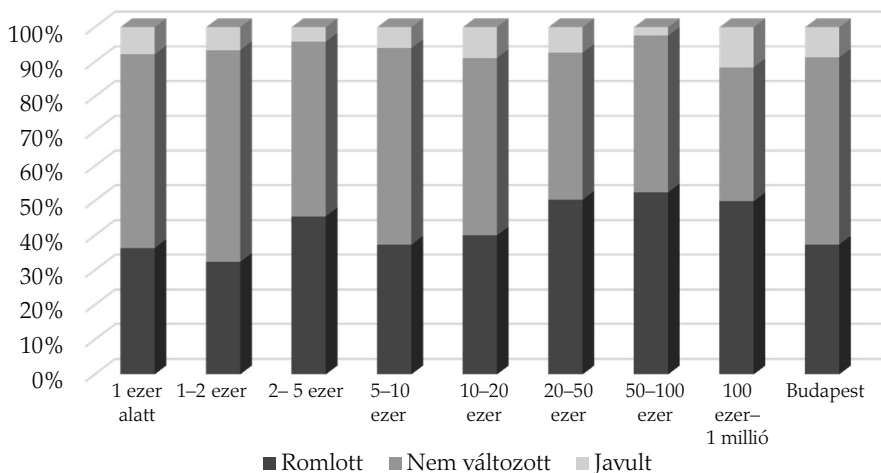

Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

A szociális alapszolgáltatások közül nagyságrendjét tekintve kiemelendő a házi segítségnyújtás intézménye is, amelyet 2018-ban egy-egy munkanapon átlagosan 83 ezer fő vett igénybe, mely létszám a második legnagyobb ellátotti kört jelenti a szociális étkeztetés után.⁷ A lakossági vélemények (7. ábra) a többi szociális ellátási formához viszonyítva nagyon hasonlóak, ahogyan a finanszírozás is nagyon hasonló képet mutat. Önkormányzati támogatás nélkül nem tudnak az intézmények működni a jogszabály által meghatározott minimumfeltételeknek megfelelően. A MÁK adatai szerint országosan a kisebb településeken a működési költségeknek átlagosan a felét, míg a 40 ezer fő feletti településeken több mint 80%-át a települések saját forrásaiból biztosítják (Javaslat, 2018: 134.). E szakterületen is komoly gondokat okoz a munkaerőhiány az önkormányzati felmérés adatai alapján. Az önkormányzatok egy nagyobb része ezt a közmunkaprogramban foglalkoztatottakkal kívánta orvosolni, mivel a szociális segítség feladatai elláthatók e formában, csupán a személyes gondozáshoz szükséges szakképzett személyzet. Így a minőség stagnálásában, romlásában e megoldásnak is szerepe lehet. Csupán a 20-50 ezer lakosságú települések esetében érezhető javulás, mely talán annak köszönhető, hogy e kategóriában a minimumszint felett plusz szolgáltatásokat is kínálnak saját forrásból a fenntartók.

A szolgáltatásszervezési változásoknak ezúttal is csak a fogyasztói szempontjáról mondhatjuk vizsgálatunk keretei között, hogy kevésbé áll előtérben. Az államháztartáson kívüli megoldások súlyának és szerepének átalakítása ugyanolyan vagy nagyobb horderejű motívuma lehetett az átalakításoknak (Hoffman, 2016: 350–351.), ezért hatékonyságról általános értelemben még nem feltétlenül beszélhetünk amiatt, mert az igénybe vevők érdekeltisége hátrébb sorolódott.

8. ábra. A helyi közparkok és játszótérek fenntartásának minőségi megítélése településkategóriák szerint

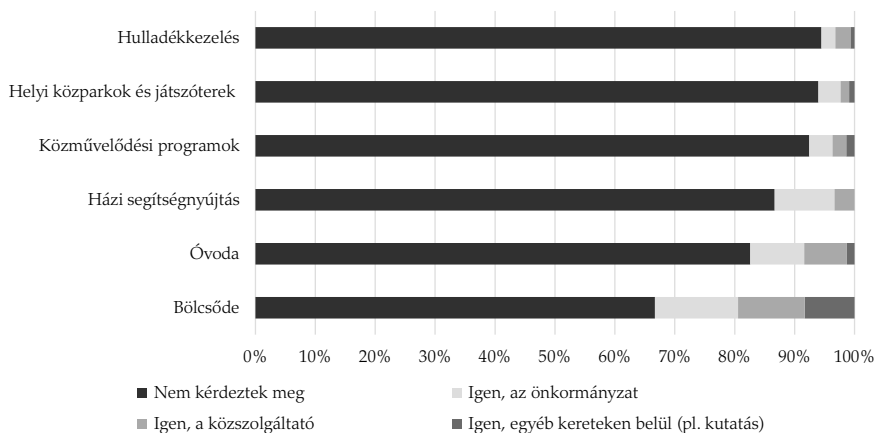
Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

A lakosság közérzetére, a település élhetőségére vonatkozóan a közművelődési feladatok mellett a helyi közparkok, játszótérek, zöldterületek megfelelő biztosításának fontos szerepe van. A közterületek megfelelő fenntartása minden önkormányzat kötelező feladata. A lakossági felmérés alapján a megkérdezettek 42%-a úgy érzi, hogy romlott, míg 51%-a szerint nem változott minőségileg a zöldterületek fenntartása az elmúlt években.

Mindezek mögött jelentős finanszírozási problémák húzódnak meg. Mind a költségvetési adatokból, mint az önkormányzati felmérésből az derül ki, hogy a kisvárosok esetében a zöldfelület fenntartására kapott összeg jelentősen alultervezett a valós költségekhez képest. Ennek több oka van, egyfelől a kisebb városok az adóerő-képesség miatt nem részesülnek teljes támogatási összegben, másfelől városi minőségű igények merülnek fel a közterületek fenntartásában, melyek magasabb költséggel járnak. Így általános megoldássá vált – a többi településkategória esetében is –, hogy közfoglalkoztatottakat alkalmaz-

nak a közterületek fenntartására. A közepes és nagyvárosok esetében a finanszírozás még rosszabb, jellemzően nem is kapnak hozzá állami forrást a magas adóerő-képességük miatti beszámításra tekintettel. A minimális szintű javulás a különféle uniós forrásból megvalósuló fejlesztéseknek köszönhető. Egyedül a kistelepülések esetében tapasztalható finanszírozási szempontból, hogy a normatíva épp elegendő a minimális feladatok elvégzéséhez. Ugyanakkor a kisebb településeken is egyre inkább nő a szebb környezet iránti igény, de a fejlesztésekre nem nyújt fedezetet a forrás.

9. ábra. Az utóbbi 5 évben kérdezték az alábbi közszolgáltatásokkal kapcsolatos elégedettségeről?

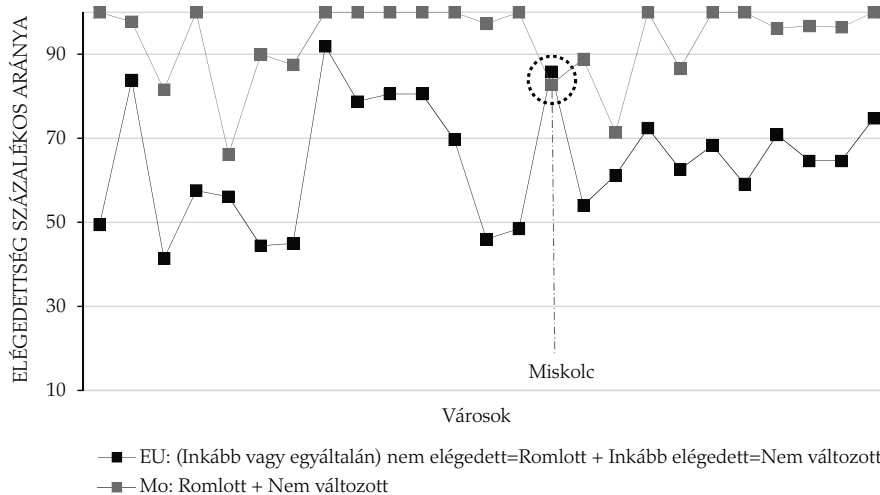
Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

Mint az előzőekben láthattuk a lakossági vélemények szerint a vizsgált közszolgáltatások minősége az utóbbi években elenyésző mértékben nőtt, legtöbb esetben stagnált, vagy rosszabb esetben még romlott is. Bár ennek jellemzően finanszírozási oka van, érdemes azt is megvizsgálni, hogy egyáltalán mennyire fogyasztóbarát, minőségorientált a szolgáltatásszervezés. A 9. sz. ábrán a lakossági kérdőíves felmérés azon kérdésére adott válaszok láthatók, hogy az elmúlt öt évben kíváncsi volt-e bárki a lakosság közszolgáltatásokkal való elégedettségére. Talán nem meglepő az eredmény, amely szerint jellemzően sem az önkormányzat, sem a közszolgáltató nem mérte fel a területén élők elégedettségét. Ha azt vizsgáljuk, hogy hol kérdezték meg inkább a lakosokat, akkor azt láthatjuk, hogy a kisebb településkategóriáknál ez a szám magasabb volt, tehát a település méretével egyre távolabb kerül a fogyasztó a szolgáltatás szervezőjétől. Nagyon hasonló eredményeket mutat a lakosság helyi döntésekbe történő bevonása is (1. melléklet), miszerint a nagyobb településkategóriákban egyre kevésbé érzik azt a lakosok, hogy bevonják őket a helyi döntések meghozatalába.

ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A következőkben az európai bizottsági „Quality of Life in European Cities” című felmérés adatai alapján össze is vetettük a magyarországi településekre vonatkozó eredmények egy részét a nemzetközi tendenciákkal. A bizottság kérdései elsősorban a város „élhetőségére” irányultak különböző területeken, ezért a magyarországi kutatásunk köréből is ezen igény kielégítését célzó közszolgáltatásokat vettük az összehasonlítás alapjául. Ilyen módon három fő területet vizsgáltunk: közparkok/zöld területek állapota; közművelődés/kulturális létesítmények szolgáltatásai; hatósági szolgáltatások hatékonysága.

10. ábra. Zöld területek állapotával való elégedettség százalékos aránya 300 ezer fő alatti lakosságszámú európai városokban 2015-ben

Forrás: EC, 2010; EC, 2013 és EC, 2016, valamint lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

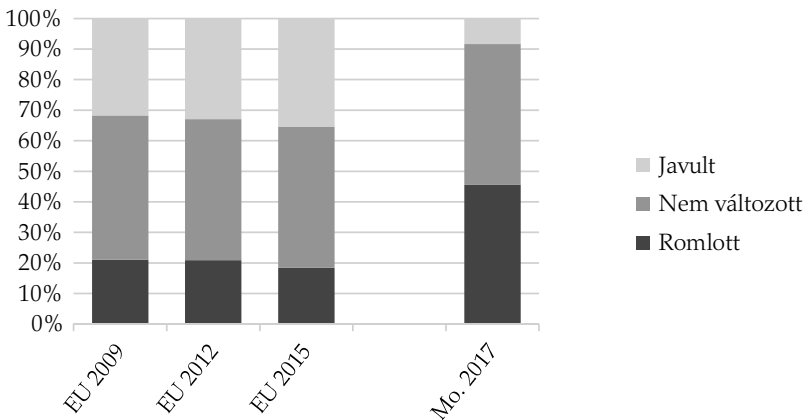
A bizottsági felmérésben vizsgált 79 város közül a 300 ezer fő alatti lakosságszámú városok (mintegy 25 város)⁸ adatait dolgoztuk fel, mivel ezek tekinthetők összehasonlítható mintának a legnagyobb, illetve legkiterjedtebb közszolgáltatási funkcióval rendelkező magyar településekkel. Méretük, illetve feladatkörük alapján a megyei jogú városok, illetve a 100 ezer fő feletti lakosságszámú budapesti kerületek képezték az összehasonlító vizsgálat magyarországi bázisát (lakossági felmérés, 2017 adataiból). A nemzetközi felmérés településenként is reprezentatív; az Európai Bizottság nevében kezdeményezett telefonos interjú útján minden városban 500 lakost anyanyelvükön kérdeztek meg, eltérő társadalmi és demográfiai csoportokból válogatva. A ma-

gyarországi felmérés összességében, a kiválasztott településcsoportra nézve tekinthető reprezentatívnak.

Bár a magyar településeket érintő kérdésfeltevések alapvetően a közszolgáltatások minőségének változására irányultak, az ezekre adott lakossági válaszokból is le lehet vonni a lekérdezéskori elégedettségi állapotra vonatkozó megfelelő következtetéseket, amelyek így összehasonlíthatóak lesznek a bizottsági interjúk eredményeivel. (A nemzetközi és a hazai eredmények megfeleltetési rendszerét alább az egyes ábráknál mutatjuk.) A zöldterületek állapotával való lakossági elégedettség összevetésének eredményét a 10. ábra mutatja.

A magyar kérdőívектől némileg eltérően, az európai bizottsági lekérdezés nem kifejezetten a közparkokra irányul, ugyanakkor a megkérdezettek nézőpontjából a fókuszált lakossági igény mindkét esetben a város zöldterülettel való ellátottsága, illetve annak minősége. A magyarországi nagyvárosok körében a megkérdezettek 45,5%-a úgy érzi úgy, hogy romlott, míg 46%-a szerint nem változott minőségileg a zöldterületek fenntartása az elmúlt években. A nemzetközi felmérés eredményei ezzel ellentétes tendenciát mutatnak.

11. ábra. Zöldterületek állapotával való elégedettség nemzetközi összehasonlítása

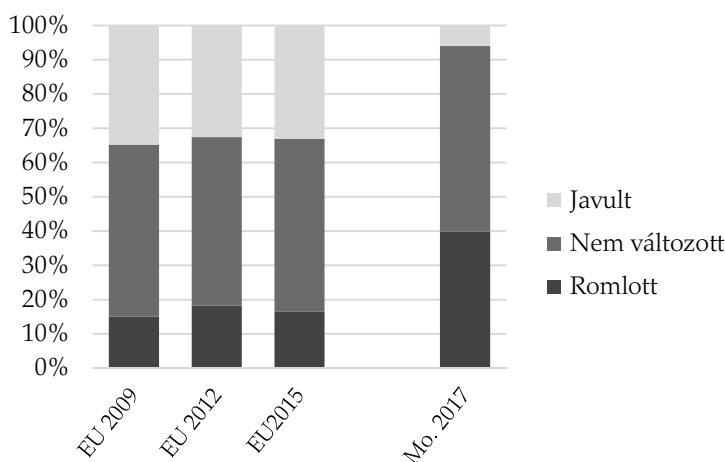
Magyarázat: a magyarországi felmérések esetében háromfokozatú, míg az európai bizottsági lekérdezésnél négyfokozatú skálán volt lehetőség a válasz megjelölésére. Ez utóbbit az alábbiak szerint feleltettük meg a magyarországi lekérdezés kategóriáinak: a közszolgáltatás minősége 1) Romlott = inkább nem elégedett + egyáltalán nem elégedett; 2) Nem változott = inkább elégedett; 3) Javult = nagyon elégedett.

Forrás: EC, 2010; EC, 2013 és EC, 2016, valamint lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

Az adatokat érdemes városokra lebontva is megnézni (figyelembe véve természetesen, hogy csak a nemzetközi felmérés tekinthető városonként is teljes

mértékben reprezentatívnak). Bár az elégedettségi arányok – földrajzi elhelyezkedés, gazdasági fejlettségi szint, természeti adottságok stb. függvényében – a magyar, illetve a nemzetközi településcsoporton belül is erős eltéréseket mutatnak, a zöldfelületek esetében mégis jól látszik, hogy az európai városokban érzékelhetően magasabb a közszolgáltatással nagyon elégedett lakosok aránya és alacsonyabb azoké, akik mérsékelten vagy egyértelműen nem elégedettek. (Látható az is a 10. ábrán, hogy a két felmérés közös elemét képező Miskolc város esetében közel azonos az eredmény.) Hasonló eredményt látunk a kulturális létesítmények szolgáltatásaival való elégedettség összevetésénél is.

12. ábra. Kulturális létesítmények szolgáltatásaival való elégedettség nemzetközi összehasonlítása

Magyarázat: a magyarországi felmérések esetében háromfokozatú, míg az európai bizottsági lekérdezésnél négyfokozatú skálán volt lehetőség a válasz megjelölésére. Ez utóbbit az alábbiak szerint feleltettük meg a magyarországi lekérdezés kategóriáinak: a közszolgáltatás minősége 1) Romlott = inkább nem elégedett + egyáltalán nem elégedett; 2) Nem változott = inkább elégedett; 3) Javult = nagyon elégedett.

Forrás: EC, 2010; EC, 2013 és EC, 2016, valamint lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

A kulturális létesítmények esetében az európai bizottsági felmérés a koncerttermek, színházak, múzeumok és könyvtárak szolgáltatásaival való elégedettségre irányul, amelyik – tekintve, hogy e létesítmények nagyobb részének működtetésében vagy legalábbis a szükséges feltételek biztosításában a helyi önkormányzat jellemzően más városokban is szerepet vállal – összehasonlítható a magyar kérdőív szerinti közművelődési szolgáltatásokkal (példaként a

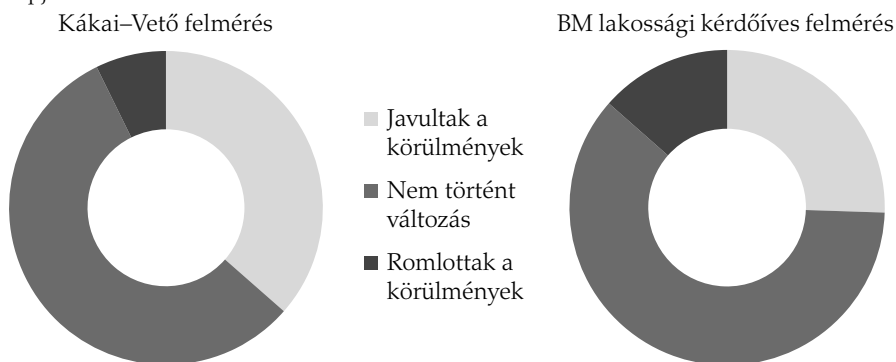
magyar kérdőív is ugyanezt az intézményi kört említi). A vizsgált magyarországi városokban a megkérdezettek 40%-a érzi úgy, hogy romlott, míg 54%-a szerint nem változott a közművelődési szolgáltatások minősége az elmúlt években (12. ábra).

A nemzetközi felmérés ugyanazon módszerrel, kérdésekkel és lakossági csoporttal lekérdezett adatai 2009, 2012 és 2015 évekből is rendelkezésünkre állnak, így a lakossági elégedettség változásának dinamikáját nemzetközi szinten is meg tudjuk határozni. A zöldterületek állapota esetében az összesített elégedettségi átlag 2009 és 2015 között 4,62%-kal nőtt és e növekedés a „nagyon elégedettek” aránya emelkedésének tudható be (az „inkább elégedett” kategória gyakorlatilag nem változott), ami egyértelműen pozitív eltérést mutat a magyarországi tendenciáktól.

A kulturális létesítmények szolgáltatásainál a nemzetközi elégedettségi arányok alakulása alapvetően szintén pozitív, igaz, nem olyan egyenletes mértékű, mint a zöldterületek esetében. A 10. ábra szerint az összesített elégedettségi átlag 2009 és 2015 között nagyjából konstans, csekély mértékű negatív kilengést mutatva 2012-ben, amely viszont 2015-re már visszafelé fordul. Ugyanakkor az egyes városokat nézve az elégedettségi változás „kilengése” nagyobb mértékű, mint a közparkok esetében. Miskolc számai csökkenő tendenciát mutatnak.

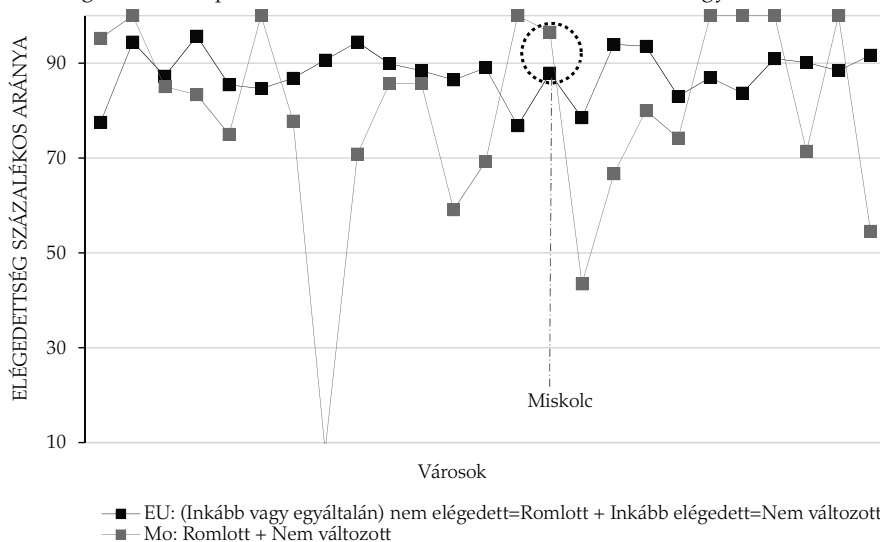
A hatósági szolgáltatások megítélése kedvezőbb a vizsgált magyar város-csoport válaszadói körében, mint az előző két közszolgáltatásnál. Összhangban van mindez Kákai és Vető megállapításával, amely szerint a hatósági ügyintézés az egyetlen olyan terület, ahol az önkormányzati feladatellátás 2013-as átszervezésének mérlege pozitív (Kákai–Vető, 2019: 33.). A két felmérés eredményének összevetését a 13. ábra mutatja.

13. ábra. Hatósági szolgáltatásokkal való elégedettség két magyarországi felmérés alapján

Forrás: lakossági felmérés, 2017 és Kákai–Vető, 2019 alapján, a szerzők

14. ábra. Hatósági szolgáltatások hatékonyságával való elégedettség a 300 ezer fő alatti lakosságú európai városokban 2015-ben – összehasonlítás magyar adatokkal

Forrás: EC, 2010; EC, 2013 és EC, 2016, valamint lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

A hatósági szolgáltatások magyarországi elégedettségi eredményeinél a nemzetközi adatokhoz viszonyítva sem látható olyanfajta egyértelműen negatív eltérés, mint ezt a zöldfelületek és a kulturális létesítmények esetében tapasztalhattuk (14. ábra). (Hozzá kell tennünk, a magyar felmérés kifejezetten az önkormányzati feladatkörben lévő hatósági ügyintézésre fókuszált, míg a nemzetközi általában a településen elérhető hatósági szolgáltatásra.)

KÖVETKEZTETÉSEK

Kákai László és Vető Balázs 2019-es tanulmánya a hazai önkormányzati változásokat a centralizációval ellenpontozva vizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy lakossági vélemények szerint a központi szervezéssel az ellátások nem kerültek jobb kezekbe. A mi vizsgálatunk fókuszában nem a kifejezetten „átszervezett” szolgáltatások álltak, hanem a kizárólag pénzügyi eszközök útján központosított feladatokat vettük alapul. E, „helyben hagyott” funkciókörök tekintetében sem látszik, hogy a változás érzékelhető pozitív hatással járt volna az ellátás színvonalára nézve. Inkább az ilyesmit nem érzékelő válaszok vannak minden vizsgált témát illetően túlnyomó többségben.

Nemzetközi összehasonlításban az derült ki, hogy a közösségi elégedettség alacsony szintje nem sorsszerű, sem az Európai Unió összes, sem pedig a Magyarországhoz hasonló fejlettségű országai körében, vélhetően ezért, hogy a konkrét eredmények magyarázata tekintetében belső magyarázó okok mindeképpen szerepet játszanak.

Fogyasztói szempontból összességében érdemben nem igazolható, miszerint a helyi önkormányzati rendszer átalakítása után jobb lenne a feladatellátás színvonala. A közszolgáltatások szervezésének társadalmi eredményessége bizonytalannal nem javult, sőt, az adatok szerint mindenféle összevetésben jellemzően romlott.

Nem következik ebből azonban, hogy maga a centralizálás idejét tekintve „elhamarkodottnak”, célját illetően „értelmetlennek”, netán kivitelezésére figyelemmel „elhibázottnak” lenne minősíthető. Mindez ugyanis az átalakítási szándék motiváltságától függ. Ha a fogyasztói igények kielégítésétől eltérően a szándék elsődlegesen az érdekeltségi viszonyok átalakítása, az irányítási rendszer megváltoztatása, a hálózatos szolgáltatások esetében az üzleti eredmény átcsoportosítása és a tulajdoni hányadok kivásárlása volt – akkor a költségvetési rendelkezési jogok új keretek között való értelmezése, redisztribúciója, akár hatékonyak is nevezhetők.

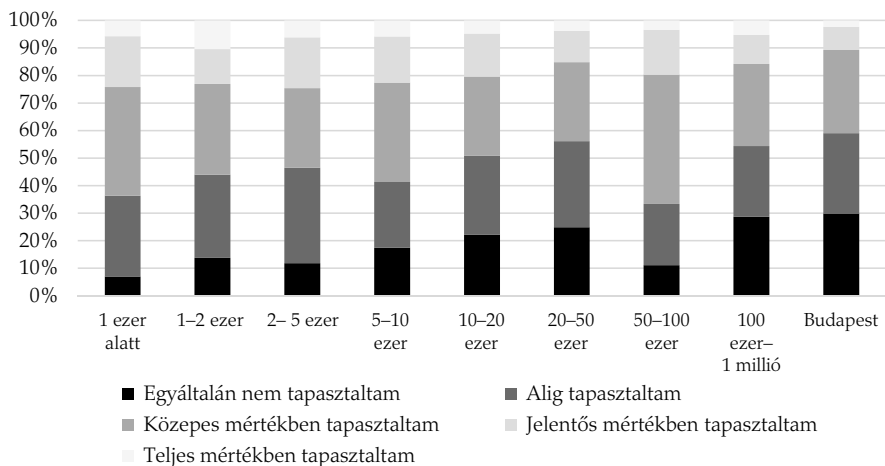
Egyébiránt a működőképesség fennállt, a tényleges átszervezési motivációk és célok pedig a döntés elfogadtatásakor kimondatlanul maradnak. Éppen úgy, miként azt a tanulmányunk mottójául választott életkép oly egyszerűen összefoglalja.

Így nézve adataink értelmezése hozzáadott értéket jelent a korábbi felfogásokhoz képest, amelyek a változást a magyar decentralizáció kudarcaként (Pálné, 2016), a centralizáció tarolásaként (Gajduscheck, 2012., Horváth M., 2012), avagy az önkormányzati politika 2010–2012-es fordulatán átívelő sodródásaként (Kákai–Vető, 2019) fogták föl. A kétségkívül nem fölösleges múltba nézés mellett azonban egy immár csaknem évtizedes gyakorlat működési praktikájának értékelése joggal és okkal kerülhet ugyancsak az elemző figyelem előterébe.

Jelen tanulmány alapján erről azt állapíthatjuk meg, hogy a helyi önkormányzati rendszeren belüli centralizációs változást, továbbá az ebben megnyilvánuló központosítás módját illetően a közösségi fogyasztói szempontok érvényesülése semmiképpen sem erősödött, inkább kifejezetten romlott. Az is igazolható, hogy a nemzetközi összehasonlítás nem mutat hasonló trendet, tehát ennek az értékvesztésnek az okai belső körülményekből származnak. Bizonytalannal nem zárható ki ennek a hatásnak a – mi kutatásunk vállalási keretein már túlmutató – magyarázatai során, a jó előre megfontolt szakpolitikai számítás, azaz más gazdasági előny választásának vagy az erőforrások újraelosztásának szempontja.

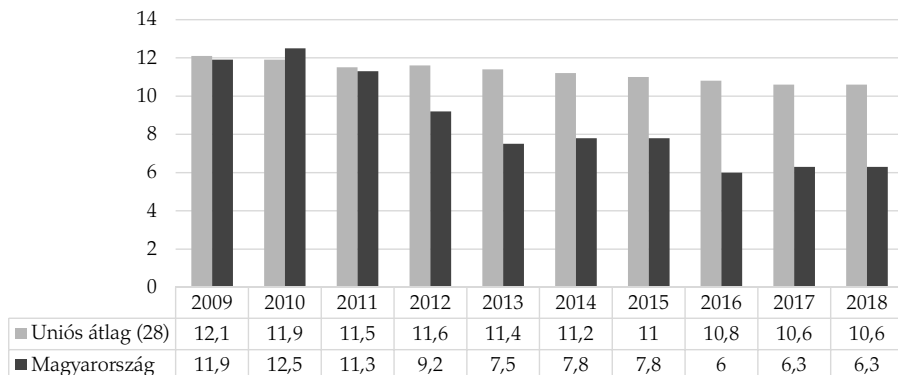
MELLÉKLET

1. melléklet. A lakosok bevonása a döntésekbe. Milyen mértékben tapasztalta ezt az önkormányzat munkájával kapcsolatban?

Forrás: lakossági felmérés, 2017 alapján, a szerzők

2. melléklet. Helyi kiadások alakulása a GDP%-os arányában 2009–2018 között

Forrás: az Eurostat (2018) adatai alapján, a szerzők

JEGYZETEK

¹ Az adatok rendelkezésre bocsátásáért köszönettel tartozunk Cserneczky Tamásnak, a KÖFOP-2.3.4-VEKOP-15-2016-00002 Helyi Versenyképesség-fejlesztési Kutatási Program, 1-3. célterület szakmai koordinátorának és a Belügyminisztérium Önkormányzati Államtitkárságának.

- ² Ezzel régi reminiscenciákat (Vági, 1982) ébresztve.
- ³ Lásd erről és összefüggéseiről ágazatonként: Horváth–Bartha, 2016.
- ⁴ Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény.
- ⁵ Lásd a hulladékról szóló 2012. évi CLXXXV. törvény módosításait.
- ⁶ Egy 2017-es módosítás alapján 2020-ra minden olyan településen biztosítani kell e szolgáltatást, ahol a 3 év alattiak létszáma eléri a 40 főt, vagy ahol azt legalább 5 gyermek vonatkozásában a szülők kérik.
- ⁷ Az Igénybevevői Nyilvántartás (KENYSZI, TEVADMIN) adatai szerint.
- ⁸ 2015-ben az alábbi 25 város: Aalborg (DK), Braga (PT), Bialystok (PL), Bordeaux (FR), Burgasz (BG), Genf (CH), Groningen (NL), Irakleio (GR), Kassa (SK), Lefkosia (CY), Liege (BE), Lille (FR), Ljubljana (SI), Luxembourg (LU), Miskolc (HU), Newcastle (GB), Ostrava (CZ), Oulu (FI), Oviedo (ES), Piatra Neamt (RO), Rennes (FR), Reykjavik (IS), Rostock (DE), Strasbourg (FR), Verona (IT). 2009-ben és 2012-ben Genf és Reykjavik felmérésére nem került sor.

IRODALOM

- Bailey, J. Stephen (1999): *Local Government Economics: Principles and Practice*. Macmillan Press, Houndmills.
- Bordás Péter (2015): Határtalan hatások a pénzügyi decentralizációban – A forrásszabályozási rendszer értékelése településkategóriák alapján. *Miskolci Jogi Szemle*, X. évfolyam, 2015. 1. szám, 129–147.
- Bordás Péter (2019): *Miből vagy mire? Vízválasztó az önkormányzati finanszírozásban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- EC (2010) European Commission: Flash Eurobarometer 277 – Perception survey on quality of life in European cities. http://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S764_277_A_B_C_D
- EC (2013) European Commission: Flash Eurobarometer 366 – Quality of Life in European Cities. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/FLASH/surveyKy/1035>
- EC (2016) European Commission: Flash Eurobarometer 366 – Quality of Life in European Cities. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/FLASH/surveyKy/2070>
- Eurostat (2018): Government revenue, expenditure and main aggregates 2009–2018, Elérhető: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- Fónai Mihály (2015): Empirikus szociológiai felmérések a területi közszolgáltatások témakörében In: Horváth M. Tamás (szerk.): *Külön utak: közfeladatok megoldásai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 307–329.
- Gajdusчек György (2012): Változások az önkormányzati rendszerben – egy értelmezési kísérlet. *Fundamentum*, No. 2, 61–73.
- Horta, Xavier Bertrana–Fornes, Mariona Tomas (2015): *Systems Of Local Government in Europe and their Chief Executive Officers*. Institut de Ciències Polítiques i Socials. Diputació Barcelona.
- Hoffman István (2016): Hely a társadalom hálózatában: szociális szolgáltatások. In: Horváth M.–Bartha (szerk.): *Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Budapest–Pécs, Dialóg Campus. 325–399.

- Horváth M. Tamás – Péteri Gábor – Vécsei Pál (2014): A helyi forrásszabályozási rendszer magyarországi példája, 1990–2012. *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., 2014. február, 121–147.
- Horváth M. Tamás (2002): *Helyi közszolgáltatások szervezése*. Dialóg Campus, Budapest.
- Horváth M. Tamás (2012): Kiszervezés – visszaszervezés: A helyi közszektor változása. *Fundamentum*, No. 2, 5–10.
- Horváth M. Tamás–Bartha Ildikó (szerk.) (2016): *Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Horváth, M. Tamás–Péteri Gábor (2013): Nem folyik az többé vissza. Az állam szerepének átalakulása a víziközmű szolgáltatásban. In: Valentiny Pál–Kiss Ferenc László–Nagy Csongor István (szerk.): *Verseny és Szabályozás*. Budapest, MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 177–200.
- Hydman, David N. (2011): *Public Finance. A Contemporary Application of Theory to Policy*. Tenth Edition, South-Western, Cengage Learning, Mason, USA.
- Javaslat (2018): *Javaslat a helyi közszolgáltatások finanszírozásának (normatíva) felülvizsgálatára KÖFOP-2.3.3-VEKOP-16-2016-00001 azonosító jelű „Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program” című kiemelt projekt kapcsán*. HBH Stratégia és Fejlesztés Kft. és Collective-Intelligence Kft. konzorcium, Budapest.
- Kákai László–Vető Balázs (2019): Állam vagy/és önkormányzat? Adalékok az önkormányzati rendszer átalakításához. *Politikatudományi Szemle*, XXVIII/1. 17–41. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.1.17>
- KJ 1 (2018): 1 Célterület Összefoglaló Kutatási Jelentés: 1. célterület: A helyi közszolgáltatások minőségfejlesztése KÖFOP-2.3.3-VEKOP-16-2016-00001 azonosító jelű „Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program” című kiemelt projekt kapcsán. HBH Stratégia és Fejlesztés Kft. és Collective-Intelligence Kft. konzorcium, Budapest.
- KJ 2 (2018): 2 Célterület Összefoglaló Kutatási Jelentés: 2. célterület: A helyi közszolgáltatások feladatellátás-szervezési megoldásai, KÖFOP-2.3.3-VEKOP-16-2016-00001 azonosító jelű „Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program” című kiemelt projekt kapcsán. HBH Stratégia és Fejlesztés Kft. és Collective-Intelligence Kft. konzorcium, Budapest.
- Martinez-Vazquez, Jorge–Sepulveda, Cristian (2012): Toward a More General Theory of Revenue Assignment. *International Center for Public Policy, Working Paper*, Atlanta. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2188954>
- Musgrave, Richard A. (1959): *The Theory of Public Finance*. New York, McGraw Hill.
- Oates, Wallace E. (1972): *Fiscal federalism*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- OECD (2016): Subnational Government Structure and Finance. Forrás: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=72696>
- Pálné Kovács Ilona (szerk.) (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*, Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Péteri, Gábor (2016): Decentralization in Eastern Europe: Grab the Moment! *Public Goods & Governance*, Vol. 1, Issue 2., 22–27. <https://doi.org/10.21868/PGnG.2016.2.5>.
- Steffensen, Jesper (2010): *Fiscal decentralization and sector funding principles and practices*. Udenrigsministeriet Dania.
- Tiebout, Ch.M. (1956): „A Pure Theory of Local Expenditures”. – *The Journal of Political Economy*, 5., 416–424. <https://doi.org/10.1086/257839>
- Vági Gábor (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

KITEKINTŐ

Ágh Attila

A globális demokratizálás válsága.

Az amerikai demokráciakutatás fősodrának konceptuális kudarca

A GLOBÁLIS DEMOKRATIZÁLÁS VÁLSÁGA

Az amerikai demokráciakutatás fősodrának konceptuális kudarca

Ágh Attila
(Budapesti Corvinus Egyetem)

A tanulmány beérkezett: 2019. április 15. – opponálás: 2019. április 29. – november 7. – véglegesítve: 2019. november 21.

ÖSSZEFOGLALÓ

A demokráciakutatás uralkodó paradigmáját évtizedekre Samuel Huntington műve alakította ki, amely szerint a demokratizálás folyamata elérkezett a harmadik – immár globális – hullámához, ezért a demokratikus átmenet és a konszolidáció voltak a demokrácia elméletének kulcsfogalmai. A demokratizálás nagy eufóriájában azonban felejtésbe merült vagy marginalizálódott az, hogy Huntington elmélete az egyes hullámok között visszaesést, ellenhullámot is diagnosztizált, és utalást tett arra, hogy egy ilyen ellenhullám az általa leírt harmadik hullámot is követheti majd. A kétezres évek végéig a demokratizálás pozitív forgatókönyve érvényben maradt, sőt még a visszaesés kérdésköre sem került érdemi megvitatásra, mintha a globális demokratizálás visszafordíthatatlanná vált volna. A 2010-es években azonban a globális válsággal éles fordulat történt a demokrácia elméletében, és központi témává vált a globális ellenhullám a demokratizálásban. Ez egyben a korábban domináns amerikai demokráciaelmélet kudarcát is meghozta, s ezzel a 2010-es évek második felében a globális demokrácia válsága „hazatért” az Egyesült Államokba. Ez a tanulmány a demokráciakutatás rendkívül széles szakirodalmából csak az amerikaiak az európai demokráciaelmélet fővonulata koncepciójának ütközésével, és annak a kelet-közép-európai régióra való hatásával foglalkozik.

Kulcsszavak: a demokráciakutatás szakaszai és három főiránya ■ az amerikai és európai fővonulat ■ szűk és tág demokráciakoncepció

A DEMOKRÁCIAKUTATÁS FŐBB SZAKASZAI ÉS IRÁNYAI

Huntingtonnak a *The Third Wave of Democratization in the Late Twentieth Century* (1991) című könyvében kifejtett elmélete alapján a harmadik hullám volt a XX. század végének vezérlő eszméje a demokrácia globális elterjedésével és konszolidációjának paradigmájával, az utóbbi évtizedben azonban a Huntington által ugyancsak jelzett ellenhullám (*Reverse Wave*) markáns érvényesülésével a dekonszolidáció folyamata került előtérbe. Ez a tanulmány a demokráciakutatás története oldaláról mutatja be a globális demokratizálás ellentmondásos

folyamatát az amerikai és az európai fővonulat (mainstream) koncepciójának ütközésén keresztül. A harmadik hullám két szakasza nagyjából a kilencvenes és a kétezres évtizednek feleltethetők meg, míg az ellenhullám két szakasza a 2010-es évtizednek, amelyben a Régi Világrend összeomlásával és az Új Világrend belépésével 2015 körül történt egy olyan alapvető fordulat, ami annak a két szakaszát elválasztja egymástól. A felvázolt szakaszok természetesen ideáltípusok, amelyek a demokráciakutatás fő vonulatát is jelzik, éles váltással az egyes szakaszok között, ahogy a külső kihívás megkívánta az elméleti hangsúlyok megváltoztatását és az újabb központi problémák felvetését. A szakaszok ezért markánsan eltértek egymástól, az elméleti koncepciójuk és kategóriarendszerük szerint. A szakaszok áttekintése lehetővé teszi a demokráciakutatás főútvonalának és a demokráciaelmélet kiszélesedésének bemutatását elméleti-konceptuális és gyakorlati-empirikus tekintetben egyaránt.¹

A demokráciakutatásnak három főiránya alakult ki, nevezetesen a fejlett országok demokráciájával, a globális demokratizálódással és az új demokráciákkal foglalkozó kutatás. Ez a tanulmány az első főirányra, a nyugati demokráciákra – és annak a harmadik főirányra való hatására – koncentrál, mivel a nyugati politikatudomány alakította ki az egész demokratizálás narratíváját és menetrendjét, különös tekintettel az új demokráciákra. A nyugati demokrácia a kilencvenes évektől kezdve a világméretű demokratizálás modellje és célrendszere volt, mégpedig a maga kettősségében, az amerikai és az európai fővonulat növekvő divergenciája szerint, amelyben az inkluzív, befogadó európai modell mindinkább szembekerült a formális szabadságjogokra épülő amerikai modellel. Ugyanakkor a demokrácia szűk, „minimalista” felfogása is mindjobban ütközött a tágabb, „maximalista” felfogással, az előbbit többnyire az amerikai, az utóbbit pedig az európai fővonulat képviselte. Ezért a nyugati demokráciakutatás két fővonulatának felvázolása nélkül a kelet-közép-európai régió ellentmondásos történelmi útja sem tárható fel. Ugyanakkor az amerikai és európai demokráciakutatás drasztikus szétválásának a bemutatása egyben előkészíti az EU és az új tagállamok viszonyának, a demokratizálás és európaizálás ikerfolyamatának elemzését is.

A demokráciakutatás nagy időszakát a nyolcvanas években a latin-amerikai és a dél-európai átalakulások vezették fel a nemzetközi politikatudományban, de igazán korszakváltó jelleggel a kelet-közép-európai rendszerváltás jelentkezett, mert a bipoláris világrend összeomlása nyomán ez járt a legnagyobb társadalmi földrengéssel. A kilencvenes években az új, amerikanizált világrend próféciája szerint eljött a „történelem vége”, mivel a demokrácia és a liberalizmus végigsöpört az egész világon. A kilencvenes években ezért a térségünk demokratizálásában a demokratikus átmenet és a konszolidáció alapfogalmi álltak az előtérben, nevezetesen azzal a fogalmi konstrukcióval, hogy a demokratikus átmenet hosszabb-rövidebb időszaka után bekövetkezik a demokratikus rendszer konszolidációja. Ennek az *első* szakasznak tehát jelentős rész-

ben a kelet-közép-európai demokratizálás adta meg a kereteit a konszolidáció menetrendjével, és az akkori feltételezés szerint ezen az útvonalon valamennyi ország előbb-utóbb áthalad.

Ez a koncepció egyben földrajzi és történelmi elhatárolódást is jelentett két típus, a deficit és defektes demokráciák, Kelet-Közép Európa (KKE) és Kelet-Európa (akár továbblépve, Közép-Ázsia) térségei között, ha úgy tetszik, megkülönböztetve a korábbi szovjet „külső” és „belső” birodalom területét, de persze Kelet-Közép-Európához számítva a balti országokat. Így állt össze egy ötrészes tipológia, a fejlett, konszolidált demokráciák mellett a kialakuló demokráciák fenti két típusával, valamint az autokráciák ugyancsak két – puha és kemény – típusával. Az ilyen felosztás többé-kevésbé mindmáig jellemzi a demokráciakutatás ismert tipológiáit. Ebben a szakaszban a főútvonalon a hangsúly a demokratikus átmeneten volt és ennek jegyében a demokráciakutatás nemzetközileg is elterjedt. A demokratikus átalakulás elemzése jórészt a intézményrendszer kívülről és fölülről való bevezetésére koncentrált, ezért főleg a jogtudományra támaszkodott és a demokratizálás széles folyamatának elemzésében még nem kapcsolódott össze szervesen a többi társadalomtudománnyal. A globális demokratizálás a kilencvenes években ténylegesen beindult, mondhatni szinte kötelező legitimációs jelenséggé vált, hiszen még a régivágású autokráciák is megpróbálták legalább átfesteni a homlokzatot. Mindenesetre nemcsak a nemzetközi politikán, hanem magán a politológián is átfutott a demokrácia mindent elsöprő hullámának illúziója, és ennek szellemében a demokráciának az alkotmányos jogi, az intézményrendszer átalakítására és az alapjogok biztosítására redukált, minimalista koncepciója.

Am a kétezres évek elején fordulat következett be a demokráciakutatásban, mert a kelet-közép-európai régióban, a globális demokratizálás főútvonalán, a demokratikus átmenet első éveitől kezdve kiderült, hogy a konszolidációhoz nem elég a demokratikus intézményrendszer hardverje, kell hozzá a működés szoftverje is, mert az új intézmények növekvő mértékben alulteljesítettek és nőtt a társadalmi elégedetlenség. Ez a *második* szakasz, még mindig az optimizmus jegyében, a konszolidáció széles társadalmi feltételrendszerének megteremtéséről, a demokratikus átmenetnek a demokrácia konszolidációjaként való kiteljesítéséről szólt. A kívülről bevezetett intézmények alacsony hatékonyságának problémája azonban már erőteljesen jelentkezett, és a demokráciakutatásban többnyire a kormányzat (*government*) és a kormányzás (*governance*) kontrasztjában fogalmazódott meg, s innen tovább ágazott a társadalmi-gazdasági feltételek és végső soron a demokratikus állampolgári kultúra fontosságának felismerése felé. A közpolitikai elemzés prioritása, a jó kormányzás témakörének előtérbe kerülése volt az újdonság a demokráciakutatás nemzetközi irodalmában. Ez a demokratizálás komplex folyamatának feltárásában és a jogi-politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltás ellentmondásos folyamatainak bemutatásában egyúttal már nyitást is jelentett a

többi társadalomtudomány, főleg a szociológia és a közgazdaságtan felé. Az egyre sokasodó elemzések a kétezres években globálisan és regionálisan már ezt a komplexitást igyekeztek feltárni, mint a demokrácia gazdasági és társadalmi, politikai és közpolitikai indikátorait a maguk belső rendszerében és kölcsönhatásában. Ezért jelentkeztek a kétezres években mind szélesebben a demokráciakutatás új adatbázisai, mint például az Economist Intelligence Unit (EIU) és a Bertelsmann Transformation Index (BTI) globális felmérései, amelyek megtörték a Freedom House dominanciáját és fordulatot hoztak az amerikai és európai demokráciakutatás fővonulatának a viszonyában is.

A demokráciakutatásban ugyanis a kétezres évek során mind a komparatív demokráciaelméletben, mind pedig a globális demokráciakutatásban komoly előrelépést jelentett a világméretű komplex adatbázisok kialakulása a nagy nemzetközi közpolitikai intézetekben, amelyeket az általuk rendszeresen elkészített rangsorok alapján általában „rangsoroló” intézeteknek (*ranking institutes*) neveznek. Amikor azonban az európai rangsoroló intézetek adatbázisai kialakultak a megfelelő konceptuális szerkezettel, és a demokrácia „méréséhez” (*measurement*) a különböző dimenzióit indexekbe rendezték és pontszámokkal (*score*) jellemezték, akkor szükségképpen radikálisan átrendeződött a demokrácia „definíciója” és főbb jellemzőinek bemutatása is azok egymáshoz való viszonyával. A GDP-alapú rangsorolás a kétezres években már végképp elavultnak bizonyult, ezért ezekben az intézetekben a „beyond GDP” programja alapján már felmerült a demokratizálás egész társadalmi folyamatának indexálása és mennyiségi mutatókon keresztüli összehasonlítása. Ezzel a társadalmi rendszerek komplex felmérésének problematikája egyben a demokratizálási folyamat összetevőinek dinamikus kiterjesztése is volt a társadalmi élet egyéb, politikai-intézményi szférán jóval túlmenő területeire, mint a „jól-lét” vagy akár a „boldogság”.

Ezzel feltárult a demokrácia szükséges, de messzemenőig nem elégséges, „minimalista” formális-jogi feltételrendszerén túl a „maximalista” megközelítésben a demokratikus társadalmi rend egyre szélesedő világa. Az empirikus felmérés a makroszintű intézményrendszer alkotmányos kereteinek formális-jogi vizsgálatától „vertikálisan” a mezostruktúrákon át egyre inkább a civil társadalom alapszintjéig terjedt, „horizontálisan” pedig a demokrácia egész gazdasági, társadalmi és kulturális feltételrendszerét átfogta. Ennek következtében azonban a demokratizálás megítélésében egyre élesedő ellentmondás alakult ki a fent említett, jórészt a liberális demokrácia formális elemeiből építkező szűk elméleti konstrukciók és a növekvő, nagyszámú komplex adatbázisok között. Ráadásul az adatbázisok, szélesebb és átfogóbb jellegük révén, korábban jelezték a demokratizálás válságjelenségeit, mint a jórészt a jogi-intézményi vonatkozásokra koncentrááló szűk szakirodalmi feldolgozások. A rangsoroló intézetek tehát húzóhatást gyakoroltak a demokráciakutatásra, egyfelől szélesítették és ezzel megalapozottabbá tették a demokratizálás fo-

lyamatának felmérését, másfelől a demokrácia válságának korai felismerésével tartalmilag is befolyásolták a demokrácia koncepcióját és fejlődésének a szakaszolását.²

Az eltérő társadalmi fejlődés és elméleti konstrukciók mentén a rangsoroló intézetek belépése már nyílt szakadásra vezetett a nyugati demokráciakutatásban a szűk amerikai és a tág európai felfogás között. A Freedom House által képviselt, a hidegháborúból megörökölt, és már elavult konstrukció a „szabad” országokról csak a formális jogokra koncentrált, ezért még a kétezres években is alig jelzett éles ütközést a gazdasági, társadalmi és politikai rendszerváltás folyamatai között. Az új konceptuális szerkezetnek a felvázolása során az európai intézetek szükségképpen szembetalálták magukat a Freedom House elavult „szabadság” koncepciójával, és az azon alapuló, leegyszerűsített tipologizálással a globális demokratizálás áttekintésében (szabad – részben szabad – nem szabad országok). A Freedom House hármastipológiája nem volt alkalmas a globális demokratizálás folyamatának leírására, mivel a „részben szabad” kategóriája túl tág, a „nem szabad” kategóriája pedig évtizedekig erőteljesen külpolitikailag vezéreltnek bizonyult. A kétezres években viszont már új és kiterjedt adatbázisok jöttek létre – az EIU Demokrácia Indexe és a BTI (BS, 2018a,b) mellett főleg a V-Dem Intézet rendszeres jelentéseiben (V-Dem-2018,2019a) – a demokratizálódás egész társadalmi folyamatáról, amelyek jóval szélesebb tipologizálást alkalmaztak, mélyebben feltárták az ellentmondásokat a demokratizálás folyamatában, és ezzel jó előre jelezték a válság veszélyét is.³

A demokráciakutatás széles adatbázisának kiépülésével tehát erőteljesen megmutatkozott az amerikai és az európai fővonulatok között a demokráciafelfogás kontrasztja. A legélesebb ellentétet az amerikai felfogással szemben az EIU fogalmazta meg még a kétezres években, és kibővítve megismételte a későbbi jelentéseiben is. Az EIU kemény megállapítása szerint a világ egyedüli szuperhatalma retorikailag és katonailag támogat egy olyan politikai rendszert, amit nem definiált, mivel: „Bár a ‘szabadság’ és a ‘demokrácia’ fogalmát gyakran felváltva használják, a két fogalom nem szinonim” (EIU, 2012: 27). Az EIU a demokrácia európai meghatározását az amerikai megközelítéssel szembeállítva valamennyi jelentésében újra közli, határozott megkülönböztetéssel a demokrácia szűk és tág koncepciója között. Ezzel a tág koncepció mentén komoly fordulatot vett a demokráciakutatás „európaizálása”, ami a többi rangsoroló intézetben is hasonlóképpen megtörtént, mert azok is a formális, minimális, avagy választási demokráciával szembeállítva egyre inkább a tartalmi, szubsztantív, avagy participatív demokrácia jegyében dolgozták ki a demokrácia indexeiket. Ahogy az EIU fenti, keserű kritikájából is kitűnik, az amerikai és európai demokráciaelméletek szembesítésének direkt politikai relevanciája is volt, mivel a Közel-Keleten és Latin-Amerikában nyilvánvalóvá vált a demokrácia erőszakos amerikai exportjának kudarca a globális demokratizálásban. Így az EIU fenti, 2011-es évi jelentése egy hosszabb elemzésben

(*Defining and measuring democracy*) már közvetlenül konfrontálódik nemcsak a szűk, formális amerikai demokráciakoncepcióval, hanem az egész amerikai demokráciaexporttal is. A jelentés azt hangsúlyozza a demokrácia definíciójáról, hogy „Ez az ügy nem pusztán tudományos jelentőségű”, ezért a globális demokratizálás számára gyakorlati-politikai szempontból is kiemelten fontos „a demokrácia fokozottan inkluzív és tágabb mércéje” (EIU, 2012: 28.). Egyre határozottabban elvált tehát a demokráciakutatás európai és amerikai fővonalata, amire az adatbázisok kiépítésének vizsgálata után még több oldalról vissza fogunk térni.

A globális demokratizálás mérésének előképe mindenképpen az ENSZ kezdeményezése volt az országok „humán fejlődésének” rendszerezésére (Human Development Index, HDI, 1990 óta éves jelentések), amiből számos más ENSZ-dokumentum és globális felmérés is kinőtt. A demokráciakutatás szempontjából különösen fontos az, hogy az ENSZ 2011. júliusi határozata (*Happiness: Towards a Holistic Definition of Development*) alapján 2012-ben megjelent a Globális boldogság-jelentés (World Happiness Report, WHR, 2012). A WHR mellett a többi nagy nemzetközi felmérésben – mint jelesül a Social Progress Index (SPI) – is központi szerepet kaptak a „szociális progresszió” és a „humán progresszió” értékei. Az SPI évi jelentései az Egyesült Államokban készültek, amelyek tudatosan határozott ellenpontot jelentettek a demokrácia korábbi szűk felfogásával szemben. Éppen ezért az Egyesült Államokban sem a politikatudományban, sem a szélesebb közvéleményben nem váltak népszerűvé, mert megmutatták az amerikai demokrácia gyengeségét más fejlett demokráciákkal szemben, hiszen Trump elnöksége idején a 2018-as éves jelentés szerint az USA mindössze a 25. helyen volt (SPI, 2018).

A feszültség a 2010-es években tehát már magán az amerikai politikatudományon belül is jelentkezett, hiszen a WHR is jórészt amerikai kezdeményezés volt, amelynek indításakor Jeffrey Sachs erős üzenetben fogalmazta meg az amerikai fejlődés belső korlátozottságát, ami a „GDP gap” (WHR, 2012: 3–4.) néven híresült el. A GDP gap azt jelenti, hogy a polgárok jól-léte és politikai részvételének fejlődése tartósan elszakad a gazdasági növekedéstől. Ez jól magyarázza az elégedetlenség kirobbanását az amerikai társadalomban Trump elnökké választásával és egyben bemutatja az amerikai „formális” demokráciaelmélet kudarcát is. A WHR és az SPI évi jelentései azért is fontosak, mert a „boldogság” és/vagy a szociális progresszió kategóriája alatt az életmód és/vagy a jól-lét komplex jelenségét próbálták megragadni, beleértve a politikai részvétel jellegét és a demokrácia minőségét is. Az értékrendszer megválasztásában tehát bizonyos prominens amerikai szerzők oldaláról is világosan kitűntek az amerikai és az európai demokráciaelmélet radikálisan eltérő koncepciói – és az európai, tágabb értelmezés irányában való fordulata –, amit a fenti EIU-jelentések a szűk és tág demokráciafelfogás kontrasztjában fogalmaztak meg.

Ezzel együtt a globális válság kitörésével a kétezres évek végétől maga a demokratizálás szakirodalma is lemaradásban volt a demokrácia hanyatlásának bemutatásával a komplex adatbázisok által jól dokumentált válságos helyzettel szemben. A nagy elemző-rangsoroló intézetek ugyanis már a kétezres évek végén észlelték a globális demokrácia kezdődő válságát, különös tekintettel az új demokráciákra az Európai Unióban. A demokráciakutatás szakirodalma viszont még sokszor leragadt a demokratikus homlokzat jogi-politikai *formális* elemzésénél, a „liberális demokrácia”, a „fékek és ellensúlyok” nagy alkotmányos intézményei kiüresedésénél, mivel késve diagnosztizálták a demokrácia válságának *tartalmi*, társadalmi-gazdasági folyamatát. A feltáruló hatalmas empirikus adatbázis alapján az amerikai szakirodalom először a „jelzős demokráciák”, majd a „hibrid demokráciák” kompromisszumával reagált a visszafordulásra, az ellenhullámra (Levitsky–Way, 2002; 2010). Holott az adatokból már jól látható volt, hogy a globális demokratizálás a kétezres évek végén már a demokrácia hanyatlásának (*decline of democracy*) korába érkezett, bár válságának diagnózisa mégis csak nagy késéssel terjedt el a demokráciakutatásban.

A NYUGATI DEMOKRÁCIA VÁLSÁGJELENSÉGEI ÉS A „DEMOKRÁCIA HALÁLA” AMERIKÁBAN

A globális válság nyomán a demokráciakutatás *harmadik* szakaszában újabb hangsúlyváltás következett be a nemzetközi politikatudományban, mivel a globális válsággal a „demokrácia minősége”, mint a globális versenyképesség tényezője került előtérbe mind a demokráciák komparatív elméletében, mind pedig a globális demokratizálás vizsgálatában. A globális válság erősen sújtotta a demokratizálás világméretű folyamatát, de különösen az új demokráciákat. A vágató („running”) globalizáció már jóval a globális válság kitörése előtt is beindult és próbára tette a nemzeti rendszereket, amelyekben a közel két évtizedes demokratikus átalakulás sikertelen próbálkozásai után már elfogyott a társadalmi türelem és felgyülemlett a társadalmi-gazdasági elégedetlenség. Bár a globális demokratizálás illúziója még hosszú ideig fennmaradt, a konszolidáció mindenütt egyre távolabbi perspektívának tűnt. A konszolidáció témaköre alárendelt mozzanatként a továbbiakban is hosszan fennmaradt, sőt ironikusan továbbélt a 2010-es években is abban a formában, hogy konszolidálhatóak-e az új autoriter rendszerek.

Mindenesetre, a globális válság nyomán a demokráciakutatásban a konszolidációcentrikus megközelítést a demokrácia globális válsága különböző értelmezései váltották fel. A 2010-es évekre a demokráciakutatás három főiránya – szoros összefonódásuk ellenére is – már meglehetősen elkülönült kutatási területté vált, jelentős mértékben intézményesen is. De ellenpéldaként

megemlíthető a skandináv iskola, az átfogó, komparatív kutatásnak az egyik főszereplője, amelynek központi intézményeként az University of Gothenburg szolgált, nevezetesen annak a The QOG Institute elnevezésű kutatóintézete, amely a kormányzat minősége (Quality of Government, QOG) terminusa alatt a demokratikus rendszerek minőségét, globális versenyképességét állította vizsgálatai középpontjába. Ez a skandináv kezdeményezés már komoly innovatív szerepet játszott a három kutatási főirány kijelölésében és összekapcsolásában. A QOG Intézet főleg a komparatív demokráciaelmélet diszciplínáját kutatja a fejlett nyugati országokban, de komoly kitekintéssel az új demokráciák felé és szoros kapcsolatban Gothenburgban a V-Dem (Varieties of Democracy) rangsoroló intézettel. Ugyanakkor ez a két összekapcsolt intézmény az egymást kiegészítő kutatási profilok révén jelentős együttműködésben van a stockholmi székhelyű, a globális demokrácia kutatására szakosodott IDEA intézettel is (IDEA, 2019), gyakran mindhárom kutatási főirányban egyaránt résztvevő szerzőkkel (V-Dem, 2018,2019a, Teorell and Lindberg, 2019).

A demokráciakutatás első főiránya a nyugati demokráciák, avagy a fejlett országok demokratikus rendszerének kutatása mindvégig a politikatudomány legfontosabb területe volt, hiszen a politológia valójában a demokrácia tudománya. A globális demokráciakutatás három évtizede ezért szükségképpen magán viselte a nyugati demokráciák dominanciáját, beleértve annak amerikai vagy európai jellegzetességeit is. A hetvenes években, a demokrácia harmadik hullámának elindulásakor azonban Nyugaton már megmutatkozott – és azóta csak felerősödött – a képviseleti demokrácia válsága és a demokratikus rendszer megújításának szükségessége. Ezt a 2010-es években alapvetően a részvételi demokrácia megroppanása oldaláról közelítik meg, így az erről folytatott vita központi témája a „kapcsolat megszűnése” a lakosság és a politikai elit között (democratic disconnect: Transatlantic Academy, 2013 és Foa and Mounk, 2016). A fejlett országok, a centrum válsága ugyan kezdettől fogva fontos kutatási főirány volt, de a 2010-es évtized közepéig ez a válság nem került a demokráciakutatás középpontjába. A képviseleti demokrácia feszültségei és válságjelenségei végigkísérik az egész modern politikatudományt, de korábban a globális demokratizálás témájától többnyire lényegesen megkülönböztetve szerepeltek a demokráciakutatásban. Ám mostanság a nyugati demokráciák mélyülő válsága sajátosan új témakör is, vagyis mindent összevetve ez lett a demokráciakutatás a legrégebb és egyben a legújabb főiránya. A Régi Világrendnek a globális válságot követő összeomlásával a jelenlegi nyugati válságjelenségek minden korábbinál erőteljesebben jelentkeztek újfajta válságként és új témaként. Trump elnöksége és a Brexit óta a demokrácia válsága szélesen tárgyalt „hazai” témakörre vált az angolszász országokban, de mostmár a demokrácia globális válsága általános témakörébe beékelve. A nyugat-európai demokráciakutatásban viszont inkább az EU-szintű demokrácia válsága vonja magára a politikatudomány figyelmét.

Az Egyesült Államoknak a globális intézményrendszerben, a tudomány termelésében való pozíciójából adódóan az amerikai dominancia a demokráciakutatásban minden dimenzióra kiterjedt, mivel a globális demokratizálás folyamata hosszú időn át szorosan kötődött az amerikai intézményrendszer működéséhez, ami igen széles spektrumot fogott át a központi globális intézményekben elfoglalt helytől a direkt katonai intervenciókig. Így az Egyesült Államok jelent meg a „demiurgosz” szerepkörében a világrendszerben, a demokratizálás kezdeményezőjeként, támogatójaként és végső biztosítékaként. Másfelől az amerikai dominancia megjelent az elvekben és az értékekben is, a kiterjedt tudásgazdaságban való szerepétől a narratívák gyártásáig, beleértve a Freedom House sokáig domináns funkcióját a demokráciák felmérésében és az egész egyetemi-kutatói intézményrendszerben a publikációk termelésétől az ösztöndíjakig. A 2010-es évek közepéig úgy tűnt, hogy az Egyesült Államok korábban és erősebben került ki a globális válságból és képes újraszervezni a globális hegemon szerepét, de ez látványos kudarcot vallott. Az amerikai dominancia valójában már a 2010-es évek elejétől fokozatosan gyengült, az Új Világrend belépésével megszűnt és ezzel megkezdődött a válságkezelés elhúzódó válsága. Ahogy azonban az amerikai hegemonia egyre jobban erodálódott, egyre inkább végbement a demokráciakutatásban is az amerikai és európai gyakorlat és elmélet szembefordulása, majd a tág, „maximalista” európai megközelítés felülkerekedése. Egészében véve az EU-integráció kitermelt egy olyan versenyképes demokráciamodelt, amely globálisan is egyre befolyásosabbá vált, az Új Világrend kialakulásával, és a Trump-elnökség idején dominánssá vált az amerikaival szemben.

A demokrácia elterjesztésének amerikai modelljében a globális vezető szerepnek megfelelően kezdettől fogva komoly szerepet játszott a külpolitika és biztonságpolitika kemény eszközzrendszere, míg európai modelljében a puha eszközök vitték a prímét, mint a segélyek-támogatások, a normatív vonzóerő, a társadalmi-gazdasági kapcsolatok szélesítése és a szervezett civil társadalom példája. Az elméleti modellek eltérése ezért még erőteljesebben mutatkozik meg a demokrácia exportjában. A demokrácia elterjesztését (*promotion of democracy*) olyan gyakorlatias, gazdasági-társadalmi és jogi-politikai eszközök támasztották alá, amelyben a fenti divergencia markánsan megmutatkozott. Jellegetes, hogy a világ katonai kiadásaiiban az Egyesült Államok adta az összkiadások több mint hatvan százalékát, ezzel szemben az összes fejlesztési segélyek mintegy hatvan százalékát az EU szolgáltatta. A globális demokratizálás folyamatában a „demokrácia exportjában” végülis egyik modell sem működött, de látványos kudarcai csak az amerikai modellnek voltak, főleg a Közel-Keleten, míg az európai modell azért bizonyos mérsékelt sikereket tudott felmutatni Kelet-Európában. A látványos kudarc ellenére ez az amerikai demiurgosz-szerep a globális demokráciakutatást bizonyos mértékig még most is a fogságában tartja, mert az Új Világrend drasztikus geopolitikai változásai

újra felértékeltek a hagyományos katonai biztonság problémáját. Kétségtelen ugyan, hogy az EU is csak minimális sikereket ért el a demokrácia promóciójában, de a kontraszt mégis erős, hiszen Európa az ENSZ intézményeivel való partnerségi viszonyban a fejlesztési segélyekkel jeleskedett, ami megerősítette az amerikai szűk és az európai tág demokráciaelmélet éles ellentétét a gyakorlati oldalról is.

A demokrácia elméletek ugyan közös történelmi gyökereik Európa és az Egyesült Államok között, de egyre inkább „szétfejlődtek”, és a kétezres években a fent említett „szűk” és „tág” definíciók mentén már szembekerültek egymással. A közös kiindulópont a nagy alkotmányos intézmények és alapjogok szűk, formális-jogi kerete volt, ami az Egyesült Államokban lényegében kis változtatással fennmaradt, Európában viszont radikálisan kitágult. A Freedom House-jelentések módszertani fejezete (FH, 2018) a fogalmi keretek némi bővülése ellenére is jelzi az amerikai demokráciaelméletnek a politikai és civil jogok (political rights and civil liberties), avagy a „választási demokrácia” formális-jogias témakörébe való bezártságát. Ez összekapcsolódik azzal az „állami” ideológiával, hogy az Egyesült Államok a demokrácia mintaországa, amely a teljes szabadságot, mint az „amerikai álomot” testesíti meg, ezért a globális demokratizálás is úgy fogalmazódik meg, hogy milyen esélye van a többi országnak az amerikai álom megvalósítására.

Az Egyesült Államokban a 2010-es évek első felében még az amerikai globális hegemonia jegyében születtek az elemzések, amelyek középpontjában az a tézis állt, hogy az amerikai demokrácia a globális mérce. Eszerint a globális demokratizálást az amerikai szerep indította el a nyolcvanas évek végén és tartja fenn a globális világrendben a demokrácia exportjával, támogatásával és egyáltalában a nemzetközi intézményrendszer gazdasági, politikai és katonai biztonsági rendszerével. Ez az amerikai „demiurgosz”-szerep még Kagan tanulmányában is megjelenik, a *Journal of Democracy* (2015) ünnepi, a folyóirat fennállásának 25. évfordulójáról megemlékező számában. A tematikus szám központi témája a demokrácia hanyatlása, s ez paradox módon Kagan tanulmányában úgy jelentkezik, hogy – bár maga is felemlíti az FH jelentése alapján a globális demokratizálás regresszióját az utóbbi kilenc évben –, a demokrácia globális válságát lényegében az „autokrata nagyhatalmak” – Kína és Oroszország – növekvő befolyásának tulajdonítja a nemzetközi rendszerben (Kagan, 2015: 22.), amit az Egyesült Államoknak a feladata megállítani. Az évtized közepéig tehát még nem jelenik meg az amerikai politikatudomány fősodrában a Régi Világrend és az amerikai hegemon szerep összeomlásának, valamint a globális demokrácia belső ellentmondásainak felismerése, és nem történik meg az amerikai demokrácia már évtizedek óta jelentkező – Sachs által a fentiekben kimutatott – belső válságjelenségeinek tudomásul vétele sem.

Általában véve, a nemzetközi demokráciakutatás egyik zászlóshajója, a *Journal of Democracy* a 2010-es évtizedben már rendszeresen beszámolt a glo-

bális demokrácia – és benne a kelet-közép-európai demokrácia – hanyatlásáról, de a három főirány közül a fejlett – amerikai és nyugat-európai – demokráciák válságjelenségei az évtized első felében még kevésbé foglalkoztatták. Az elmozdulás az amerikai demokrácia válsága felé azonban 2016-ban már érzékelhető volt Marc Plattner (2016), a folyóirat szerkesztője összefoglaló értékelésében, amelyben a demokrácia válságának felismerése mostmár az Egyesült Államokkal kapcsolatban is megjelent, bár még elsősorban a nemzetközi szerep vonatkozásában. Plattner összefoglalójában a vezérfonal ugyanis – Kagan gondolatmenetét folytatva – az USA globális hegemoniájának meggyengülése a kilencvenes évekhez képest, amely rontotta a globális demokrácia feltételrendszerét, ám szerinte ez a tendencia az autokrata nagyhatalmak elleni erőteljes fellépéssel még visszafordítható. Az amerikai demokráciakutatásnak ez a vonulata a továbbiakban azonban egyre szorosabban és közvetlenebbül kapcsolódik a Trump elnökségével és a Brexit folyamatával kapcsolatos belső és az amerikai globális hegemonia összeomlásával kapcsolatos külső válsághoz, és mostanára szinte kiszorított minden más témát a figyelem középpontjából.

Az amerikai demokráciakutatás kudarcát világosan mutatja, hogy az amerikai demokráciadefiníció a *negyedik* szakaszban végső soron alkalmatlannak bizonyult még magának az amerikai demokrácia válságának az értékelésére is. Az elméleti kudarc világos beismerése az, hogy Trump elnöksége alatt a Freedom House 2019-es jelentése szerint is az amerikai demokrácia mély válságba került (FH, 2019: 18.). A jelentésnek az amerikai válsággal foglalkozó része – *A harc hazatér: támadások a demokrácia ellen az Egyesült Államokban* – arra utal, hogy az Egyesült Államok évtizedeken át „harcolt” a globális demokratizálásért, de végülis ez a folyamat lényegében kudarcot vallott, sőt ezt a harcot most odahaza kell megvívnia. Az önkritikus fordulat viszont a 2010-es évek második felében markánsan jelentkezik Stefan Foa és Yascha Mounk tanulmány-sorozatában, 2016-ban és 2017-ben a *Journal of Democracy*-ben, 2018-ban a *Foreign Affairs*-ben publikált közös tanulmányaikban és Mounk (2018) könyvében. Ezt az irányzatot azonban Trump jelszavának – „America first” – visszájára fordítása jellemzi, abban az értelemben, hogy már az Egyesült Államok az „első”, azaz a leginkább érintett a demokrácia globális válságában is. Ez az új megközelítés maga is a válság jele, hiszen – úgy mond – ha az amerikai demokrácia válságban van, akkor az egész világ nagy válságban van, vagyis igazán csak a mi válságunk számít. Trump elnökké választásával vége a 20. századnak, mint a Demokrácia – és egyben Amerika – Évszázadának, de mivel csak az Egyesült Államok demiurgosz-szerepében, az egész világrendszert meghatározó helyzetében tudnak gondolkodni, arra jutnak, de mostmár negatív közelítésben, hogy „ami Amerikának rossz, az mindenkinek rossz”.⁴

Szembefordulva az amerikai demokrácia korábbi felmagasztalásával, ennek a „hazatérés” gondolatnak a jegyében íródott Levitsky és Ziblatt elhíresült

könyve a demokrácia haláláról. Ez a könyv azzal a rádöbbenéssel indít, hogy „Vajon veszélyben van-e a demokráciánk? Soha nem gondoltuk volna, hogy ezt a kérdést valaha is fel fogjuk tenni. [...] Ám most abba a helyzetbe kerülünk, hogy a saját országunkkal kell foglalkoznunk.” (Levitsky és Ziblatt, 2019: 10.). A szerzőpáros azonban még tovább megy az amerikai demokráciaelmélet önkritikájában és felemlíti annak születési hibáját, egyben a hosszú távú politikai stabilitás titkát és a felbomlásának az okát is: „a stabilitás ára a faji kizárás és az autoriter egypárti uralom volt a déli államokban. 1965-ig kellett várni, hogy az Egyesült Államok teljes mértékben demokratikus országgá változzon. Ám paradox módon épp ez a folyamat indította el az amerikai választóközönség fundamentális újrendeződését, amelynek nyomán a pártok ismét szélsőségesen megosztottakká váltak [...] ami mára a demokráciánkat fenyegeti.” (uók, 2019: 221.). Ők sem tudnak azonban túllépni az amerikai politikatudomány alapvető tabuján, a demokráciaelmélet Amerika-centrikusságán, mivel ők is úgy vélik, hogyha az Egyesült Államok válságban van, akkor az egész világ már válságban van, amit csak úgy és akkor lehet megoldani, ha Amerika kikerült a válságból. Ők azonban nemcsak a politikai folyamattal foglalkoznak, hanem feltárják a demokrácia válságának társadalmi-gazdasági hátterét, azaz az amerikai fejlődés mély belső ellentmondását, a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés egymástól való elszakadását, azt a mélyülő egyenlőtlenséget, amit fentebb a „GDP gap” terminusával emlegettünk, és amit a közgazdasági szakirodalom már alaposan dokumentált. Ennek alapján a szerzők világosan kimondják a végszót: „Amerika immáron nem demokrácia-modell” (uók, 2019: 223.).

KONKLÚZIÓ: A GLOBÁLIS DEMOKRÁCIA HANYATLÁSA ÉS A TÁGABB EURÓPA JÖVŐJE

Huntington modellje szerint a harmadik hullám elindította a globális méretű demokratizálást. A demokráciakutatás globális szintje ugyanakkor erőteljes lökést adott a politikai rendszerek tipizálásának is, hiszen a demokratizálás mértékében kinyílt azok széles spektruma a fejlett, konszolidált demokráciáktól az átmeneti típusok sokaságán át a puha és kemény autokrata rendszerekig. A kilencvenes években megkezdődtek, majd a kétezres évektől megszokottá váltak a felmérések a globális demokrácia állapotáról valamennyi rangsoroló intézetben. A Bertelsmann Transformation Index (BTI) is 129 „átalakuló” országra terjed ki, de valamennyi nagy intézet többé-kevésbé kitekintett a demokratizálás globális fejleményeire. Különösen érvényes ez az IDEA Intézetre, amely 1993 óta 33 ország által támogatott kormányközi intézményként működik, s rendeltetése a demokrácia előremozdítása (*advancing*) és támogatása (*supporting*) világszerte, elemzéseiben pedig fő profilá vált a fejlődő országok

demokratizálódásának követése. Az IDEA demokráciadefiníciója két elvre épül: az állampolgári ellenőrzés a döntéshozatal felett és a döntéshozatalt ellenőrző állampolgárok politikai egyenlősége, ami jó és tömör összefoglalás.

Két évtizeden át evidenciának számított, hogy a globális demokratizálás halad előre, s ennek az elvárásnak megfelelően legalább valamilyen demokratikus homlokzat vagy díszlet felmutatása mindenütt szinte kötelező legitimitációs eszközzé vált. A globális válságot követően azonban ez a folyamat is megtorpant, sőt a visszájára fordult. A 2010-es években a globális demokrácia hanyatlásnak indult és a nagy elemző-rangsoroló intézetek adatbázisai sorra jelezték az egyes megarégiókban azok sajátos – a V-Dem terminusával szólva – autokratizálódási folyamatát. A globális demokrácia hanyatlása három folyamaton keresztül jellemezhető: a megarégiók átrendeződése, a politikai rendszerek tipológiájának átalakulása, és a demokrácia fogalmának további inflálódása és elmosódása.

Először is a Régi Világrend összeomlásával a világ „darabokra tört”, erősen fragmentálódott. Az Új Világrend belépése a geopolitika és a hagyományos biztonságpolitika visszatérésével átrajzolta a világtérképet, megváltozott a korábbi – az országcsoportok együtteseként tekintett – megarégiók jellege, azok határai és a világrendszer egészéhez való kapcsolatai is. Ennek közvetlen és látványos hajtóereje az autokrata nagyhatalmak – Kína és Oroszország – aktivizálódása és a befolyási övezetekre való igénybejelentése volt, de még nagyobb szerepet játszott benne az amerikai hegemonia megroppanása és az EU globális szerepkeresése. A darabokra tört világban nagy zűrzavar keletkezett a megarégiók megállapítása körül, következésképpen elmosódnak a fejlődési tendenciák is, hogy melyik merre tart, még a közvetlen környezetünkben is. A Freedom House például egy régióba sorolja Európa 42 államát, de egy másik régióba – Eurázsziába – teszi Oroszországot, Közép-Ázsiát és a kaukázusi országokat, összesen 12 országot, amit voltaképpen geopolitikailag orosz befolyási övezetnek tekint. Ez viszont ellentétes az EU szomszédügyi politikájával, amelyben a kaukázusi országok az Európai Partnerségi Politika (EaP) részei. Ugyanakkor több rangsoroló intézetben viszont ezeknek a régióknak a határa egészen máshova kerül, például az EIU adatbázisában Nyugat-Európa és Kelet-Európa külön régióként jelenik meg, így Kelet-Közép-Európa és a tulajdonképpeni Kelet-Európa egy megarégióba sorolódik, ráadásul Kelet-Európába a szovjet örökség címén ők is beleértik Közép-Ázsiát is (28 ország). Ezért aztán a Csehország és Kazahsztán közötti óriási térségben szinte nincs is más közös vonás, mint a szovjet múlt. Ezzel markánsan megmutatkozik a kilencvenes évekkel ellentétes folyamat a demokráciakutatásban, amikor a deficités és defektes demokráciák megkülönböztetése, azaz a kelet-közép-európai térség leválasztása volt még napirenden, most pedig a demokrácia közös válságának kimutatása.

Másrészt azonban ezzel a regionális zűrzavarral a politikai rendszerek tipológiája is összezavarodik. Hiszen az FH tipológiája a „részben szabad” és „nem szabad” rendszerekkel végleg kontúrталanná, és egyre inkább a globális változások mentén sodródó amerikai külpolitika tükörképévé válik. Ám a fentebb említett ötös tipológia – fejlett demokráciák, új (deficit) demokráciák, hibrid (defektes) demokráciák, modern (versengő) autokráciák és hagyományos (választási) autokráciák – is állandó gondozást kíván, hiszen a demokratikus homlokzatok omladoznak és az autoriter jegyek egyre jobban jelentkeznek a magasabb kategóriájú rendszerekben is. Voltaképpen még a globális demokratizálás csúcspontján, a globális válság előtt is a demokratizálást inkább olyan általános tendenciának tekintették, ami közvetlenül csak a demokrácia fenti három típusában realizálódott, s most ezek újraértékelése folyik. Továbbá, a latin-amerikai fejlődés alapján Schedler (2006) már a kétezres években megvizsgálta az autokrata rendszerek különböző típusait, és – állandósult instabilitásuk és átalakulásuk miatt (Carothers, 2018) – azóta is folyik az új és a hagyományos, a versengő és a választási autokráciák megkülönböztetésének folytonos korrekciója. Bár ezeket a rendszereket nem lehet közvetlenül bevonni a globális demokrácia hanyatlásába sem, hiszen – a választási mechanizmuson túl – még kisebb formális jegyeket is csak ritkán vettek át a demokratikus rendszerekből, mégis az általános hanyatlás folyamatának ők is a részei, mert már náluk sem „divat”, avagy „kötelező illemszabály” a nemzetközi legitimitáció végett valamennyire demokratikusnak mutatkozni.

Harmadrészt lejátszódott a demokrácia fogalmának inflációja, s vele az autokrácia fogalmának fokozatos átértékelése, sőt akár pozitív tartalommal való megtelítődése. A nagy rangsoroló intézetek a 2010-es években már az autokrácia előretörését és a lakosság „biztonság” igényének növekedését mérték az egyes országokban és/vagy a megarégiókban, sőt a globális válság tartós utóhatásával és a neopopulizmus előretörésével a fejlett európai demokráciák is egyre jobban beilleszthetőek ebbe a sorba. A globális válságkezelés során a világméretű zűrzavarban ezért felértékelődött az ellenállóképesség (resilience), s vele a válságrendezés, mint a globális versenyképesség rövid távú értelmezése. Az „erős állam erős vezetővel” reklámjaként elterjedt a versenyképesség leszűkített felfogása, így a válságnak ellenálló, sikeres autokrata országok – főleg Kína és Szingapúr – mostanság már az autokrata-autoriter rendszereket legitimálják világszerte.

A demokráciakutatást kezdettől fogva végigkísérte a fennálló politikai rendszerek hivatalos értékelése a kormányok részéről, hiszen a demokrácia meghirdetése számos országban fontos legitimitációs eszközzé vált, többnyire annak minimalista megközelítése, a „szabad választások”, avagy a „többségi demokrácia” elve alapján. A hivatalos és mediatizált demokráciakoncepciókkal ugyan nem kívánunk itt foglalkozni, de azt a paradox helyzetet szükséges megemlíteni, hogy a demokrácia kiüresedésének valóságos folyamatával párhuzamo-

san a demokrácia „hivatalos” felfogása egyre jobban leszűkült és leegyszerűsödött a választások formális jegyeire, s ezzel, mondhatni, maga is kiüresedett, ugyanakkor fokozatosan átvette az „erős kormányzás” autokrata jegyeit. Ezt azért fontos leszögezni, mert a demokratizálás nemzetközi szakirodalma viszont már korábban is a demokrácia egyre tágabb, bonyolultabb és minden társadalmi terület felé kiterjedő meghatározása irányában haladt, de méginkább a Régi Világrend összeomlása óta. Így demokráciakutatás és a kormányok által propagált demokráciafelfogás, avagy a közvéleményhez is eljutó tudományos publikációk és a kormányok által legitimációs célból terjesztett PR-termékek közötti szakadék mindenütt egyre jobban szélesedett. A demokrácia válsága voltaképpen egy delegitimációs folyamatba torkollott, így a közvélemény és a tudományos megközelítés elhatárolódása a kormányzati politikai elit lecsupaszított demokráciafelfogásától tetten érhető már a legfejlettebb demokráciákban is.

A globális demokratizálás válságában az átvezetést a kelet-közép-európai régió értékeléséhez a szomszédos nyugat-balkáni és a kelet-európai régiók elemzése adja, már csak azért is, mert az EU szomszédsági politikája tulajdonképpen a keleti kibővítés modelljének a folytatása volt, mint „külső európaizálás”. A szomszédsági politikát jelentős mértékben éppen a keleti kibővítés kényszerítette ki, hiszen az Uniónak 2004 után számolnia kellett az új szomszédsággal is, ezért alakult ki az Európai Partnerség (EaP) program. Valójában a világrendszer átrendeződésével a 2010-es évek közepén az EU nyugat-balkáni és kelet-európai regionális politikájában is éles fordulat játszódott le. Az EU 2016-tól lényegében átváltott a Tágabb Európa (Wider Europe) programra, amelynek a lényege mindkét szomszédos régióban az, hogy a demokrácia elterjesztéséről a hangsúly áthelyeződött a külpolitikai-biztonságpolitikai prioritásokra (Ágh–Kovács, 2016; Browning, 2018). Ezért az uniós forgatókönyvekben az EaP helyett 2016 óta a Tágabb Európa programja keretében egy távoli, 2025 utáni demokratizálási stratégia fogalmazódik meg (Emerson, 2018).

A demokráciakutatásban a Tágabb Európa térségében, a külpolitikai prioritások mentén folytatott demokratizálási folyamat megtárgyalásában előtérbe kerültek az Unió „demokratizációs kapacitásának korlátai” (Önis–Kutlay, 2017), mert az EU részéről felülkerekedtek a geopolitikai-biztonságpolitikai szempontok a szomszédság kezelésében is (Nitoiu–Sus, 2018). Sőt, a két – nyugat-balkáni és kelet-európai – régió jelentős különbsége átmenetileg háttérbe szorul annyiban, hogy az Unió bővítése a Nyugat-Balkán tekintetében sincs már napirenden (Emerson and Noutcheva, 2018). Egészében véve egyfelől feltárul az, hogy a keleti kibővítés viszonylagos kudarca is hozzájárult a szomszédsági politika leértékelődéséhez, másfelől az orosz geopolitikai terjeszkedés és ezeknek a szomszédsági térségeknek a mélyülő válsága tovább rontotta a kelet-közép-európai régió biztonságát is, s ezzel csökkentette a fejlesztési potenciálját és elősegítette az autoriter rendszerek megerősödését.

Végezetül, az Új Világrendben is fennmaradt a demokráciakutatásban az élénk érdeklődés a kelet-közép-európai régió iránt, de már más oldalról, mint korábban, mivel erőteljesen zajlik a prioritások átértékelése az EU-ban a 2020-as évekre (EPC, 2019). Az új megközelítésben a kelet-közép-európai régió már nem a demokratizálás úttörője, hanem a globális demokrácia hanyatlásának a leglátványosabb színtere (lásd például legutóbb Cianetti et al, 2018 és Dawson–Hanley, 2019), ami a további kelet-közép-európai regionális demokráciakutatás egyik fontos kiindulópontja lehet.

JEGYZETEK

- ¹ A harmadik hullám szakaszait a korábbi tanulmányomban (Ágh, 2012) részletesen elemeztem, itt csak röviden összefoglalom őket és a 2010-es évtized fejleményeire koncentrálok. A régióknak problematikáját bővebben kifejtettem a demokrácia válságáról írott könyvemben (Ágh, 2019a), a dekonszolidációs folyamat felbukkanását pedig bemutattam a Merkel et al. (2019) által szerkesztett kötetben (Ágh, 2019b).
- ² A demokrácia rendszerszintű felfogása jegyében („systemic perspective on democracy”, V-Dem, 2019b: 4.) a rangsoroló intézetek (ranking institutes) a kilencvenes évektől megsokszorozódtak, rövid áttekintésük is külön tanulmányt igényel (lásd Benedek, 2019), hiszen a nagy intézetek mellett csak a Human Freedom Index mérésével is egy tucatnyi kisebb intézet foglalkozik, például Cato (2019).
- ³ A Bertelsmann Alapítvány adatbázisa 2003-ban indult a BTI (Bertelsmann Transformation Index) projekttel és tovább differenciálódott 2009-ben az SGI (Sustainable Governance Index) belépésével. A magyar országjelentések elkészítésével mindkét projektben részt veszek. A 2010-es években bekapcsolódtam a V-Dem (Varieties of Democracy) globális, hosszú történelmi időszakot átfogó demokrácia adatbázisának elkészítésébe is.
- ⁴ Ezt a jelenlegi éles fordulatot mutatják be például Corbett (2019), Hockenok (2019), Klein (2019), Popp–Madsen (2019) és Quito (2018) áttekintései a jelenlegi amerikai helyzetről és a demokráciakutatásról.

IRODALOM

- Ágh, Attila (2012): Demokráciakutatás a politikai és közpolitikai elemzés keresztútján: A demokráciák minősége és teljesítőképessége, *Politikatudományi Szemle*, XXI. évfolyam, 2012/2., 55–72.
- Ágh, Attila (2019a): *Declining Democracy in East-Central Europe: The Divide in the EU and Emerging Hard Populism*. Cheltenham, Edward Elgar.
- Ágh, Attila (2019b): Deconsolidation of Democracy in East Central Europe. In: Wolfgang Merkel, Raj Kollmorgen, and Hans-Jürgen Wagoner (eds.): *The Handbook of Political, Social, and Economic Transformation*. Oxford University Press, 431–436.

- Ágh, Attila–Attila Kovács (2016): EU Cohesion Policy in the Eastern Partnership Region: A Case of External Europeanization. In: Simona Piattoni and Laura Polverari (eds): *Handbook on Cohesion Policy in the EU*. Edward Elgar, 399–412., 547.
- Benedek, István (2019): De-demokratizáció Magyarországon a demokráciaindexek fényében. *Politikatudományi Szemle*, XXVIII. évfolyam, 2019/2., 101–129.
- BS, Bertelsmann Stiftung (2018): *Bertelsmann Transformation Index, BTI 2018*. Verlag Bertelsmann Stiftung, 130.
- BS, Bertelsmann Stiftung (2018): *Policy Performance and Governance Capacities in the OECD and EU: Sustainable Governance Indicators 2018*. <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/publications/publication/did/policy-performance-and-governance-capacities-in-the-oecd-and-eu-2018/>.
- Browning, Christopher (2018): Geostrategies, geopolitics and ontological security in the Eastern neighbourhood: The European Union and the ‘new Cold War’. *Political Geography*, Vol. 62, 105–115. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2017.10.009>
- Carothers, Christopher (2018): The Surprising Instability of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, Vol. 29, issue 4, 129–135, October 2018. OI: <https://doi.org/10.1353/jod.2018.0068>
- Cato (2019): Human Freedom Index 2018 by Ian Vásquez and Tanja Porcnik. <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/human-freedom-index-files/human-freedom-index-2018-revised.pdf>.
- Cianetti, Licia–James Dawson–Seán Hanley (2018): Rethinking ‘democratic backsliding’ in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland. *East European Politics*, Vol. 34, No. 3, 243–256. <https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1491401>
- Corbett, Jack (2018): The Deconsolidation of Democracy: Is it new and what can be done about it? https://www.academia.edu/38499936/The_Deconsolidation_of_Democracy_is_it_new_and_what_can_be_done_about_it?email_work_card=title. <https://doi.org/10.1515/pce-2016-0015>
- Dawson, James–Sean Hanley (2019): Foreground Liberalism, Background Nationalism: A Discursive-institutionalist Account of EU Leverage an ‘Democratic Backsliding’ in East Central Europe. *Journal of Common Market Studies*, 1–19. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jcms.12845>. <https://doi.org/10.1111/jcms.12845>
- EIU, Economist Intelligence Unit (2012): *Democracy under stress*. http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011.
- Emerson, Michael (2019): Scenarios for a Wider Europe. CEPS, https://www.ceps.eu/system/files/PI_2019_02_ME_ScenariosfortheWiderEurope.pdf.
- Emerson, Michael and Gergana Noutcheva (2018): Political and Economic Governance in the Balkans and Eastern Europe Compared. CEPS, https://www.ceps.eu/system/files/Balkan_DCFTA_CEPS_WD_Emerson_Noutcheva.pdf.
- EPC (2019): EU Priorities for 2019-2024, Challenge Europe, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_9136_challenge_europe_april2019ok.pdf?doc_id=2125.
- Foa, Roberto and Yasha Mounk (2016): The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect. *Journal of Democracy*, Vol. 27, No. 3, 5–17. <https://doi.org/10.1353/jod.2016.0049>
- Foa, Roberto and Yasha Mounk (2017): The Signs of Deconsolidation. *Journal of Democracy*, Vol. 28, No. 1, 5–15. <https://doi.org/10.1353/jod.2017.0000>
- FH, Freedom House (2018): *Freedom in the World 2018, Methodology*. <https://freedomhouse.org/report/methodology-freedom-world-2018>.

- FH, Freedom House (2019): *Freedom in the World 2019*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/Feb2019_FH_FITW_2019_Report_ForWeb-compressed.pdf.
- Hockenos, Paul (2019): The US: An "Empire in Retreat". In his new book, Victor Bulmer-Thomas argues that the US needs to accept its imperial decline and reinvent itself, *IPS*, 06. 05. 2019, <https://www.ips-journal.eu/regions/north-america/article/show/the-us-an-empire-in-retreat-3435/>.
- Huntington, Samuel (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- IDEA, International IDEA, Supporting Democracy Worldwide (2019): *The Sustainable Development Goals and the Global State of Democracy*. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/sustainable-development-goals-and-gsod-indices.pdf>.
- Kagan, Robert (2013): The weight of geopolitics. *Journal of Democracy*, Vol. 26, No. 1, 21-31. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0001>.
- Klein, Ezra (2018): How democracies die. *Vox*, 2 February 2018, <https://www.vox.com/policy-and-politics/2018/2/2/16929764/how-democracies-die-trump-book-levitsky-ziblatt>.
- Levitsky, Steven and Lucian Way (2002): Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 2, 51-65. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0026>.
- Levitsky, Steven–Lucian Way (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press, 517. <https://doi.org/10.2307/41479662>
- Levitsky, Steven és Daniel Ziblatt (2019): *A demokráciák halála*. Budapest, Kossuth, 304
- Matlak, Michal–Frank Schimmelfennig–Thomas Wozniakowski (eds) (2018): *Europeanization Revisited: Central and Eastern Europe in the European Union*. European University Institute, https://www.researchgate.net/publication/331432023_EUROPEANIZATION_REVISITED_CENTRAL_AND_EASTERN_EUROPE_IN_THE_EUROPEAN_UNION_Editors/references. <https://doi.org/10.2870/675963>
- Mounk, Yasha (2018): *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Harvard University Press, 400.
- Mounk, Yasha and Roberto Stefan Foa (2018): The End of the Democratic Century. *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-04-16/end-democratic-century>.
- Nitoiu, Cristian and Monika Sus (2018): The Rise of Geopolitics in the EU's Approach in Its Eastern Neighbourhood. *Geopolitics*, 1-19, https://www.researchgate.net/publication/303556013_Beyond_geopolitics. <https://doi.org/10.1080/14650045.2019.1544396>
- Önis, Ziya–Mustafa Kutlay (2017): Global Shifts and the Limits of the EU's Transformative Power in the European Periphery. *Government and Opposition*, June 2017, <https://www.researchgate.net/publication/318024425>. <https://doi.org/10.1017/gov.2017.16>
- Plattner, Marc (2016): Is Democracy in Decline? Introduction to the *Democracy and Society*, Vol. 13, Issue 1, 1–7, <https://government.georgetown.edu/sites/government/files/files/upload/gu-ds-24.pdf>. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0014>
- Popp-Madsen, Benjamin (2019): Should be afraid? Liberal democracy, democratic backsliding, and contemporary populism. *Contemporary Political Theory*, <https://philpapers.org/rec/POPSWB>, <https://doi.org/10.1057/s41296-018-00298-5>.

- Quito, Anne (2019): Trump card: America, the brand, has fallen in the world rankings, Not what it used to be. *Quartz*, 29 October 2018, <https://qz.com/1441956/germany-is-the-top-nation-brand-of-2018-while-america-ties-with-italy-in-sixth-place/>.
- Schedler, Andreas (2006): *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder–London, Lynne Rienner Publisher, 267.
- SPI, Social Progress Imperative (2018): *Social Progress Index 2018*. <http://www.socialprogressindex.com/>, <https://www.socialprogress.org/?code=USA>.
- Teorell, Jan–Staffan Lindberg (2019): Beyond Democracy–Dictatorship Measures: A New Framework Capturing Executive Bases of Power, 1789–2016. *Perspectives on Politics*, Vol. 17, Issue 1, 66–84. <https://doi.org/10.1017/S1537592718002098>
- Transatlantic Academy (2013): The Democracy Disconnect. http://www.transatlanticacademy.org/sites/default/files/publications/TA%2020123report_May13_complete_web.pdf.
- V-Dem (2018): Democracy for All? Annual Report 2018. https://www.v-dem.net/media/filer_public/68/51/685150f0-47e1-4d03-97bc-45609c3f158d/v-dem_annual_dem_report_2018.pdf. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3345071>.
- V-Dem (2019a): V-Dem Release: Dataset v9. <https://www.v-dem.net/en/data/data-version-9/>.
- V-Dem (2019b): Annals of Comparative Democratization 2019. <https://gallery.mailchimp.com/195d6bf7bad75a3ef81189778/files/>.
- WHR, *World Happiness Report* (2012) edited by John Helliwell, Richard Layard and Jeffrey Sachs, <http://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/Sachs%20Writing/2012/World%20Happiness%20Report.pdf>.

RECENZÍÓ

Paár Tamás

A liberalizmus architektúrája és az illiberalizmus
dilemmája

A LIBERALIZMUS ARCHITEKTÚRÁJA ÉS AZ ILLIBERALIZMUS DILEMMÁJA¹

Paár Tamás

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

A tanulmány beérkezett: 2019. május 18. – véglegesítve: 2020. január 9.

*(Patrick J. Deneen: A liberalizmus kudarca. Ford. Kisantal Tamás. Libri, 2019.
Patrick J. Deneen: Why Liberalism Failed. Yale University Press, 2018.)²*

Az elmúlt év egyik legfontosabb politikafilozófiai eseménye az Egyesült Államokban Patrick Deneen *Why Liberalism Failed* című kötetének publikálása volt. Deneen könyvét hosszas viták előzték meg a szerzővel a liberalizmus mibenlétét és értékelését illetően számos orgánumban, a politikai spektrum különböző szeleteit képviselők részvételével³ – ennek köszönhetően megjelenésekor már széleskörű figyelem irányult rá. A nyugati világ politikai változásainak következtében pedig egyébként is érdeklődésre számíthatott tézise, miszerint a liberalizmusnak a címben megjelölt bukásáért maga a liberalizmus tehető felelőssé: a liberális politika hosszútávon saját vesztébe rohan.

A könyv egyik nagy erénye összegző jellege: számos olyan kritikát megismétel, amelyek a liberalizmussal kapcsolatban korábban különböző irányokból és különböző szerzőktől elhangzottak. Az általa kifejtett liberalizmuskritikában felhasznált egyes elemek megtalálhatók például a komunitáriusként elkönyvelt Alasdair MacIntyre-nél és Michael Sandelnél, a konzervatív szociológus Robert Nisbetnél, az amerikai dél eszményét hirdető Wendell Berrynél, a whig Edmund Burke-nél vagy a Deneen által legtöbbször hivatkozott Alexis de Tocqueville-nél, sőt – hogy a lehető legkorábbi forrásokra is utaljunk –, Platónnál és Arisztotelésznél. A liberalizmus bukásáról szóló fent idézett diagnózis például azonos a Böckenförde-dilemmával, vagyis azzal a számtalanszor emlegetett paradoxonnal, amelynek értelmében a liberalizmus kénytelen a társadalom olyan tartalékaira támaszkodni, amelyeket nem képes újratermelni. Ezen kívül Deneen olyan gyakran ismételt kritikákkal is él, amelyek szerint például a liberalizmus az emberek alsórendűbb vágyainak és így a középszerűségnek kedvez; ehhez kapcsolódóan megtalálható nála az a republikanizmussal összefüggő nézet is, miszerint a liberális államműködés elégtelen a polgárok nagyfokú és általános politikai aktivitásának kialakítására, és a (polgári)

erények kiművelésére – márpedig Deneen szerint a helyes politikai irány megtartásához ezekre szükség lenne.

A szöveg összegző volta mellett leginkább pamfletjellege dominál, erre utal számos olyan érvelési manővere és retorikai fogása, amelyek sokszor megtalálhatók hasonló politikai művekben: például nézete klasszikus voltának hangsúlyozása és alternatív, harmadikutas jellegének kiemelése vagy az ellenfelei⁴ közti különbség jelentőségének tagadása. E retorikai fogások közül Deneen esetében az újradefiniálás művelete a legfontosabb, amit mind a liberalizmussal magával, mind bizonyos intézményekkel és eszményekkel kapcsolatosan megtalálhatunk a könyvben.

Míg különböző szerzők a liberalizmust a szabadság, az (esély)egyenlőség vagy a politikai jogok, az államhatalom korlátozása, esetleg állam és egyház elválasztása felől jellemeznék, addig Deneen ezeket másodlagosnak tartja. Történeti alapon arra mutat rá, hogy ezek az eszmények már a liberalizmus tényleges színrelépése előtt is megjelentek, ezért a lényegyet másban kell keresnünk. A liberalizmus mélystruktúrája Deneen szerint végeredményben egy kétkomponensű antropológiában áll (49–50).⁵ Az első komponens ebben az emberképben az individuum közösséggel szembeni abszolút primátusa, valamint a választás voluntarista felfogása alkotja. A második komponens az ember természethez és tudományhoz való viszonyát illeti: ez alapján az ember nem része a természetnek, a természet eszköz számára, amelyet a tudomány segítségével kihasználhat.

A liberalizmusnak ez a fajta definiálása elvileg elejét veszi kétféle kritikának is. Az egyik kritika azt veti fel, hogy nem adhatjuk fel a liberalizmus olyan tagadhatatlan értékeit, mint amilyenek az emberi méltóság, a jogegyenlőség, stb. A másik kritika pedig azt hozza föl, hogy azok a fajta erényes közösségek, amelyeket Deneen látni szeretne, valójában a liberalizmus biztosította keretek közt is létrehozhatók, például a korlátozott államnak köszönhetően. A szerző mindkét kritikára úgy válaszolhat, hogy ezek az intézmények (a korlátozott állam, állam és egyház szétválasztása stb.) nem tartoznak a liberalizmushoz, mert időben megelőzik, és valójában az ő eszményei közt is szerepelnek. Ezek a kritikák annak ellenére, hogy valójában célt tévesztenek, mégis gyakran előfordulnak Deneen bírálói közt – mivel újra és újra megfelelkeznek róla, hogy az alapvető kérdés a definícióalkotás megvitatása lenne.

Ami az erényes közösségek liberális ideológia biztosította lehetőségeit illeti, Deneen szerint a helyzet rosszabb, mint azt kritikusai gondolják. A liberalizmus abban hozott újdonságot szerinte, hogy bár a polisz mai megfelelőiként elgondolható⁶ összetartó kisebb közösségeket, illetve a szoros családi, városi kötelékeket nem tiltja, de nem is teremti meg az alkalmat a létrehozásukra. Sőt, egy önkényes döntésként felfogott választásként értelmezi a hozójuk való csatlakozást, ami pedig eredendően természetes azonosulást kellene jelentsen. Ezzel a liberalizmus minden kötődésünkől laza kapcsolatot te-

remt, holott stabilitásához ezeknél erősebb lojalításra épülő kötelekekre lenne szükség – ezért is hullik szét végül.

A laza kapcsolatokért Deneen szemében a voluntarista szabadságfelfogás tehető felelőssé. Itt alapvetően az Isaiiah Berlin által negatívnak nevezett szabadságfelfogásról van szó, bár nem véletlen, hogy Deneen inkább azt a terminust választja, amely például Servais Pinckaers teológiájában is domináns: Berlinnel szemben ők a szabadságot úgy értelmezik, hogy annak valami értékesre kell irányulnia. Deneen azt kifogásolja, hogy a szabadságot ehelyett sokan korlátlanként és a választásainkat illetően semlegesként gondolják el, miközben a valódi szabadság csak az lehet, amihez az önkorlátozásban, illetve „önszabályzásban” (123.) jutunk el. Ha az önmagunk számára a természet adta akadályokat figyelembe véve nem szabunk korlátokat, az a parttalanság állapotához vezet, ahhoz, hogy önmagunk szenvedélyeinek leszünk kitéve. Itt érkezünk el Deneen alapintuíciójához. „Két szimpla okból csalóka a korlátok alól történő felszabadítás: egyrészt mert az ember étvágya [*appetite*] kielégíthetetlen, másrészt azért, mert a világnak megvannak a maga határai. E két ok miatt modern értelemben sohasem lehetünk szabadok.” (150.) Az emberi vágyak korlátozásra szorulnak ahhoz, hogy ténylegesen beteljesíthetők legyenek – korlátozásukhoz pedig meg kell tanulnunk az önuralmat, illetve önkormányzást mind az egyén, mind a közösség szintjén. A korlátozás és korlátozatlanság alapvető dichotómiája határozza meg tehát Deneen liberális felfogással szembeni kritikáját.

A méltóság, állam és egyház elválasztása és más, a libereralizmust megelőző, a liberális értékek közt is helyet kapó fogalmak a könyv érvelése szerint eredetileg a korlátozás jegyében álltak, ám a liberalizmussal az egyéni vágyak mind korlátlanabb követésének ideáljára helyeződött át az alapjuk. Így a szabadság fogalmának átértelmezése további újradefiniálásokhoz vezet Deneennél – igaz, ő úgy látja, ezekkel visszatér a szavak eredeti, a modern kort megelőző jelentéséhez, amiket a liberális filozófia forgatott ki magából (41.): az emberi méltóság alapja az új szabadságfogalom lett, és ezzel együtt az emberi jogok, a hatalmi ágak szétválasztása vagy a szabad kereskedelem is már az egyén mind korlátlanabb szabadságát szolgálják.

Szó volt már róla, hogy a liberális berendezkedés fenntarthatatlan és a vesztébe rohan. Mi következik azonban utána? Deneen szerint három alternatíva lehetséges. A Jason Brennan által javasolt út, hogy a liberálisok olyan „episztokráciát” alakítanak ki, amely az emberek liberalizmussal szembeni elégedetlenségét megkerülő egy általános választásokkal leválthatatlan szűk liberális elitre bízna a kormányzást (184.). Ha ezt végül nem lépik meg a liberálisok, úgy esélyes, hogy az emberek egyre inkább egy „illiberális autokrata” avagy „erős ember”⁷ iránt fognak vágyakozni, és egyre inkább ilyen jelölteket juttatnak hatalomra. Deneen szerint egyik kimenetel sem kívánatos, ő egy harmadik lehetőségben látná a helyes utat.

Liberális antidemokrácia és autoriter illiberalizmus helyett úgy tűnhet, hogy valamiféle önkormányzásra épülő illiberális demokráciáról lenne szó Deneennél. Azonban egyrészt mivel különbséget lát jó és rossz (vagyis autokratikus) antiliberalizmus között, másrészt szerencsétlen aktuálpolitikai konnotációk elkerülése végett az „illiberalizmus” helyett érdemes egy deneeni kifejezés, a „humánus posztliberalizmus”⁸ címkével illetni ezt az alternatívát. Ez a terminus azáltal, hogy a liberalizmushoz képest határozza meg magát, már azt is magában látszik foglalni, hogy ez az alternatíva beépíti a liberalizmus vívmányait és tanulságait is (vö. pl. a posztmarxizmus marxizmushoz való viszonyát). Erre utal Deneennél annak hangsúlyozása, hogy nem csupán egy múltbéli politikai helyzetet kíván restaurálni, és nem kíván úgy tenni, mintha a liberalizmus meg sem történt volna (37., 211–215.), mivel szerinte a posztliberális kornak is el kell ismernie azt, ami a liberalizmusból jogos, mint amilyen a méltóság és az igazságosság követelése (210–211.).

Am amikor Deneen a liberalizmus értékelendő vívmányairól beszél, hovatovább arról, hogy a liberalizmus követeléseit (sőt, elvileg még szabadságkonceptióját is! – ld. 211.) beépíti a humánus posztliberalizmusba, valójában olyasmit tesz, amit a saját maga adta meghatározás kizár. Hiszen Deneen nem ismerheti el a szabadelvűség inherens értékeit, mivel szerinte a liberalizmus mindössze a voluntarista individualizmusból és az ember és a természet elválasztásából áll. Vagyis csak olyasmiből, amit Deneen tagad – és minden mást, ami a liberalizmushoz látszana tartozni, csak egy régi ideál eltorzulásának vél. A liberalizmus érdemeit így elsősorban abban ismerheti el, hogy képviselői rámutattak arra: a preliberális kor nem tartotta magát (a gyakorlatban) a saját maga által (elméletben) vallott értékekhez. Tehát amennyiben aláírná Deneen, hogy a liberalizmusnak általa is elismert jó következményei voltak, az a liberalizmus esszenciájától független, esetleges fejlemény lehet csak. Az ilyen eredmények azonban a könyv elemzése alapján gyakran vegyülnek a liberalizmus szimptomáival. Így például, hogy bár Deneen elismeri azt, hogy a liberalizmus dominanciájának köszönhetően a női egyenjogúság helyzete jó irányba változott, ugyanakkor különböző feministák és marxisták társaságában kifogásolja, hogy a nők elsősorban a kapitalizmusnak való kiszolgáltatottságukban váltak egyenlőkké a férfikkal (215.). Vagyis úgy tűnik, hogy szerinte az, ami ténylegesen jó a hasonló hozadékokból, az a liberalizmus nélkül is elérhető lett volna. Az olvasónak nem véletlenül támadhat az a benyomása, hogy a liberalizmus végeredményben csakis rossz dolgokért tekinthető felelősnek. Mindez pedig rávilágíthat a könyv által felkínált liberalizmusdefiníció nehézségeire.

A liberalizmus kétkomponensű meghatározása a könyv sarkalatos pontja, és külön tanulmányt érdemelne megvitatása. Mint láttuk, Deneen szerint a liberalizmus csakis azzal azonosítható, ami első megjelenésekor (gyakorlatilag Hobbes és Locke korában) újdonságot jelentett. A definiálás általános problémáival együtt ezzel szemben felmerül többek közt az az ellenvetés, hogy el-

vileg az is lehet egy izmusnak esszenciális része, ami tényleges színrelépése előtt már bizonyos korábbi gondolkodóknál megjelent. (A kereszténység például nem lesz kevésbé lényegileg monoteizmus attól, hogy már Krisztus előtt is találkozunk a történelemben egyistenhittel – így pl. közvetlenül a zsidó valóságban.) Az inverz probléma, hogy amennyiben a Deneen által a liberalizmus lényegi részeiként megjelölt komponens bármelyikét megtalálnánk a liberalizmus protoliberalisnak nevezhető előfutárai előtt (amire jó esély van például a szofistáknál vagy az epikureusoknál), úgy eszerint azt sem tarthatnánk a liberalizmus lényegi részének. Annak állításából, hogy ez a két komponens a modernitásban megjelenő liberalizmus egyedi jellemzője, kitűnik: Deneen a megelőző politikai gondolkodást egységesebbnek tünteti fel, mint amilyen a valóságban volt.

A történeti fejlemények alapján alkotott definíciójának megfelelően Deneen egy liberalizmust megelőző „klasszikus hagyományt” is kijelöl, amely ugyanennyire leegyszerűsítőnek tűnik. Deneen gyakran él olyan fordulatokkal, hogy „az antik gondolkodók úgy tartották” vagy általánosságban az „antik és keresztény felfogásról” ír.⁹ Még többször szól „klasszikus és keresztény hagyományról”, amellyel kapcsolatban legalább megjegyzi, hogy fejlődésen ment keresztül.¹⁰ Ám ez is azt látszik sugallni, hogy a fejlődés egyenes vonalú volt, és egységes konklúziókhöz vezetett a keresztény gondolkodóknál – ami azonban korántstincs így. (Egy szélsőséges, Deneennel és a liberalizmussal is ellentétes tanokat hirdető példát találhatunk Robert Filmer személyében.) Deneen e retorikus egyszerűsítésének köszönhetően válik szembeötlőbbé a legtöbbször megnevezetlen „klasszikus” gondolkodók és a liberalizmus kontrasztja.

A múlt politikafilozófiájának ebből a leegyszerűsítéséből is látszik, hogy Deneen könyvének a filológiai pontosság nem tartozik az erősségei közé. A könyvben a prototipikus liberálisként kezelt Locke-nál például számos olyan tendenciájú érvet is megtalálhatunk, amelyek a Deneen által kifogásolt hedonista önzés (amit Deneen egy újabb pontatlansággal „utilitáriusnak” nevez) ellen hatnak, és hogy Locke műveiből inkább a klasszikus hagyomány folytatását vagy egy új ideológia megkezdését olvashatjuk-e ki, az korántsem egyszerű kérdés.¹¹

Deneennek Locke mellett Amerika alapító atyáival kapcsolatban is számos kifogása van, közülük ebben a műben Madisont kritizálja hosszabban, mivel Madison célkitűzése (legalábbis Deneen értelmezése szerint), hogy az emberek a helyi önkormányzatok helyett a központi államhatalommal azonosuljanak. Ez utóbbinak elsőszámú célja pedig az emberek diverzitásának növelése és a polgárok érdekeik mentén történő szegmentációja, hogy ne alakulhasson ki olyan érdekszövetség, amely felboríthatná a kialakult rendet. Mint azonban már mások is kimutatták, Deneen nem számol azzal, hogy Madisonék a *Föderalista* különböző pontjain nem egy, hanem – némileg ellentmondóan – három fő célt is tulajdonítanak a központi kormányzatnak, amelyek egymást árnyal-

ják. Leegyszerűsítése ellenére Deneen hermeneutikája nem zárja ki figyelemre méltó olvasatok megszületését, így például egy másik hosszabban tárgyalt ellenlábás, Mill értelmezésekor szóba kerül a rabszolgaság melletti érvelése (69–70.) – de vele kapcsolatosan is érdemes megjegyezni, hogy az már nem kap kellő figyelmet, hogy Mill (vagy épp az amerikai alapító atyák) egy erényes polgárság megléte esetén tartotta megvalósítandónak szabadelvű politikáját.

Ha a történelmi és eszmetörténeti előzményeket Deneen szemüvegén keresztül vesszük szemügyre, akkor a liberalizmus fent ismertetett lecsupaszított definíciójából adódóan aligha látjuk úgy, hogy „a liberalizmus [...] talán egy szükséges lépcsőfok”, amely fontos tanulságokkal szolgált – miközben ezt maga a szerző veti fel (188.), jöllehet más szemszögből igenis üdvös fejleménynek tekinthető. Ha arra tekintünk, hogy a történelemben a különböző rendszerek mindig egyfajta csömörhöz vezettek, arra a konklúzióra juthatunk, hogy az emberi természet ellentmondásossága magával vonja a politikai berendezkedés változásai utáni vágyat. Bár Deneen állításai egy filozófiai antropológia alapjain állnak, mégis vakfolt számára ez az antagonizmus, az ember „társiatlan társiasága”. Így azzal nem vet számot, hogy a liberalizmusban meglévő individualizmus az ember olyan vágyaira apellál, amelyek nem feltétlenül nevezhetők alsóbbrendűnek: ilyen a közösségtől való különbözés, az önállóság és egyediség vágya. Ezek nem csak tényszerűen tartoznak az emberhez, de sok esetben szükség is van rájuk ahhoz, hogy az ember függetlenedjen bizonyos közösségek káros befolyásaitól, és időnként a legnagyobb teljesítmények előfeltételei is. Ezek az igények gyakran az emberbe kódolt más ösztönök riválisai, mint amilyen a valahova tartozás, az azonosulás és a szolidaritás vágya. A „társiatlan társiaság” e problémájára kínál a liberalizmus egy többé-kevésbé adekvát, még ha tökéletlen és nehezen is fenntartható politikai feloldást azzal, hogy lehetővé teszi az egyén elkülönülését, ugyanakkor meghagyja az utat a közösségekkel való azonosulás előtt.

Hogy a Deneen kínálta alternatíva az individualitás ellentétes irányú alapvető vágyait mennyire tudja befogadni, az még elvállik a társadalomkritikán túlmenő, az összetartó kisközösségekre építő konstruktív javaslata bővebb kifejtésének fényében – ám egy aggasztó tendencia, a többségi zsarnokság problémájának lekezelése, kétségeket támaszthat vállalkozásának e kérdést illető sikerességében.

Az egyénre nehezedő társas nyomás többek közt akkor válik problematikusná, ha a fenyegető közvélemény eluralkodik – ez a többség zsarnokságának esete, amely szoros összefüggést mutat a reflektálatlan előítéletek kérdésével. Amellett valószínűleg szükségtelen ehelyütt érvelni, hogy reflektálatlan előítéleteink sok esetben hibásak lehetnek, és hogy sokszor e hibák közé tartozik az egyes csoportokkal, illetve kisebbségekkel szembeni irracionális ellenszenv. Ez kettős problémát jelent: az előítéletek felülvizsgálata nélkül egyrészt valószínűbben követünk el elméleti és praktikus hibákat (vagy egyenesen vétke-

ket), másrészt kialakulhat a többségi társadalom elnyomása az előítéleteikben nem osztozó vagy tőlük más tekintetben (pl. nem, bőrszín, vallás) különböző kisebbségek ellen. A Deneen által nagyra tartott Tocqueville például épp ezt a kérdéskört látja az egyik legfontosabbnak az amerikai demokráciával kapcsolatban. Deneen azonban Tocqueville-re épp ebben a kérdésben nem támaszkodik – annál inkább Edmund Burke-re.

Deneen hivatkozásai Burke-re több kérdést is felvetnek, mivel főleg azokat a szöveghelyeket idézi tőle, amelyek szerint helyes előítéleteinkre támaszkodni (174–175.). Többek közt Strauss¹² és MacIntyre¹³ is amellett érveltek, hogy ezek a burke-i passzusok ellentétesek a racionalitással. Ahogy Strauss fogalmaz: Burke-nél megfigyelhetjük „az érzelemnek és az ösztönnek egyfajta föl-szabadítását, illetve az ész egyfajta leértékelését”.¹⁴ Nem feltétlenül Strauss és MacIntyre értelmezése a mérvadó Burke mondandójával kapcsolatban, azonban Deneen itt többször is az irracionális, átgondolatlan szokások védelmében szólal fel azok kritikusaival ellen (vö. 44., 174.), és erre használja fel Burke meg-látásait is – mintegy kivédendő a racionális reflexiót mint ártalmas tevékeny-séget. Deneen ezzel kapcsolatban hivatkozhatna arra, hogy véleménye szerint a deliberáció, tehát elvileg valamiféle reflexió a helyi közösségek önkormány-zásának fontos része – viszont ahhoz, hogy ez a fajta deliberáció ténylegesen védelmet nyújtson a vázolt veszélyekkel szemben, racionalitás-alapúnak kel-lene lennie. Ám pont ezt zárja ki a burke-i előítéletnek mint irracionális elő-ítéletnek az átgondolással szembeni védelmezése: ha egy diskurzus ilyen ér-telemben véve burke-i, az megfeleltethető a szofisztikus retorikai manipulá-ciónak. A deliberáció ilyen esetekben észérvek helyett az ember vágyaira vagy hatalmi viszonyokra apellál.

Deneen számos helyen tárgyal olyan témákat, amelyek a többség zsarnok-ságával összefüggésben állnak, ám jellemzően vagy úgy veszi, mintha ez a nehézség az általa preferált közösségekben magától megoldódna (vö. 117.) vagy azt sugallja, hogy más értékek kellőképp ellensúlyozhatnák (vö. 203–204.). A legközvetlenebbül akkor érinti ezt a kérdést, mikor arról ír: „Mill a közvéle-mény zsarnokságától félt, amely szerinte a szokásokban fejeződik ki. Burke szerint azonban a társadalmi »újítók« között sokkal erőteljesebb a zsarnoki hajlam, és éppen az előítéletek fékezhetik meg e törekvést.” (175.). Ezzel a Deneen által elfogadott érveléssel kapcsolatban nem csak az a probléma, hogy véleményes (a többség számára például nyilván nem számít zsarnokságnak, bármilyen előítéletekkel is él), és hogy hiányzik az alátámasztásul szolgáló statisztika. A lényegi probléma ugyanis az, hogy a valószínűség itt másodla-gos, hisz a többségi vélemény és az előítéletek szülte zsarnokság problémá-ja nagyon is valós és súlyos – nem szerencsés pusztán annak felhozásával relativizálni, hogy vannak hasznos előítéletek is. Ha a racionális felülvizsgá-lást kizárjuk és csupán az irracionális előítéletek és szokások maradhatnak tá-maszaink, amelyek könnyen lehet, hogy minden esetben ugyanazt a részre-

hajlást támasztják is alá – akkor a probléma megoldásában minden segítség nélkül maradunk.

Ahogy Deneennél keveredik a deliberáció kívánalma az előítéletek dicséretével, úgy keverednek a könyvben az önkorlátozásra és erényes önkormányzásra szólító, megfontolásra érdemes részek a retorikai fogásokkal, a túlzó állításokkal és a felszínes közhelyekkel. Így Deneen azt állítja, hogy a liberalizmus az egyik valaha volt legegyszerűsebb rendszer (27. – itt nyilván számítana a mintavétel mérete, ám ha a mai liberális államokat rabszolgatartó társadalmakkal és harmadik világbeli királyságokkal versenyeztetnénk, aligha lennének az élbolyban), máskor pedig azt állítja, hogy a liberalizmus csupán a platóni értelemben vett nemes hazugság legtökéletesebb megvalósulása – amit már a haszonélvezői is elhisznek (ezzel kapcsolatban pedig érdemes meggondolni, hogy vajon ha ők is elhiszik, nevezhetjük-e még hazugságnak, és hogy vajon a kommunizmust nem ugyanilyen hazugságnak kellene-e tartanunk). A túlzások mellett pedig olyan elcsépeelt szólamokkal is találkozunk a könyvben, mint az „internet a szó szoros értelmében elbutít minket” (116.), vagy hogy ma már alig vagyunk képesek egy órán át egy helyben ülni és nyugodtan olvasni egy könyvet vagy elmélkedni (33.) – ami valójában legkésőbb Pascal óta elmondható a nyugati emberől.

Szerencsére Deneen legtöbbször a kevésbé eredeti liberalizmuskritikákat is eredeti módon képes kifejtetni és új összefüggésbe helyezi őket. Ezeken kívül pedig újszerű vagy legalábbis ritkábban hallott megfigyeléseket is tesz, amelyek az egyes fejezetek magvát alkotják; ilyen például, hogy a liberalizmus cinkos a természet kizsákmányolásában, hogy felelőssége van a humán tudományok hanyatlásában, hogy individualizmusa az erős államhatalomnak kedvez, vagy hogy egy újfajta elit malmára hajtja a vizet. Deneen alapvetően jó kultúrkritikai vénával is rendelkezik. Ennek köszönhetően csak ritkán találkozhatunk nála a fentiekhez hasonló banalitásokkal, máskor érdekfeszítő elemzéseit olvashatjuk tőle bizonyos reklámoknak, filmeknek, sporteseményeknek, egyetemi mottóknak és az épített környezet változásainak.

A könyv végül számos összefüggést és részletkérdést kifejtetlenül hagy, különösen, ami Deneen liberalizmussal szemben felkínált alternatíváját illetné. A szöveg azzal a meglátással ér véget, hogy egy új elméletre van szükség, amit egy új gyakorlatnak kell megelőznie. Ez magyarázhatja a kifejtés hiányosságait bizonyos pontokon, és azt is, hogy a könyv azt sugallja, mintha egyes problémák maguktól megoldódnának. Persze Deneen már itt is egy elmélet megalkotásába kezd bele, amely a helyes társadalmi attitűdöket vizsgálja, így alapvető kritériumokat megad ehhez és nyilván inspirálni is kívánja a megfelelő gyakorlatok létrejöttét. Ezért teoretikus nehézségei nem vehetők teljesen félvállról, különösen, mivel a könyvben felvetett változtatás – a liberalizmus elvetése – meglehetősen radikális. Egy teljesebb elmülethez Deneennek legalább tekintetbe kellene vennie olyan jogos félelmeket, amelyek a liberálisokat

motiválják. Elsőként el kellene vetnie a reflektálatlan előítéletek apológiáját ahhoz, hogy a helyi közösségek racionális deliberációjának megfelelő lehetőségét megadja. Ezen kívül azonban még mindig megmaradna az a nehézség, amit a „társiatlan társiaság” kantiánus terminusával neveztem meg, ami itt arra vonatkozik, hogy egy politikai közösség kívánatos esetben megfelelő módon bátorítaná a részvételt az imént leírt racionális politikai deliberációban és általában a közösség életében, ám az ezektől való függetlenedést is elfogadható mértékben lehetővé kellene tennie. A jelen állás szerint nyitott kérdés, hogy a Deneen által preferált „humánus posztliberális alternatíva” képes lesz-e mindezeknek a kritériumoknak megfelelni és megtalálni az emberek közösségi és egyéni törekvései közötti ideális egyensúlyt.

JEGYZETEK

- ¹ A szöveg az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-III-PPKE-39 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.
- ² A recenzió elsősorban az eredeti kiadásra támaszkodva készült.
- ³ A vitáról ld. Szilvay Gergely: Egy amerikai vita a liberális demokráciáról. In: Pogrányi Lovas Miklós (szerk.): *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban*. Budapest, Századvég, 2016. Paár Tamás: Amerikai Kommunitarista Államok? Lehet-e egy közösségelvű egyúttal amerikai konzervatív is? *Kommentár*, 2018/2. Az utóbbi cikk bővített változata hamarosan elérhetővé válik, az ezzel kapcsolatos helyreigazítást ld. a *Kommentár* folyóirat 2018/3-4. számának 74. oldalán.
- ⁴ Itt leginkább az amerikai liberálisokról (Deneen őket progresszíveknek is nevezi) és konzervatívokról van szó (utóbbiakat klasszikus liberálisként jellemzi).
- ⁵ Az oldalszámok a magyar kiadásra vonatkoznak.
- ⁶ Vö. 17., 189–190., 210., 220., 226. oldalak.
- ⁷ Az eredetiben: „illiberal autocrat” és „strongman” (178.), a magyar fordításban: „illiberális zsarnok” és „erős uralkodó” (205.).
- ⁸ Az eredetiben: „humane postliberal alternative” (182.), a magyar fordításban: „posztliberális humanista alternatíva” (209.).
- ⁹ Vö. 123., 138–140., illetve az eredetiben 100., 115.
- ¹⁰ Ld. 37., vö. az eredetiben 19.
- ¹¹ Vö. Leo Strauss: *Természetjog és történelem*. Budapest, Századvég, 1999. 142–181. Strauss amellett érvel, hogy Locke ellentmondásai esetében mindig a radikálisabb, modern oldalt kell komolyan vennünk, míg Deneen vitapartnerei ez ellen érvelnek.
- ¹² Ld. uo. 206–223.
- ¹³ MacIntyre számos helyen kritizálja Burke-öt, magyarul ezek közül ld. Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában*. Budapest, Osiris, 297–298. Továbbá uő: *Az etika rövid története*. Budapest, Typotex, 2012. 313–317.
- ¹⁴ Ld. Strauss: *Természetjog és történelem*. 217.

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2020. 1. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2020. február 10.

JOG, JOGTUDOMÁNY

KUKORELLI István: Bibó István láthatatlan alkotmánya
Tanulmánygyűjtemény
Gondolat, 2019. 260 p.

LAMM Vanda–SAJÓ András (szerk.): Studia in honorem Lajos Vékás
HVG-Orac, 2019. 336 p.

POLYÁK Gábor (szerk.): Algoritmusok, keresők, közösségi oldalak és a jog
HVG-Orac, 2020. 301 p.

SCHANDA Balázs–BALOGH Zsolt (szerk.): Alkotmányjog – alapjogok
Pázmány Press, 2019. 382 p.

SZABÓ Marcell–LÁNCOS Petra Lea–GYENEY Laura (szerk.): Uniós
szakpolitikák
Pázmány Press, 2019. 391 p.

Miran KOMAC, VIZI Balázs (szerk.): Bilaterális kisebbségvédelem.
A magyar–szlovén kisebbségvédelmi egyezmény háttere és gyakorlata
L'Harmattan, 2018. 348 p.

KÖZGAZDASÁGTAN, GAZDASÁG

ALVINCZ József [et al.]: Mindent a magyar vidék jövőjéért
Mezőgazdaságunk 2010–2018
Gondolat, 2020. 408 p.

DOMOKOS László: Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze
Akadémiai K., 2019. 220 p.

Caj FANG: A kínai reform és nyitás
Negyven év tapasztalata
Antall József Tudásk., 2019. 256 p.

W. D. NORDHAUS–P. A. SAMUELSON: Közgazdaságtan
19., bőv., átdolg. kiad.
Akadémiai K., 2019. 672 p.

MÉDIA

DESSEWFFY Tibor: Digitális szociológia
Szociológiai képzelet a digitális korban
Typotex, 2019. 284 p.

SMID Róbert: Sigmund Freud és Jacques Lacan papírgépei
Előretolt Helyőrség Íróakadémia, 2019. 504 p.

POLITIKA, POLITIKATUDOMÁNY

ANTALL Attila (szerk.): Neoliberális hegemonia Magyarországon
Elemzés és kritika
Noran libro, 2019. 179 p.

BALÁZS Zoltán: „Homérosz napja”
Politikáról, morálról, civilizációról
Gondolat, 2019. 250 p.
(Conditio humana)

BALÁZS Zoltán–MOLNÁR Csaba: Irányzatok a magyar politikai gondolkodásban
Jelen és múlt
Osiris, 2020. 376 p.

BOTOS Máté (szerk.): Semper Aequum
Tízéves a politikatudomány szak a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen
Typotex, 2019. 175 p.

Edmund BURKE: Fellebbezés az újaktól a régi whigekhez és más írások
Századvég, 2019., 307 p.

GAUDI-NAGY Tamás: Nemzeti jogvédelem
Magánkiadás, 2019. 124 p.

KISS Balázs (szerk.): A szavakon túl
Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990–2015.
L' Harmattan, 2020. 216 p.

KOVÁCSY Zsombor: Elfekvő
Gyógyítható az egészségügy?
Noran libro, 2020. 144 p.

KÖRÖSÉNYI András: Manipuláció és demokrácia
Politikaelméleti tanulmányok
Gondolat, 2019. 289 p.

PATKÓS Veronika: Szekértáborharc
Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről
Napvilág, 2019. 173 p.

PETŐ Péter: Lesgól
Az Orbán rendszer sportpolitikája
Noran libro, 2020. 148 p.

Thilo SARRAZIN: Ellenséges hatalomátvétel
Századvég 2019., 516 p.

Gene SHARP: Diktatúrából demokráciába
Elvi útmutatás a felszabaduláshoz
Kossuth, 2020. 128 p.

Odd Arne WESTAD: Nyughatatlan birodalom
Antall József Tudásközpont, 2020. 432 p.

PUBLICISZTIKA, ÉLETRAJZ

GYÁRFÁS Endre: Ifjúságom, e zöld vadon
Múlt és Jövő Alapítvány, 2020
(Holokauszt-életek)

KONRÁD György: Az örök látogató – 1933–2019
Noran libro, 2020. 232 p.

MADERSPACH Viktor: Menekülésem Erdélyből
Élményeim a nyugat-magyarországi szabadságharcból
Lazi Kiadó, 2019. 234 p.

MÁTÉ T. Gyula: Tiltott magyar
Válogatott írások
Magyar Mercurius, 2019. 207 p.

SZARKA Lajos: Csillagsorsok
Naplók, visszaemlékezések a holokausztról
Immánuel Magyar–Izraeli Baráti T., 2020. 271 p.

SZIRÁKI András: szociografikus önéletrajza
A tegnap minősége
Osiris, 2020, 264 p.

Daniel TUDOR: Kérdezz meg egy észak-koreait!
Disszidensek beszélnek életükről a világ legzártabb országáról
HVG Könyvek, 2020. 280 p.

VÁSÁRHELYI Mária: Valahogy megvagyunk
Snagovi emlékkönyv
Ab Ovo, 2019. 292 p.

SZOCIOLÓGIA

ANTAL Z. László: Éghajlatváltozás és szociológia.
Argumentum, 2019. 198 p.

Thomas GORDON, Noel BURCH: Emberi kapcsolatok
Hogyan építhetjük, hogyan rontjuk el.
Gordon K., 2020. 114 p.

Shelly FAN: Lecserél-e minket a mesterséges intelligencia?
Bevezetés a XXI. századhoz
Scolar K., 2020. 144 p.
(Nagytotál)

GEREBEN Ferenc: Boldogult olvasókoromban
Írások a magyar olvasáskultúráról
L'Harmattan, 2020. 297 p.

Sally HINES: Mi a gender?
Bevezetés a XXI. századhoz
Scolar, 2020., 144 p.

KAPITÁNY Ágnes, KAPITÁNY Gábor: Szimbolizáció és pszichológia
L'Harmattan, 2020. 144 p.
(Kívülbelül)

KÖRMENDY Lajos: A közösség nélküli ember
Ad Librum K., 2020. 480 p.

TAKÓ Ferenc: Max Weber Kínája
A protestáns etika és a mandarinátus szelleme
L'Harmattan, 2020. 336 p.
(Cogito könyvek)

ABSTRACTS

MIKLÓS BÁLINT TÓTH
Dessewffy, Asbóth, Tisza.

Moderate Progression and Democracy from a Conservative Perspective

The study examines whether, by analogy to the widely used notion of liberal democracy, such an idea exists in Hungarian political thought which bears the marks of the conservative and the democratic worldviews at the same time. In other words, does conservative democracy exist?

According to the hypothesis, moderate progression can be regarded as a specific variant of conservative democracy. The study has a three-tier structure. Firstly, I clarify my understanding of Hungarian conservative tradition. Secondly, I show the conservative character of moderate progression. Finally, I point out that the representatives of moderate progression consider democracy, under certain circumstances, acceptable, even supportable. To prove this, the argument draws on Aurél Dessewffy's, János Asbóth's and István Tisza's works.

Keywords: conservative democracy; moderate progression; Aurél Dessewffy; János Asbóth; István Tisza

ZOLTÁN BRETTER
Machiavelli – The Artist

My paper consists of three parts. In the first part, I seek to sum up the essence of Aristotle's normative politics, and in some points I compare Machiavelli's and Aristotle's relationship to politics in general.

In the second part, I sum up the Aristotelian teaching concerning the difference between doing and making, to have a clear understanding of what is the tradition inherited by Renaissance humanists, through Aquinas.

In the third part, I show how Machiavelli bypasses that tradition, how he shifts the emphasis from "action" to "creation", and thus he sets the framework for the modern interpretation of politics, as something that is not part of normative politics anymore, but becomes the "art of government".

Keywords: Aristotle, Aquinas, Machiavelli, political action; political creation

RUDOLF METZ

Democratic Leadership as an „Idol Concept“?

The tension between democracy and political leadership is one of the great paradoxes in the field of political theory and political leadership studies. The contradiction emerges in the expectations towards leaders that require leaders to solve community problems and to enforce the public will at any cost, but at the same time to respect the rules of democracy, to allow and not to jeopardize the self-government of the people or civic participation. The literature has pointed out that the question is not whether leadership is necessary for the functioning of democracy, but how these concepts and practices can be linked to each other. Accordingly, this study is based on the presupposition that democracy and leadership are not only conceptually related, but they also depend on each other in practice. The article is written with the modest ambition to illustrate the necessity of this conceptual relationship from the perspective of leadership. Drawing on political and generic leadership literature, the paper unravels the stable denotation, the strict boundaries and the normative connotations of leadership that make democratic leadership not an oxymoron, but even an “idol concept”.

Keywords: leadership theory, leadership, democratic leadership, power, interactionist paradigm

PÉTER BORDÁS–ILDIKÓ BARTHA–TAMÁS HORVÁTH M.

Doing Better?

Centralization and Quality of Public Services

This article examines the impact of changes in local government finance in Hungary from the citizens’ perspective in an international comparison. The 2011 Local Government Act (in effect from 2013) drastically reduced local governments’ responsibilities, centralising several municipal functions and transformed the previous income-based funding system to a ‘task-based’, expenditure-oriented regime. Our analysis shows that the new financing system did not improve public sector performance and seems to be less beneficial for the people, i.e. for the consumers of public services, still provided at the local level. By confirming this observation, the results of an international comparison prove that the level of citizens’ satisfaction with local services in Hungary is less than the European average. The article argues that such an outcome is not a ‘failure’ of the legislator in finding the appropriate instruments for the objective pursued, but the objective itself was not the improvement of quality of public services. The paper provides a comparative analysis based on empirical

evidence of satisfaction surveys carried out in Hungarian and other European cities.

Keywords: local governments; centralization; resource-based versus expenditure-based regulation; public service delivery; citizens satisfaction

ATTILA ÁGH

The Crisis of Global Democratization:
The Conceptual Failure of US Mainstream Democratization Research

The ruling paradigm of democracy research for decades has been formulated by Huntington in his book on the Third Wave, which states that the process of democratization has reached its third, global wave, therefore democratic transition and consolidation have become the key terms of democracy theory. In the big euphoria of democracy, however, it was forgotten or marginalized that Huntington had also predicted recession or a counter-wave between particular waves, and referred that such a counter-wave might also follow the third wave described by him. The positive scenario of democratization remained valid until the late 2000s, moreover, the topic of recession was not discussed meaningfully either, as if global democratization had reached the point of no return. But in the 2010s there was a sharp turn in democracy theory and the global counter-wave has become the central topic of democratization. It has also produced the conceptual failure of the previously dominant American democracy theory. In such a way, the crisis of global democracy has come "home" to the US in the second half of the 2010s. This paper, from the huge literature of democracy research, only deals with the conflict between the mainstream concepts of US and European democracy research, and its implications for the East-Central European region.

Key words: the periods and the three main directions of democracy research, US and European mainstream, the thin and thick concept of democracy.

CONTENTS

IN A CONSERVATIVE MANNER

- *Miklós Bálint Tóth*: Dessewffy, Asbóth, Tisza.
Moderate Progression and Democracy from a Conservative Perspective 7

LEADER AND LEADERSHIP

- *Zoltán Bretter*: Machiavelli – The Artist 31
- *Rudolf Metz*: Democratic Leadership as an “Idol Concept”? 48

CENTRALIZATION AND DECENTRALIZATION

- *Péter Bordás–Ildikó Bartha–Tamás Horváth M.*: Doing Better?
Centralization and Quality of Public Services 73

LOOKING OUT

- *Attila Ágh*: The Crisis of Global Democratization: The Conceptual
Failure of US Mainstream Democratization Research 99

BOOK REVIEW

- *Tamás Paár*: The Architecture of Liberalism
and the Dilemma of Illiberalism (*Patrick J. Deneen*: Why Liberalism
Failed. *Yale University Press*, 2018) 121

- BOOK WATCH 131

TISZTELT LEENDŐ ÉS KORÁBBI SZERZŐINK!

Örömmel értesítjük Önöket, hogy a *Politikatudományi Szemle* 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett **DOI** megjelölést kap. Ezzel a lapunk nemzetköziesedik, mert a különböző keresőmotorok gyorsabban és hatékonyabban tudják cikkeinket megtalálni.

A DOI azonosítót a szerkesztőség **automatikusan** fogja **adni** az egyes cikkeknek. Felépítése a következő lesz: <https://10.30718/POLTUD.HU.2018.2.8>. A törtvonal előtti rész az ún. **DOI prefix**, amit **minden egyes cikk** megkap az előzetes regisztrációnk alapján. Ez tehát egy állandó elem. A POLTUD.HU utal a lapunkra, a többi rész viszont mindig változik, hiszen az aktuális lapszámhoz és oldalszámhoz igazodik. A DOI azonosító örök, ugyanakkor pénzbe kerül. A DOI-t a szerkesztőség szolgáltatásként nyújtja az Önök számára, ezért a költségeket saját maga állja.

Ezzel Önöknek, Tisztelt Szerzők, tehát nincs külön dolguk.

A DOI ugyanakkor kölcsönösségi, viszonyossági alapon működő rendszer, ezért elvárásokat fogalmaz a szerkesztőségekkel és a szerzőkkel szemben.

Tisztelettel kérjük Önöket, hogy ezentúl az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót** [például laptársunknál, a Socio.hu-nál a következő azonosítóról van szó: <https://10.18030/socio.hu.2018.1.69>]. Az egyes cikkek hivatkozását a következő helyen találja meg: <https://search.crossref.org/>

A CrossRef-regisztrációnk során, ami lehetővé teszi a DOI használatát, szerkesztőségünk vállalta, hogy elfogadja ezt a feltételt, azaz minden cikknél feltünteti a szakirodalmi hivatkozásokhoz tartozó DOI azonosítót. Kérjük tehát, hogy Önök is tegyenek eleget ennek az egyébként nem túl nagy kérésnek. Amikor készítik az irodalomjegyzéket, másolják be a vonatkozó cikkhez tartozó DOI azonosítót, és illesszék be a hivatkozás végére.

Kérjük, ne feledjék, mindig a teljes azonosító feltüntetésére van szükség!

Örülünk együtt ennek az újdonságnak!

Üdvözlettel,

a *Politikatudományi Szemle* szerkesztősége

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.
2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art” illetve a „review of article” műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.
3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@tk.mta.hu* címre elküldeni.
4. A kéziratnak tartalmaznia kell:
 - a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
 - b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
 - c. kulcsszavakat, valamint
 - d. a szerző titulussát és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
5. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.
6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknevét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).
7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelöljék (így: ¹), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjegyzet alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

A Politikatudományi Szemle 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett DOI megjelölést kap. Kérjük szerzőinket, hogy az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót, így: [https://doi.org/...](https://doi.org/)**

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:

a) könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b) tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–79.

c) folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 16, No. 2. April, 203–222. pp. <https://doi.org/10.1177/0951629804041119>

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.

Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban,
ára 1590 forint, előfizetőknek 890 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén (*1453 Budapest, Pf. 25.*),
valamint a *posze@tk.mta.hu* e-mail címen.
Az előfizetés ára egy évre: 4100 forint.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt
Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

ELTE Könyvesbolt
Bp., V., Kecskeméti u. 10–12.

ÍRÓK BOLTJA
Bp., VI., Andrásy út 45.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
Bp., IX., Budapest, Tóth Kálmán u. 4.